

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM
VE
YENİDEN METALAŞMA

Yüksek Lisans Tezi

Ekin Değirmenci

Ankara-2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM
VE
YENİDEN METALAŞMA

Yüksek Lisans Tezi

Ekin Değirmenci

Tez Danışmanı

Yrd Doç Dr Ferda Dönmez Atbaşı

Ankara-2014

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../200...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....
İmzası
.....

TEŞEKKÜR

Öncelikle, tez çalışması süresince bana yol gösteren, beni yönlendiren tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ferda Dönmez Atbaşı'na ilgisi, sabrı, güleryüzü ve çok daha fazlası için teşekkür ederim.

Akademik yoğunluğuna ve sağlık sorunlarına rağmen tez jürisinde bulunmayı kabul eden hocam Prof. Dr. Ahmet Haşim Köse'ye düzeltme önerileri ve katkıları için teşekkür borçluyum. Ahmet Hocam, bundan sonraki çalışmalarında da bana yol gösterecek önerilerde bulundu. Prof. Dr. Metin Özügurlu, alandaki bilgisini, tecrübesini, değerlendirme ve önerilerini benimle paylaştı. Kendisine teşekkür ederim.

Değerli hocam Yücel Çağlar, “Tarım değil, köylülük ölüyor.” diyerek tarımsal üretimin yapılma biçiminin geçirdiği değişime odaklanmamı sağladı. Uzun yıllar çalışılması ihmal edilmiş bir alanı inceleme sürecindeki zorlukları, farklı ele alış biçimlerine dair bilgisini benimle paylaştı. Kendisine teşekkür borçluyum.

Arkadaşım Pelin Tuştaş, tez sürecinin başından itibaren, kafa karışıklığının ifadesi olarak yazdığım bütün metinleri titizlikle ve sabırla okudu, fikirlerini benimle paylaştı. Ona da teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak varlığını her zaman hissettiğim, emekleri karşısında çaresiz kaldığım aileme teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	iii
Tablolar Listesi.....	iv
Grafikler Listesi	vii
GİRİŞ	1
1. TEMEL KAVRAMLAR ve YAKLAŞIMLAR	11
1.1. Doğanın Metalaşması	12
1.2. Tarımsal Ekonomi-Politik	17
1.2.1. Tarım Sorunu Tartışmaları.....	20
1.2.2.Tarım-Gıda Sistemleri Yaklaşımı	29
1.3. Kapitalizmin Gelişme Dinamikleri ve Neoliberalizm	39
1.3.1. Kapitalizmin Gelişmesi.....	39
1.3.2. İlk birikim	42
1.3.3. Neoliberalizm.....	59
2. DÜNYADAKİ GELİŞMELER ve GIDA KRİZİ	64
2.1. Giriş	64
2.2. 1870’ler-1930’lar Arasında Dünya Tarımı.....	65
2.3. 1945-1970’ler Dönemi	67
2.4. 1973-1974 Gıda Krizi ve Yeniden Yapılanma	72
2.5. Gıdanın Metalaşması ve Gıda Krizi	83
3. TÜRKİYE’DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM	97
3.1. Giriş	97
3.2. 1923-1980 Tarıma Genel Bakış.....	98
3.3. 1980-2000: Tarımdaki Geleneksel Mekanizmaların Tasfiye Süreci.....	112
3.3.1. 1980-2000 Dönemi	113
3.4. 2000’lerden İtibaren Tarım: Kapitalizmle Bütünleşmenin Derinleşmesi	138

3.4.1. Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler	142
3.4.2. Teşvik ve Ürün Deseni İlişkisi.....	152
3.4.3. Banka Sermayesi ve Sözleşmeli Üreticilik.....	174
3.4.4. Tarımsal Üretimin Yapılma Amacındaki Değişim.....	183
SONUÇ.....	188
KAYNAKÇA	195
ÖZET.....	215

Kısaltmalar

BBYKP: Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

ÇAYKUR: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü

DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü

EBK: Et ve Balık Kurumu

FAO: Food and Agricultural Organization

GATT: General Agreement on Tariffs and Trade

GEGP: Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı

IMF: International Monetary Fund

İBYKP: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsleri

OECD: Organisation for Economic Co-operation and Development

OPEC: Organization of the Petroleum Exporting Countries

ORÜS: Orman Ürünleri Sanayii AŞ Genel Müdürlüğü

SEK: Süt Endüstrisi Kurumu

TRIPS: Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TZDK: Türkiye Zirai Donatım Kurumu

TİGEM: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü

TZDAŞ: Türkiye Zirai Donatım AŞ

TMO: Toprak Mahsulleri ofisi

TÜGSAŞ: Türkiye Gübre Sanayii AŞ

TŞFAŞ: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.

TEKEL: Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri A.Ş. Genel Müdürlüğü

TRUP: Tarım Reformu Uygulama Projesi

TÜSİAD: Türkiye Sanayici ve İş adamları Derneği

Tablolar Listesi

Tablo 1.1: Seçilmiş Tarımsal Ürünlerin İthalatının Dağılımı.....	34
Tablo 1.2: ABD ve Dünya Buğday İhracatı İçinde ABD Gıda Yardımları.....	35
Tablo 2.1: Genel Fiyatlar ve Gıda Fiyatlarındaki % Artış	73
Tablo 2.2: Gıda Üretimi ve Nüfus Artışı	75
Tablo 2.3: Protein/gıda Eksikliği Çeken Kişi Sayısı.....	76
Tablo 2.4: Gıda Fiyatlarının Emtia Endeks Fonlarındaki Payı	92
Tablo 2.5: 2010-2012 Yılları Arasında Emtia Piyasalarından Elde Edilen Toplam Gelir	92
Tablo 3.1: Ekilen Arazi ve Kullanılan Traktör Sayısındaki Değişim	101
Tablo 3.2: Planlama Döneminde İç Ticaret Hadleri	109
Tablo 3.3: Bazı Tarımsal Göstergeler (1923-1980)	110
Tablo 3.4: Gübre Destekleme Miktarındaki Değişim	115
Tablo 3.5: Merkez Bankası'nın Müdahale Kredileri ile Toplam Kredileri.....	117
Tablo 3.6: Tohum Tedariki İçinde Özel Sektörün Payı.....	119
Tablo 3.7: Toplam Nüfus ve Kırsal Nüfus.....	120
Tablo 3.8: Tarımın İç Ticaret Hadleri (1980-1989).....	121
Tablo 3.9: Tarımın İç Ticaret Hadleri (1989-1993).....	122
Tablo 3.10: Seçilen Gıda ve Tarım Ürünlerinde Kuzey Amerika ve Avrupa'nın Üretiminde Değişim(1970-2012).....	127
Tablo 3.11: 1965-2009 Yılları Arasında Tarım Makineleri Dış Ticaret Dengesi	130
Tablo 3.12: Gümrük Birliği Öncesi ve Sonrasında AB-15 Ülkeleri ile Tarımsal Ürünler Ticareti	132
Tablo 3.13: Şeker Pancarı Üretiminin ve Ekim Alanının Seyri	144

Tablo 3.14: Mısır Üretiminin Seyri	144
Tablo 3.15: Türkiye Tütün Üretimi, 2002-2011	146
Tablo 3.16: 2009 yılı itibariyle dünyanın en büyük tohum şirketleri	150
Tablo 3.17: 2009 Yılı İtibariyle Dünyanın En Büyük Tarım İlacı Şirketleri	151
Tablo 3.18: Temel Altı Gıda Üzerindeki Patent Sahibi Olan Şirketler ve Patent Sayısı	151
Tablo 3.19: Tarımsal Amaçlı Transferler ve Faiz Giderlerinin GSYİH'deki Payları.....	154
Tablo 3.20: Genel Bütçe Giderleri İçinde Tarımsal Destekleme Harcamalarının Payı.....	155
Tablo 3.21: Toplam Reel Tarımsal Destekleme Ödemeleri	157
Tablo 3.22: Çiftçi Kayıt Sistemine Kayıtlı Çiftçi Sayısı.....	158
Tablo 3.23: Tarımsal İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme Sayısı ve İşletmelerin Tasarrufunda Bulunan Arazi Sayısı (2001)	159
Tablo 3.24: Ürünler İtibariyle Ödenen Prim Destekleri krş/kg	160
Tablo 3.25: Ürünler İtibariyle Ödenen Prim Destekleri ve Ekim Alanları	161
Tablo 3.26: Türkiye Soya Ekim Alanı, Üretim ve Verim	161
Tablo 3.27: Türkiye Kanola Ekim Alanı, Üretim ve Prim Desteği	162
Tablo 3.28: Tarım Alanlarının Dağılımı	164
Tablo 3.29: Havza Bazlı Destekleme Modeli'nde Destekleme Kapsamındaki Ürünler (2010-2013).....	165
Tablo 3.30: Tarım Havzaları ve Desteklenen Ürünler	167
Tablo 3.31: Çeşitli Gıda Mallarının Fiyatları.....	171
Tablo 3.32: Hanehalkı Sınıf Pozisyonlarına Göre Gıda Harcamaları Fiyat Endeksleri (2003=100)	173

Tablo 3.33: Ziraat ve Balıkçılık Kredileri-Bütün Bankalar.....	176
Tablo 3.34: Takipteki Ziraat-Balıkçılık Kredileri-Tüm Bankalar.....	176
Tablo 3.35: Sözleşmeli Üretici Sayısı (2008-2013).....	179
Tablo 3.36: 2013 Yılı İtibariyle Sözleşmeli Üretim İle Üretilen Ürünler, Üretici Sayısı ve Üretim Alanları	180
Tablo 3.37: Tarım Kredilerinin Bölgelere Göre Dağılımı - Bütün Bankalar	181
Tablo 3.38: Tarım Kredilerinin Bölgelere Göre Dağılımı -Yabancı Sermayeli Bankalar	182

Grafikler Listesi

Grafik 2.1: Dünya İhracat Fiyatları Endeksi	74
Grafik 2.2: Ülke Gruplarına Göre Meyve-Sebze Dış Ticaret Dengesi	80
Grafik 2.3: Ülke Gruplarına Göre Çay-Kahve-Kakao Dış Ticaret Dengesi.....	80
Grafik 2.4: Ülke Gruplarına Göre Hububat Dış Ticaret Dengesi.....	81
Grafik 2.5: Ülke Gruplarına Göre Şeker Dış Ticaret Dengesi.....	81
Grafik 2.6: Gıda, Hububat, Bitkisel Yağ ve Şeker Reel Fiyat Endeksleri	84
Grafik 2.7: Gıda, Hububat, Bitkisel Yağ ve Şeker Reel Fiyat Endeksleri	85
Grafik 2.8 : Gıda, Enerji ve Tarımsal Hammadde Fiyat Endeksleri	87
Grafik 2.9: Çin ve Hindistan'ın Hububat Üretim, İthalat ve İhracat Verileri.....	89
Grafik 2.10: Emtia Fiyatları ve Vadeli İşlem Sözleşmeleri	93
Grafik 3.1: Gübre destekleme oranlarındaki değişim	116
Grafik 3.2: Merkez Bankası'nın Müdahale Kredileri ile Toplam Kredileri.....	118
Grafik 3.3: AB-15 Ülkeleri ile Tarımsal Hammadde ve İşlenmiş Gıda Malları Ticareti	133
Grafik 3.4: Tarım Destekleme Bütçesi ve Tarım kredileri	156
Grafik 3.5 :Seçilen Gıda Mallarının Fiyatlarındaki Değişim.....	170
Grafik 3.6: Hanehalkı Sınıf Pozisyonlarına Göre Gıda Harcamaları Fiyat Endeksleri	174

GİRİŞ

Dünyada, gelişmişlik düzeyi farkı aranmaksızın bütün ülkelerde, tarım sektörü büyük önem taşımaktadır. Tarım, insanın biyolojik varlığını sürdürebilmesinin tek yolu olan gıda maddelerinin, ikamesi olmayan sağlayıcısıdır. Bunun yanı sıra; insanlık tarihinin binlerce yıllık deneyimlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla ortaya çıkmış bir yaşam biçimi olması bakımından ekonomik, kültürel, toplumsal çok yönlü ilişkiler barındırmaktadır.

Kapitalist dünya ekonomisinde tarım, dünya nüfusunun beslenmesinin yanı sıra, çeşitli endüstriyel faaliyetler için bir hammadde kaynağı, fiyat mekanizmaları aracılığıyla, üretilen gelirin bölüşümüne dair bir politika aracı ve kapitalizmin son 30 yılda girmiş olduğu finansallaşma evresinin nüfuz ettiği son alanlardan biri olarak sürekli bir araştırma gündemi olmuştur.

İnsanlığın binlerce yıllık hayatta kalma mücadelesinin en önemli başarılarından biri olan tarımsal faaliyet, bugün, dünya ekonomisinde 2,5 milyardan fazla insanın geçimini sağladığı devasa bir sektör durumundadır. Dünya Bankası verileri¹, 2012 yılı itibarıyla dünya genelinde nüfusun %47'sinin kırsal alanlarda yaşadığını, çalışabilir nüfusun %30'unun tarımda bulunduğunu ifade etmektedir. Özellikle gelişmekte olan birçok ülke için tarımsal faaliyet, ekonomik büyümenin motor gücüdür. Dünya tarımsal üretiminin neredeyse %75'i gelişmekte olan ülkelere sağlanmaktadır ve bu ülkelerin birçoğunda tarım, GSYİH bileşiminde ortalama %30 paya sahiptir (FAO, 2013).

¹ www.data.worldbank.org Erişim: 24.04.2014

Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü'nün 2007 yılına ait raporu, küresel düzeyde yüksek ekonomik büyüme verilerine rağmen 1,1 milyar insanın aşırı yoksulluk içinde yaşamakta ve 850 milyondan daha fazla insanın kronik açlık çekmekte olduğu tespitiyle başlar (FAO, 2007:1). Gıda üretimi artmasına rağmen açlık ve yetersiz beslenme sorunu varlığını korumaktadır. FAO'nun en son tahminleri dünya nüfusunun %12,5'i olan yaklaşık 868 milyon insanın günlük ihtiyacı olan enerji miktarı bakımından yeterli gıdaya erişemediğini belirtmektedir (2013:3).

Mazoyer ve Roudart, dünyada açlık çeken ve yeterli gıdaya erişemeyen insanların dörtte üçünün kentlerde yaşayan tüketicilerden değil, tarım ürünleri üreticisi köylülerden oluştuğunu ve kırsalda geçim olanakları kalmayan on binlerce insanın kentlere göç etmesinin de kırsalda yaşayanların açlık ve yetersiz beslenme sorunlarına çözüm olmadığını, köylülerin yoksullaşma sürecinin artarak devam ettiğini ifade etmektedir (2013:12-13).

Buna ek olarak, dünyanın her hangi bir yerinde bulunan süpermarketlerdeki gıda ürünleri arasındaki farklılıklar giderek azalmakta, bütün kültürel farklılıkları, tatları, lezzetleri barındıran gıdanın üretiminde hızlı bir standardizasyon ortaya çıkmakta, yerel ve toplumsal kültürler hızla tek tipleşmeye doğru yol almaktadır². Keyder ve Yenal'ın da belirttiği gibi, piyasa sisteminin öncelikleri maddi dünyanın toplumsal alanla ilişkilene biçimlerine dair bilgilerin kaybolmasına yol açmaktadır. Birinci tür bilgi kaybı endüstriyel, girdi yoğun tarım tekniklerinin tarımın kendi gelenekselliğini korumasını imkânsızlaştırmasıyla ortaya çıkmaktadır. İkinci tür bilgi

² Daha geniş bir değerlendirme için bkz. Gastro-anomi ve Gıda Sistemine Yabancılaşma, Koç, M. (2013), Küresel Gıda Düzeni içinde, Ankara:Nota Bene ss.57-60

kaybı ise beslenme amacıyla tüketilen tarım ürünlerinin tüketiliş biçimlerinde görülmektedir (2013:25-26).

Diğer bir değişim, tarımda temel tahıl maddelerinin sermaye yoğun olarak üretilmesidir. Gen mühendisliği, biyoteknoloji gibi sermaye yoğun uygulamalar, gıda üretiminde şeker pancarı veya geleneksel yöntemlerle üretilen tahıl girdilerinin üretiminde verim artışı ve dayanıklılık sağlamıştır. Bu uygulamalar gıdanın metalaşmasının boyutunu derinleştirmiştir. Gıdanın metalaşma boyutunun derinleşmesi ve insan sağlığı ile çevrede yarattığı tahribat, açlığı yok etmek sloganıyla yaygınlaşan sermaye yoğun tarımsal üretim yöntemlerini sorgulanır hale getirmiştir.

Gıdanın daha ileri bir boyutta metalaşmasının sonucu olarak açlık ve bütün yönleriyle yetersiz beslenme sorunu yakıcı bir şekilde çözümsüzlüğünü sürdürürken, düşük gelir grubunda yer alan insanların zorunlu yanlış beslenme davranışının bir ürünü olan obezite sorunu, gelişmiş ülkelerde de yaygın şekilde görülür hale gelmiştir. Dünya tarımsal üretimini ve ürün ticaretini kontrol eden uluslararası örgütler (FAO, Dünya Bankası, DTÖ), sermayenin sınırsız metalaştırma ve kâr elde etme eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkan açlık ve yetersiz beslenme sorununu piyasa mekanizmalarını güçlendirmeye yönelik kurumsal düzenlemeleri geliştirerek derinleştirme eğilimindedir.

Kapitalizm, 1960'ların sonlarında girdiği kârlılık krizinden, 1980'lerle birlikte çıkış yolunu nüfuz edebileceği yeni alanlar ile bulmuş, nihai krizini öteleyebilme fırsatı edinmiştir (Dumenil ve Levy, 2008; Saad-Filho ve Johnston, 2008). Bu yeni alanlardan biri olan tarımda, geleneksel yöntemler tasfiye edilirken, küçük ölçekte

Üretim yapan çiftçiler ulusötesi tarım-gıda Şirketlerinin agresif politikaları ile karşı karşıya kalmışlardır. Tarımsal rnler ticaretinin serbestleştirilmesi ile küçük üreticilerin piyasa dinamiklerine bağımlılığı artmış ve üreticiler, kendi ürettikleri ürünlerin satın alıcılarına dönüşmüştür (Shiva, 2006:14). Bu durumun sonucu olarak küçük üreticilerin yeniden üretimlerinde metalaşma eğılimi artmaya başlamıştır. Bernstein (2009:13), bu durumu, “geçimin metalaşması” olarak tanımlamaktadır.

Tarımdaki metalaşma süreci, doğıal kaynakları da içeren daha kapsamlı bir metalaşma sürecinin bir parçasıdır. Sermaye, doğıası gereğı, nüfuz ettiğı her Şeyi ve herkesi kendi birikim sürecine dahil etmektedir. Bu birikim süreci, bütün unsurlarıyla doğıayı da kapitalist surette bir değıerlenme alanına, “ikinci bir doğıaya³” dönüŐtürmekte, dnŐtrdke doğıal olanın metalaşması ve tükenmesi sürecini hızlandırmaktadır.

Zamanla sermaye, her Şeyi ve herkesi kapitalize etmeye çalıŐır; yani her Şey, potansiyel olarak, kapitalist maliyet hesabına dahil olur. İnsanoğılu binyıllardır doğıayı “insanlaŐtırıyor” ya da “ikinci bir doğıa” yaratıyor...Ancak “ikinci doğıa” yı meta haline dönüştürüp fiyatlandıran kapitalist, aynı zamanda onu yok eder (Demirer, vd., 2000:35).

Burkett’in de ifade ettiğı gibi “kapitalizmden çevreye yönelen tehlike, nihai olarak sermayenin kendi maddi gereksinmelerini bile tehdit edecek büyüklüktedir”, çünkü “kapitalizm, kendisinden önceki sömürücü sınıflı toplumlara kıyasla, kendini hem maddi hem toplumsal olarak yeniden üretilip yaygınlaŐtırırken doğıal görüngüyü tahrip etme ya da bozma yeteneğıne çok daha fazla sahiptir” (Foster’dan aktaran

³ “İkinci doğıa” kavramı, insanın faaliyeti ile yeniden Őekillenen doğıal alanları ifade etmektedir (Harvey, 2012:191).

Burkett, 2004:87). Sermayenin bu tahrip edici davranışının en büyük etkileri, neoliberal politikalar ile fiyatlanabilir nesnelere indirgenmiş doğal kaynaklar ve sermaye karşısında korunmasız bırakılmış küçük üreticilerin geçimsel faaliyetlerinin değişimi üzerinde görülmektedir.

Sermaye, kendisine değerelebileceği yeni alanlar yarattıkça rekabet baskısıyla yoğunlaşma ve değersizleşme aşamasına geçecektir. Finansallaşma ise değersizleşmeye bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Tarımdaki metalaşma pratiklerini, gıda fiyatlarını da içeren finansallaşmayı ve küçük üreticiler üzerindeki sermaye tahakkümünü bu perspektiften değerlendirmek gerekmektedir.

Epstein (2005:3), finansallaşmayı finansal araçların, finansal piyasaların, finansal piyasa oyuncularının ve finansal kuruluşların ulusal ekonomilerde ve ekonominin uluslararası işleyişinde giderek belirleyici hale gelmesi olarak tanımlamaktadır. Finansallaşma, tarımda özellikle 2008 gıda krizi ile birlikte ortaya çıkan gıda fiyatlarının spekülasyonlara konu edilmesini içermektedir. Gıda fiyatlarının, daha genel olarak emtia fiyatlarının emtia endeks fonlarına içerilmesi ve milyar dolarlara varan hacimde işlem görmesi, 2008 krizinden sonra varlıkları değer kaybeden yatırımcıların, bankaların ve spekülatif oyuncuların tarımsal emtia piyasalarını güvenli bir yatırım alanı olarak görmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Gıda fiyatlarının finans piyasalarında işlem görmesini de içeren finansallaşma olgusunun daha derin kısmı, gıda ve beslenmenin kapitalizmin dinamikleri içinde birikim alanına dönüşmesi ve 2,5 milyardan daha fazla insanın geçimini sağladığı bir geçimsel faaliyetin metalaşma ve piyasalaştırma pratiklerine içerilmesidir.

Neoliberalizm ile birlikte derinleşen metalaşma olgusu, 2000’li yıllardan itibaren Türkiye tarımında da gözlenmektedir. Türkiye’de tarım, uluslararası sermaye odaklarının yeni yatırım alanı haline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de, bütün olarak tarımsal üretimin kapitalist birikime hangi pratikler çerçevesinde dahil edildiğini incelemektir. Kapitalizm, kapitalist üretim tarzı dışındaki alanlara nüfuz ettiğinde, orada var olan unsurları metalaştırmaktadır. Daha önce sınırlı düzeyde metalaşmış, çeşitli koruyucu mekanizmalarla desteklenmiş alanlara girdiğinde ise, metalaşma olgusunu derinleştirmektedir. Çalışma süresince aşağıda yer alan sorulara cevaplar oluşturulmaya çalışılacaktır:

- Tarımdaki kapitalist dönüşüm sürecinde, gıdanın niteliği nasıl değişmektedir?
- Tarımdaki kapitalist dönüşüm, küçük üreticilerin basit yeniden üretimini nasıl metalaştırmaktadır?
- Tarımdaki dönüşüm, kırdaki nihai bir tasfiyeye yol açmakta mıdır? Yoksa dönüşüm, küçük üreticilerin, basit yeniden üretim baskısı altında meta üretimi faaliyetlerini yoğunlaştırmasına mı yol açmaktadır?

Türkiye tarımının dönüşümü, barındırdığı çeşitli toplumsal ilişkilerin de dönüşümünü içermektedir. Bu süreçte, Türkiye’nin belirgin özelliği olan küçük tarım işletmelerine dayalı yapıda metalaşma ve yeniden metalaşma süreci derinleşmiştir. Bu sürecin derinlemesiyle tarımsal üretimde sahip olunan doğanın bilgisi, tohum, su ve hatta toprak dolaysız üreticilerin elinden alınmaktadır. Böylece dolaysız üretici, şimdiki durumuyla –çoğunlukla- kendi toprağını işleyen, ancak ona ve aldığı ürüne yabancılaşmış, üretim sürecindeki bilgisini kaybetmiş, çeşitli girdileri piyasa

odaklarından temin eden ve geçimini sağlayabilmek için üretim süreci sonunda aldığı çıktıyı –ürünü- piyasa odaklarına satmaya mecbur olan bireylere dönüşmüştür.

Bu sürecin tarım dışı ayağında da çeşitli gıdaların kentli tüketicileri, tükettikleri gıdanın kültürel, tat ve lezzete dayalı bilgisinden koparılmış, etiket bilgisine, okumaya dayalı bilgiye ve gıdanın tüketiminde biçimsel bir seçme eylemine mahkum edilmişlerdir. Tarımdaki dönüşümün ve metalaşmanın en belirgin sonucu toplumsal bir yabancılaşma olmuştur.

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü izleyen birinci bölümde kapitalizmin tarımda gelişmesine ilişkin tartışmalara ve doğanın metalaşmasına dair tartışmalara yer verilecektir. Kapitalizmin tarımda gelişmesine dair yapılan tartışmaların bir kısmı çoğunlukla, köylülüğün sınıfsal belirlenimine ve - tartışmaların yapıldığı dönemin de etkisiyle- hangi sınıfsal ittifaklara dahil edilebileceğine yönelik olmuştur. Lenin (1988) ve Kautsky (1988) gibi yazarların çalışmaları bu tartışmalara örnek verilebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrası tarım tartışmalarına ise çoğunlukla modernleşme yaklaşımı hakim olmuştur. Bu yaklaşımda, tarım, kapitalizm-öncesi bir üretim ilişkisi kategorisi ve çoğunlukla kapitalist gelişme önünde bir engel olarak ele alınmıştır; kapitalist gelişme sonucunda çözülmesi beklenen üretim ilişkilerini temsil etmektedir. Lenin ve Kautsky'nin tarihsel yaklaşımı bu çerçevede değerlendirilse de (Özuğurlu, 2012), modernleşme yaklaşımının temel olarak kalkınma iktisadı yazınına hakim olduğu söylenebilir.

Kapitalizmin tarımda gelişimine dair diğer bir yaklaşımı da tarım-gıda sistemi çalışmaları oluşturmaktadır. Tarım-gıda sistemleri yazını, tarımı, üreticiler, onlara

gübre ve tohum gibi girdileri sağlayan şirketler ve tüketicilerden oluşan çok boyutlu bir sistem olarak incelemektedir. Bu yazının 1973-74 petrol ve gıda krizinden sonra geliştiği söylenebilir. Bu yaklaşım, küreselleşme yazınının etkisi altında⁴, tarım-gıda sistemlerinin küresel ölçekte geçirdiği dönüşüme merkezi bir önem atfetmekte, küçük tarım işletmesi sahibi köylüler bu tartışmanın tali yanını oluşturmaktadır. Doğanın metalaşmasına dair yürütülen tartışmalar çoğunlukla doğal kaynakların piyasalaşması, fiyatlandırılması ve kapitalist birikim dinamiklerine dahil edilmesiyle ilgili yürütülmüştür.

Tez çalışması boyunca karşılaşılan farklı kavramsal çerçeveler, tarımdaki dönüşümün ve metalaşma sürecinin bütün boyutlarıyla ele alınmasındaki güçlüğü ortaya koymaktadır. Bu üç farklı tartışmanın tarım ve gıdadaki metalaşmayı farklı boyutlarıyla ele aldığı ve her üç tartışma grubunun kullanabileceği ortak kavramın kapitalizmin gelişme dinamikleri ve neoliberalizm olduğu düşünülmektedir. Ancak tarımdaki dönüşümün kapitalizmin gelişme dinamikleri çerçevesinde soyut bir genelleme ile, diğer bir deyişle, küçük meta üreticilerinin mülksüzleşmesi ve proleterleşmesi öngörüsü yapılarak incelenmesi mümkün gözükmemektedir. Özellikle geçimlik üretimin ve metalaşmamış emeğin yaygın olduğu tarımsal yapılarda metalaşma ve piyasa egemenliği daha sınırlı olarak gerçekleşmektedir. Tarımın kendi özgünlükleri, üretim sürecinin bir yıla yayılması, üretimin iklim ve doğa koşullarına bağımlı olması, farklı bölgelerin özgünlüklerine göre oluşan sınıfların varlığı ve bu sınıfların kapitalizmle bütünleşme biçimlerinin farklılığı kapitalizmin tarımı dönüştürmesine ilişkin bir genellemeyi güçleştirmektedir (Bernstein, 2009 ve Banaji, 2002).

⁴ Bu değerlendirme için bkz. Büke (2013).

İkinci bölümde, tarımsal üretimin dünya ölçeğinde geçirdiği dönüşüme yer verilecektir. Bu konudaki tartışmalar daha çok “gıda rejimi” kavramı çerçevesinde tarım-gıda çalışmaları yazınında yer almaktadır. Tarımsal üretimin dünya ölçeğinde ele alınabilmesi, kapitalizmin kendisini bir dünya sistemi olarak var etmesinin görünür olduğu on dokuzuncu yüzyıldan başlatılabilir. On dokuzuncu yüzyılda dünya ekonomisinin hakim devleti İngiltere, tarımsal ürün ticaretini yaygın sömürgeleri aracılığıyla düzenlemiştir. Yirminci yüzyıl tarımsal üretim ve ürün ticareti ise başlangıçta, İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren dünya ekonomisinin hakim devleti olan ABD tarafından, FAO ve Dünya Bankası politikaları aracılığıyla düzenlenmiştir. Bu dönemde belirleyici olan Keynesçi birikim politikaları 1960’ların sonlarından başlayarak tıkanma belirtileri göstermiş, 1970’lerin başlarında da Keynesçi politikalara alternatif olabilecek yeni yaklaşımlar gündeme gelmiştir. 1970’lerden itibaren dünya ekonomisindeki yeniden yapılanma süreci, sermayenin yeniden üretimi için nüfuz etmesi gereken yeni alanlar ihtiyacını yaratmış, az gelişmiş iktisadi toplumsal yapılar, dünya ekonomisine dahil olmaya başlamışlardır. Az gelişmiş iktisadi toplumsal yapıların tarım kesimleri, bu süreçten etkilenen alanlardan biri olmuştur.

Üçüncü bölümde Türkiye tarımının 1923’ten itibaren geçirdiği dönüşüme yer verilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş döneminde, tarımda ve ekonominin genelinde Osmanlı İmparatorluğu’ndan aldığı küçük tarım işletmelerinin hakim olduğu az gelişmiş bir iktisadi yapıyı sermaye birikimini gerçekleştirebilecek kapasiteye taşımak için tarımda pazara yönelik üretimi sınırlı olarak gerçekleştirecek piyasa dışı mekanizmaları oluşturmuştur. Bu piyasa dışı mekanizmalar 24 Ocak 1980 kararları ile terk edilmeye başlanmış, 2000 yılı sonrasında bu süreç, dönüşü

olmayacak şekilde hızlanmıştır. Piyasa dışı mekanizmaların tasfiye edilmesiyle birlikte tarımda yer alan küçük meta üreticileri, üretim süreci üzerindeki kontrollerini kaybetmekte, geçimleri piyasa dinamiklerine bağımlı kılınmakta, banka-kredi mekanizmalarının devreye girmesiyle yoksullaşmakta, bazen de üretim aracı olan toprağını kaybetmektedir.

1. TEMEL KAVRAMLAR ve YAKLAŞIMLAR

Bu çalışmanın amacı, sermayenin kendisini yeniden yapılandırmasının ve var etmesinin bir ideolojik söylemi ve projesi olan neoliberalizmin nüfuz ettiği en yeni alanlardan biri olan tarım ve gıda sektöründe yaşanan metalaşma dinamiklerini ve bu dinamiklerin Türkiye tarımındaki etkilerini incelemektir.

Neoklasik iktisat kuramı tarımı, geleneksel yaklaşımın dışına çıkmayarak, sanayi ve diğer sektörler ile farklılıklarını ortaya koymayarak, verimlilik açısından ve firma kuramına bağlı kalarak incelemiştir. Geleneksel yaklaşımda tarımın barındırdığı çoklu sınıfsal ilişkilere yer verilmemekte; tarım, tam rekabet ve serbest piyasa varsayımları altında değerlendirilmektedir. Tarıma ilişkin geleneksel yaklaşım, “kıra/tarıma/köye/köylüye bilimsel ilke ve tekniklerin uygulama alanı olmaları dışında her hangi bir anlam atfetmez; inceleme nesnesi veriliyken, inceleme ilke ve teknikleri de adeta mutlaklardır” (Özuğurlu, 2012:60). Eleştirel sosyal bilimciler ise tarım ve köylülükte yaşanan yapısal dönüşümü, dünya kapitalizminin dinamikleri çerçevesinde ele almışlardır (Köymen, 2008:41).

Bu çalışma süresince elimizde kullanılacak iki ayrı kavram seti olacaktır. Bunların birincisi genel olarak doğal kaynakların metalaştırılması, özel mülkiyet haline getirilmesi ve fiyatlandırılması aracılığıyla kapitalist birikime dahil edilmesi ile ilgilidir. İkinci kavram seti ise tarımsal alandaki neoliberal dönüşümü kapitalizmin gelişme dinamikleriyle açıklama niyetindeki tarımsal ekonomi-politik yaklaşımına aittir.

1.1. Doğanın Metalaşması

Doğanın, doğal kaynakların bütün unsurlarıyla metalaştırılması ve sermaye birikimi sürecine dahil edilmesine dair kuramlar daha çok politik-coğrafya disiplini tarafından geliştirilmiştir. Mansfield (2007), McAfee (2003), Smith (2007) ve Panayotakis (2008) bu alandaki çalışmalara örnek gösterilebilir. Bu disiplin çerçevesinde geliştirilen çalışmalarda doğal kaynakların ve ortak kamusal alanların metalaştırılmasına ilişkin kuramsal ve olgusal değerlendirmeler yer almaktadır.

Sermayenin kendisini yeniden üretebilmesinin koşulu, bünyesine kattığı bütün unsurları metalaştırmasıdır. Sermayenin, toplumun en küçük birimlerine nüfuz eden; sınırsız bir birikim motivasyonu ile hareket eden; varlığını gizeme büründüren toplumsal bir ilişki olarak ortaya çıkması, kendisinden önceki üretim tarzının temellerini yıkmasıyla mümkün olmuştur. Bu yeni üretim sisteminin bütün çelişkilerinin ve dinamikleri, onun en küçük birimi olan ‘meta’da içerilmiştir.

Marx, Kapital’in birinci cildine, “kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliğinin ‘muazzam bir meta üretimi’ olarak kendini gösterdiği ifadesiyle başlar (2000:47). Kapitalist üretim tarzının bütün bilinmezleri ‘meta’ da içerilmiştir. Meta, insanların ihtiyaç ve isteklerini gideren bir şeydir. Aynı zamanda, kendi üretiminde içerdiği gerekli-emek zamanı, artık- emek zamanı, üretim sürecinde kendi değerinden daha fazlasını ortaya çıkarmayan sabit sermaye ve üretim sürecinin yegâne değer yaratan unsuru olan emek gücü açısından, kurgusal düzeyde ele alınacak bir kavramdan öte, dinamik bir toplumsal ilişkiler bütününe de işaret eder.

Herhangi bir ürünün metalaşmasına dair analizler, özellikle ‘meta’ kavramının içerdiği çoklu dinamikler ve değişkenler dolayısıyla ister istemez sermaye birikiminin

kendisinin analizine ulaşmaktadır. Çünkü, tekil emek süreçlerinde ortaya çıkan metaların değerlerinin çoğul bir ortamda, başka bir deyişle piyasada belirleniyor olması metalaşma sürecinin aynı zamanda toplumsal bir süreç olduğu anlamına gelmektedir. Böylece metalaşma kavramı, bize görüldüğü soyut, teknik ya da tümüyle ekonomik olan görüngüsünden sıyrılarak canlı, yaşayan bir ilişkiye işaret eder hale dönüşmektedir (Yılmaz, 2009:26).

Metalaşma, daha öncesinde piyasa ilişkilerine dahil olmamış alanların ve unsurların piyasa ilişkilerine tabi kılınmasıdır (Baggethun ve Perez, 2011:619).

Wallerstein, “tarihsel kapitalizm” olarak tanımladığı toplumsal sistemin, kapitalizm öncesinde piyasa dışında bulunan üretim, dağıtım gibi bütün süreçleri kapitalist üretim biçimi altında metalaştırma eğiliminden bahseder (2012:16-17). İnsanın kendisini üretmek için kullandığı doğa da bu süreçte özerkliğini ve dokunulmazlığını kaybeder, sermayenin kendisini yeniden üretme araçlarından biri olmaktan kurtulamaz, kendisini oluşturan bütün unsurlarıyla birlikte bir üretim nesnesi haline gelir:

[...] sermayeye dayalı üretim, bir yandan evrensel üretkenliği –artık emeği, değer yaratıcı emeği- yaratırken, bir yandan da doğanın ve insanın tüm özelliklerinin sonuna kadar işletilip kullanıldığı bir evrensel yararlanma sistemini yaratır.... Doğa, tarihte ilk kez salt insan için bir nesne halini alır, özerk bir kudret olarak görülmemeye başlar, özerk yasalarının teorik bilgisi sadece onu bir tüketim maddesi ya da üretim aracı olarak, insana bağımlı kılmaya yarayan bir hile olarak kullanılır (Yılmaz, 2009:82).

Doğanın, bileşenleriyle birlikte kapitalist üretim tarzına içerilmesi, bu üretim tarzının ortaya çıkış sürecine dek götürülebilir. Doğanın bugünkü biçimiyle metalaştırılmasından daha önce, madencilik, ormancılık gibi faaliyetler aracılığıyla kapitalist birikime dahil edildiği söylenebilir. Ancak bütün unsurlarıyla doğanın

‘yeni ekolojik metalar’⁵ veya ‘ekosistem hizmetleri’ olarak sunulması 1980’ler ve 1990’larda paradigma haline gelen neoliberalizmin özelliğidir.

Ekolojik metalara ilişkin piyasaların gelişmesi, ‘kapitalist faaliyet için yeni alanlar yaratılmasında ve bu alanların istikrarlandırılmasında ...’ önem taşımaktadır.... Doğanın bu yoğunlaşmış metalaşma, piyasalaşma ve finansallaşması elbette çok daha geniş bir neoliberalizm projesinin tamamlayıcı bir unsurudur (Smith, 2007: 23-24).

Sermayenin, 1980’ler ve 1990’lardan itibaren doğaya ilişkin unsurları da fiyatlama ve metalaştırma kapsamına dahil etmesinin, diğer bir deyişle yeni çitleme davranışlarının meşrulaştırılmasında Hardin’in (1968) ‘tragedy of commons’-‘ortak varlıkların trajedisi’- yaklaşımı önemli bir rol oynamıştır. Bu argümanın merkezinde, herkesin erişiminin mümkün olduğu ‘ortak varlık’ ların sınırsız kullanımının doğal kaynakların tükenmesine ve çevre kirliliğine yol açması yer almaktadır. ‘Ortak varlıkların trajedisi’ durumuna çözüm olarak onların özel mülkiyet haline getirilerek satılması veya kamusal mal olmaları halinde de onlara erişim hakkının zenginlik ölçütü temel alınarak dağıtılması önerilmektedir.

Ekosistem hizmetlerinin fiyatlanmasına ilişkin iki yaklaşım bulunmaktadır. Birinci yaklaşım, ‘piyasa aksaklıklarının’ giderilmesinde vergilendirme gibi uygulamaları içeren ‘Pigocu’⁶ çözümdür. Kapitalizmin neoliberal aşamasında öne

⁵ Bu ekosistem hizmetleri, kirlileme hakları, karbon salınımı ve su bölümü çizgileri gibi hizmetlerin düzenlenmesini içermektedir (Baggethun ve Perez, 2011:619).

⁶ Pigocu yaklaşımda, ‘piyasa aksaklıkları’nın çözüme kavuşturulmasında devlet, vergi ve sübvansiyonlar aracılığı ile öncü bir rol oynamaktadır. Coase yaklaşımında ise, piyasa aksaklıklarının çözümü ekosistem hizmetlerinin serbestçe alınıp satılabildiği piyasalarda özel işlemler yoluyla gerçekleştirilmektedir. Pigocu yaklaşım ekosistem hizmetleri için ‘kirlileten öder’ ilkesini; Coase yaklaşımı ise ‘hizmeti veren kazanır’ ile ifade edilen ekosistem hizmetleri için ödemeler sistemini benimsemektedir (Baggethun ve Perez, 2011:618).

çıkan ikinci yaklaşım, ekosistem hizmetlerinin içerildiği piyasalardaki aksaklıkların özel işlemler aracılığıyla giderileceğini öneren ‘Coase’ çözümüdür (Baggethun ve Perez, 2011:618).

1980’lerden itibaren kapitalizmin kurumsal yeniden yapılanması süreci piyasaların işleyiş kurallarında köklü değişiklikler yaratmıştır. Bu değişim, kapitalizmin yapısal ve çevresel olarak yıkıcı eğilimlerini açığa çıkararak, doğanın metalaşma sürecini derinleştirmektedir. Piyasa sistemleri doğanın her türlü unsuruna nüfuz ettikçe piyasalaşmış doğal kaynaklara erişim konusunda hakkaniyetsizlikler gözlenmektedir ve kısıtlıklar bu yeniden-yapılanmanın bir -sebebi değil⁷- sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Heynen ve Robbins, 2006:6).

Kapitalizm, bırakın tüketicilerin ihtiyaçlarına karşılık vermeyi, sürekli olarak giderilmeyen ihtiyaçlar yaratmaya çabalar; bolluğu genelleştirmek bir yana yokluğu genelleştirir.. (Clarke, 2008:100).

Baggethun ve Perez (2011:621-622), metalaşma sürecine dair yaklaşımları dört başlıkta ele almaktadır. Metalaşma etrafındaki bu tartışma, meta olabilecek ve meta olamayacak unsurları belirlemek üzerinedir. Birinci tartışma, bazı şeylerin metalaştırılamayacağına dair etik engellerin varlığına ilişkindir. Etik engellerin varlığı ile ilgili olarak, McCauley (2006), doğaya ilişkin unsurların korunmasına dair gelişen ekosistem hizmetleri yaklaşımını; doğanın kültürel, estetik ve evrimsel açıdan sonsuz bir değere sahip olmasından dolayı fiyatlanabilmesinin mümkün olmadığını öne sürerek eleştirmektedir. İkinci eleştiri, metalaşmanın yabancılaştıran etkisine dair geliştirilmiştir. Bu eleştiri, Marx tarafından meta fetişizmi olarak ifade

⁷ Su, doğal parklar, çeşitli hayvan ırkları gibi doğaya ait varlıkların özel mülkiyet haline getirilmesi ve fiyatlandırılması, o varlığın nicel açıdan kıt olduğunun kabul edilmesi ile ilgilidir.

edilmiştir. Üçüncü eleştiri, insanlar tarafından üretilmemiş olan şeylerin meta olarak ele alınmasına yöneliktir. Bu yaklaşım, Polanyi'nin dile getirdiği hayali/kurgusal metalar ile açıklanmaktadır.

Emek, toprak ve para temel olarak üretim unsurlarıdır; piyasalar içinde düzenlenmiş olmalıdırlar; bu piyasalar, ekonomik sistemin hayati önem taşıyan bir parçasını oluştururlar. Ama emek, toprak ve para açıkça görülebileceği gibi meta değildir; alınıp satılan her şeyin satılmak üzere üretilmiş olduğu yolundaki önerme, bu unsurların durumunda geçerli değildir... Emek yalnızca yaşamın yanında yer alan bir insan faaliyetine verilen addır. Satılmak üzere değil, bütünüyle değişik nedenlerle ortaya koyulur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılmaz, saklanması ve işletilmesi olanağı yoktur; toprak yalnızca doğanın başka bir adıdır, insan tarafından üretilmemiştir; nihayet para, yalnızca satın alma gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen, bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesidir. .. Emek, toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayalidir (Polanyi, 2011:119-120).

Dördüncü eleştiri, metalaşma sürecindeki mülkiyet konularına işaret ettiği için politik bir yerde konumlanmaktadır. Metalaşma sürecinde, daha evvel isteyen herkesin faydalanabileceği ortak varlıklar sadece onları satın alabileceklerin erişebileceği metalar haline getirilmektedir. Harvey, metalaşmanın bu biçimini mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramı ile açıklamaktadır.

... “mülksüzleştirme yoluyla birikim” kavramıyla demek istediğim, Marx'ın kapitalizmin yükselişi sırasında “ilkel” ya da “ilksel” olarak nitelediği birikim pratiklerinin sürekliliği ve yaygınlığıdır. Bunlar toprağın metalaştırılması ve özelleştirilmesi ile köylü topluluklarının zora dayalı olarak topraklarından sürülmesi; çeşitli biçimlerdeki mülkiyet haklarının (devlet, kolektif, ortak) ayrıcalıklı özel mülkiyet haklarına dönüştürülmesi;... doğal kaynakları da içeren varlıklara el koymanın sömürgeci, yeni-sömürgeci ve emperyal süreçlerini... içermektedir. Dünya Ticaret Örgütü kapsamında TRIPS anlaşması ile oluşturulan fikri mülkiyet hakları genetik

bilgileri, tohumları ve her çeşit ürünü özel mülkiyet olarak tanımlamaktadır (Harvey, 2006:153).

Doğal varlıkların, ormanların, nehirlerin, suyun, tohumun kapitalist birikime dahil edilmesi günümüze ilişkin tarım sorununun bir yanını oluşturmaktadır. Bu sorunun diğer yönünü tarımsal üretim süreci üzerinde doğrudan kontrollerini yitirmiş veya yitirmek üzere olan küçük meta üreticilerinin kapitalist birikime eklemlenme süreçleri oluşturmaktadır.

1.2. Tarımsal Ekonomi-Politik

Tarımsal ekonomi-politik, kapitalizmin dinamikleri çerçevesinde kapitalizmin tarımsal yapılara olan etkilerini inceleyen bir yaklaşımdır (Akram-Lodhi, 2007:1442). Tarımsal ekonomi-politik yaklaşımı, tarımdaki kapitalist dönüşümü, küçük köylülüğün bir üretim biçimi olarak kapitalizm ile nasıl uyumlulaştığı; mülkiyet ve sınıf ilişkilerinin nasıl dönüştüğü; tarımsal üretimin günümüz kapitalizminin önemli oyuncularını olan çok uluslu şirketlerin birikim ihtiyaçlarına nasıl tabi kılındığı ve bu tabiyetin sonuçları ile iktisadi ve politik bir aktör olan devletin bu süreçteki rolü ile ilgilenmektedir ve Marksist yöntemi kullanmaktadır. Tarımsal ekonomi-politik yaklaşımı, içinde tarım-köylü sorunu tartışmalarının ve tarım-gıda sistemlerine ilişkin tartışmaların ayrı ayrı yapıldığı çalışmaları içermektedir.

Tarım ve köylülük sorunsalına ilişkin tartışmalar 1980'lerin öncesine uzanmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, neoklasik gelenekten gelen iktisatçılar-sosyal bilimciler, tarımı kendi özgünlükleri olan bir alan olarak değerlendirmedikleri için yaklaşımlarına evrensel-tekdüze bir bakış açısı hakim olmuştur. Dolayısıyla

1980'ler öncesinde yapılan tarım-köylü sorununa dair tartışmalar çoğunlukla Marksist gelenekten sosyal bilimciler arasında cereyan etmiştir. Bu tartışmalarda ağırlıklı olarak vurgulanan noktalar, tarımda kapitalizmin gelişiminin küçük köylülük üzerindeki etkileri ile küçük köylülüğün tasfiye olup tarım/kır proletaryasına dönüşmesi ya da küçük meta üreticisi olarak kapitalizm ile bütünleşip bütünleşmediği olmuştur (Bkz Lenin, 1988; Kautsky, 1988; Türkiye'deki tarım sorunu tartışmaları için bkz. Erdost, 1988; Boratav, 2004). Boratav (2004)'ı dışarıda tutmak kaydıyla, bu tartışmaların temel sorunsalı ise köylülüğün, kapitalizmden daha ileri bir toplumsal formasyona geçiş mücadelesinde hangi sınıfsal ittifakların katılımcısı olacağı olmuştur (Aydın, 1986a:135)⁸.

1980'lerden itibaren yapılmakta olan tartışmalarda ise, küçük köylülüğün incelendiği çalışmalar yerini, kapitalizmin neoliberal aşamasının belirgin bir unsuru olan ve gıda-besin çalışmalarının temel analiz birimi olarak ele aldığı çok uluslu tarım-gıda şirketlerinin tarım-gıda sistemlerine etkilerinin incelendiği çalışmalara bırakmıştır (Özuğurlu, 2012:18). Ancak bu çalışmaların temel ilgi alanı tarım-gıda sistemlerindeki küresel değişimler olmuş, küçük üreticiler ise bu küresel dönüşümlerden etkilenen kesimler olarak tali planda kalmışlardır (Özuğurlu, 2012:18). McMichael (2006) ve Araghi (2000), tarım-gıda sistemlerindeki küresel değişimleri inceleyen çalışmalara örnek verilebilir.

McMichael (2006), köylülüğün ve tarımın geçirdiği çok boyutlu dönüşümü açıklayabilmek için daha geniş kapsamlı bir 'tarım sorunu' tanımlamaktadır. Bu tarım sorunu, tarımsal üretim üzerinde ulusötesi şirketlerin ve küresel gıda

⁸ Bu tartışmaların 'Tarımda Kapitalist Geçiş Kuramları' başlığı altında değerlendirmesi için bkz. Ecevit, 1999 ss.41-66

zincirlerinin hakimiyetinin artması ile tohum, bitki ve hayvan türlerinin patentlenerek köylülüğün deneyiminden koparılmasının küçük üreticiler üzerindeki etkilerini konu edinmektedir (2006:407).

Kapitalizmin neoliberal aşamasında tarım ve tarım-gıda sistemlerinin geçirdiği dönüşüm ve finansallaşma olgusu literatürde çeşitli boyutlarda ele alınmıştır. Büke (2008:11), bu sorunsalları aşağıdaki gibi özetlemektedir:

- Çokuluslu veya ulusötesi şirketlerin kontrolü altında gelişen gıda sanayi aracılığıyla tarım ve sanayinin bütünleşmesi (McMichael, 1991, 2000; Moreira vd., 2004; McMichael ve Friedmann,1989);
- Ticari sermayenin süpermarketler aracılığıyla tarım-gıda sistemine nüfuz etmesi ve rolünün giderek artması (Lawrence ve Burch, 2005, 2008; Smith vd., 2010);
- Sermayenin, gıdanın daha ileri biçimde metalaşması aracılığıyla kültür ve emek gücünün kendisini yeniden üretim alanına nüfuz etmesi (Koç, 2013; Keyder ve Yenal, 2013; Atalık, 2010 ve Reyhan, 2011);
- Teknolojik değişimin tarımsal üretimdeki emek süreçlerine etkileri ile sermayenin ürün farklılaştırması yoluyla yeni alanlara nüfuz etmesinin sonuçları (Pechlaner ve Otero, 2008; McAfee, 2003);
- Sermayenin sözleşmeli üretim yoluyla tarıma nüfuz etmesiyle birlikte, küçük meta üreticilerinin sınıf pozisyonlarının ve geçimsel koşullarının değişen yönleri (Araghi, 2009; Özuğurlu, 2012; Aydın, 2010; Boratav, 2004);
- Bu değişimlerden kaynaklanan yeni bir uluslararası işbölümünün ortaya çıkması (Pechlaner ve Otero, 2010);

- Kadınların emek gücünün rolünün artması ve öneminin değişmesi (Aydın, 2001);
- Çevresel sorunlar (McMichael, 2009; Başkaya, 2004; Demirer vd., 2000).

Tarım sorunu, bu kadar geniş bir yelpazede ve çok farklı disiplinler tarafından incelenabiliyor iken, yirminci yüzyıl başlarında, kapitalizmin gelişmesinin tarımda yaratacağı dönüşüme dair yapılan tartışmalar, günümüzdeki olguları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Araghi'nin "Günümüzün tarım sorununun, onun siyaseti, tarihi, coğrafyasının anlaşılmadığı ve yerel ve küresel ölçekte iktisadi, politik ve ideolojik faktörlerin etkileri analiz edilmediği takdirde bütünüyle ele alınamayacağı" (Araghi, 2000:152) yönündeki değerlendirmesi haklılık kazanmaktadır.

Bin yıllar boyunca iktisadi yaşamın salt kullanım değerlerinin değiştirilmesine dayandığı bir toplumsal formasyonun, değişim değerinin gelişmesine bağlı bir üretim amacıyla her yönüyle metalaştırılması, sadece kapitalizme özgü bir olgudur. Tarımdaki kapitalist dönüşümün, kapitalizmin yayılmacı özelliği- meta dışı alanların metalaşma sürecine dahil edilmesi- ve kapitalizmin gelişme dinamikleri ile incelenmesi, tohum, toprak ve suyun metalaşması; gıdanın-beslenmenin metalaşması ve gıda fiyatlarının finansal piyasaların konusu olması ile küçük üreticilerin bu süreçlerden nasıl etkilendiği geniş ölçekte ele alınabilecektir.

1.2.1. Tarım Sorunu Tartışmaları

Tarım sorunu, kapitalizmin gelişme yasalarının tarımda yarattığı dönüşümün olumsuz sonuçlarını içermektedir (Önal, 2007:2). Kapitalizmin tarımı dönüştürmesi ile ilgili tartışmaların temeli yirminci yüzyıl başlarında gerçekleşmiş 'klasik' tartışma lara dayanmaktadır (Aydın, 1986a:126; Ecevit, 1999:41). Klasik tartışmalar,

Lenin, Kautsky ve Chayanov'un görüşlerini içermektedir. Diğer tartışmalar dual modeller⁹ yaklaşımıyla kalkınma iktisadı disiplini ve Bağımlılık Okulu¹⁰ çevresinde yapılmıştır¹¹.

Kapitalizmin tarımda yarattığı dönüşümü, onun sürekli yayılma güdüsünden bağımsız olarak ele alabilmek mümkün gözükmemektedir. Ancak bu yayılma, sadece mekânsal boyutta değil, üretim ve mülkiyet ilişkilerini de içeren kurumsal bir yeniden yapılanma biçiminde gerçekleşmektedir (Önal, 2007:19).

Klasik tartışmalar içinde yer alan Lenin ve Kautsky'nin görüşleri kapitalizmin tarıma etkilerini ele alış biçimi -köylülük kavramına özel bir önem vermemiş olsalar dahi- (Aydın, 1986a:133) bu perspektifi içermektedir. Kautsky ve Lenin'in tartışmalarının odak noktasını, kapitalizmin gelişmesinin tarımdaki yapısal unsurları nasıl dönüştürdüğü ve küçük üreticilerin sınıfsal konumlarının dönüşümü oluşturmuştur (Aydın, 1986a:134). Bu bakımdan Lenin ve Kautsky, kapitalizme, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini dönüştürmesi özelliğinden dolayı ilerici bir rol atfetmektedir.

Lenin, kapitalizmin tarımdaki etkisinin ve gelişme dinamiklerinin sanayi sektörü ile benzer özellikler barındırdığını öne sürmektedir. Bu süreçte köylülük,

⁹ “İkili yapı kuramının çeşitli varyasyonlarının ortak bir noktası, azgelişmiş ülkelerin sektörel bir farklılaşmaya uğradıkları ve birbirinden kesin hatlarla ayrı iki farklı sektörün varlığının savunulmasıdır. Bunlardan ‘modern’ kapitalist sektör, sanayileşmenin gerçekleştiği, pazara yönelik ve değişmelere açık iken,.... geleneksel sektör, doğal bir ekonominin süregeldiği durağan bir yapıyı temsil etmektedir.”(Aydın, 1986a:130). Dual modeller, geleneksel sektörü kendi içinde durağan bir yapı olarak ele almakta ve bu kesimin gelişmeye ilişkin içsel dinamiklerden yoksun olduğunu öne sürerek bu kesime yönelik dışsal etkilerin gerekli olduğu görüşüne yer vermektedir.

¹⁰ Bağımlılık Okulu kuramcıları, “toplumsal formasyonları, bütünsel, ancak eşitsiz toplumsal yapılar olarak ele almaktadır” (Ecevit, 1999:48).

¹¹ Bu çalışma kapsamında bir tarım sorunu tartışmasına yer verilmeyecektir ancak klasik tartışmalar kategorisi altında Lenin, Kautsky ve Chayanov'un görüşlerine kısaca değinilecektir. Bu çerçevede Kalkınma İktisadı ve Bağımlılık Okulu yaklaşımı ile diğer modernleşmeci yaklaşımlar yer almayacaktır. Bu yaklaşımların değerlendirmesi için bkz. Önal 2007, Aydın 1986a.

Üretim araçlarının büyük kapitalist çiftçiler elinde toplanması ve piyasa ilişkilerinin gelişmesi ve tarıma nüfuz etmesi sonucunda sınıfsal olarak kentli sanayi proletaryasına dahil olacaktır (Ecevit, 1999:41-42). Lenin, Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi isimli çalışmasında bunu şöyle ifade etmektedir:

.....Eski köylülük, yalnızca “farklılaşmakla” kalmıyor, tamamen dağılıyor, yok oluyor, her bakımdan yeni tipteki kır sakinleri tarafından, tarımdan atılıyor – bu yeni tipler, meta ekonomisinin ve kapitalist üretim egemen olduğu bir toplumun temelidir. Bu tipler, kır burjuvazisi .. ve kır proletaryasıdır – tarımdaki meta üreticileri sınıfı ile ücretli tarım işçileri sınıfıdır (Lenin, 1988:157).

Kautsky, kapitalizmin tarımda gelişmesine ilişkin Marksist teorinin basit olarak küçük mülkiyetin varlığını sürdürüp srdremeyeceğine odaklanmaması gerektiğini ve sermayenin tarımı egemenliği altına alıp almadığının; onu dönüştürüp dnştrmediğinin; yeni üretim biçimlerine gereksinim yaratıp yaratmadığının incelenmesi gerektiğini belirtmektedir (1988:12). Kautsky’e göre, tarımda proleterleşme süreci sanayiden farklı bir seyir izlemektedir (Aydın, 1986a:134). Bu sürecin farklılığının yansıması, tarımın kapitalist koşullar altında meta üretimini *yoğunlaştırarak* varlıklarını sürdürme ile tarımsal üretimden çekilmesi arasında *salınması* biçimindedir (Ecevit, 1999:43; vurgular aynı). Bu salınmadan, diğer bir deyişle köylü üretiminin varlığını sürdürmesinden, bu üretim tarzının durağan, değişmez nitelikli olduğu değil; sermayenin tabiyeti altına girdikçe, bu yeni koşullara hangi koşullarda direnç gösterebildiği veya uyum sağlayabildiği anlaşılmalıdır (zuğurlu, 2012:10; Aydın, 1986a:139).

Chayanov (1966), kuramsal açıdan Lenin ve Kautsky’den farklı bir yaklaşım sergilemektedir:

....[Chayanov'un] modeli 'ideal' olmaktan uzaktı, aksine, dünyanın en büyük köylü ülkesindeki en tipik çiftliği simgeliyordu.... Köylü ailesi emek kiralamadığı için [emek] ücreti ödemiordu. ... [Chayanov] mevcut köylü hanesini basit bir iktisadi birim olarak ele almakta ısrar etti ve yıllık üründen yapılan harcamaların çıkarılmasından sonra kalan kısmını hane faaliyetine basit bir getiri olarak ele aldı (Thorner, 1966:xiii-xiv).

Chayanov, 1920'ler Rusya'sı için geliştirdiği görüşlerinde, tarımsal arazinin kıtlığının söz konusu olmadığı ve köylülerin ekip işleyebilecekleri araziye kolaylıkla erişebildiği bir toplumsal ortamdan bahseder. Bu koşullarda üretim yapan köylü hanesi kâr ve maliyet hesabı yapmamakta ve işleyeceği toprağın büyüklüğünü ailesindeki birey sayısına göre belirlemektedir (Köymen, 2008:98).

Ürün miktarı temel olarak [tarımda] çalışan ailenin büyüklüğü ve bileşimi ile; iş yapabilecek aile üyelerinin sayısı, emek biriminin verimliliği ... ve ... kendi kendini sömürebilme derecesi.. ile belirleniyordu (Chayanov, 1966:5-6).

Chayanov'un köylü hane modeli, kapitalist ekonominin dinamiklerinden etkilenmemekte ve sınıfsal oluşumların varlığını dışlayan bir yaklaşım sergilemektedir (Ecevit, 1999:45).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen tarım sorunu tartışmaları Üçüncü Dünya'nın azgelişmişliğine yönelik araştırmaların çevresinde yapılmış, klasik tartışmaların sınıfsal analizini ulusal kalkınmacılık eksenine taşımıştır. Soğuk Savaş konjonktürü içinde ABD tarafından geliştirilen çözüm, köylüğün ulusal bağımsızlık hareketleriyle olabilecek işbirliğini engellemeye yönelik olmuştur. Bu çerçevede, büyük toprak sahiplerinin mülkiyetine zarar vermeyecek şekilde küçük aile çiftliği mülkiyeti güçlendirilmiştir. Kırsal kalkınma ve yoksulluğun giderilmesine yönelik yaklaşımlar, Vietnam Savaşı sırasında ABD'nin Savunma Bakanı olan Robert

McNamara'nın Dünya Bankası Başkanlığı'na getirilmesi (1968-1980) ile geliştirilmiştir (Araghi, 2000:147-149).

1970'li yıllardan itibaren azgelişmişlik ve küçük meta üretimi sorunsalı etrafında gerçekleştirilen tartışmalar, Türkiye tarım çalışmalarına da önemli katkıda bulunmuştur¹². Bu ara bölüm, tarım sorunu tartışmalarının en önemlilerinden Boratav ve Erdost tartışmasının¹³ özetlenme çabasından ibarettir. Türkiye'deki tarım çalışmalarına kuramsal açıdan önemli bir katkı yapmış olan bu tartışma, Türkiye'de hakim üretim ilişkisi ve hakim üretim tarzının belirlenimi üzerinden yürümüştür¹⁴.

Boratav (1980), homojen bir üretim ilişkisi ve homojen bir üretim tarzından oluşan bir toplumun varlığının ender bir durum olduğu tespitiyle, bir toplumsal kuruluşta yer alan üretim ilişkilerinden birinin egemen üretim ilişkisi olması gerektiğini belirtir (Boratav, 1980:37). Boratav, kapitalizmin eşitsiz ve birleşik gelişmesinin bir sonucu olarak 'ilkel ve azgelişmiş bir kapitalist üretim tarzı' içinde ve kapitalist bölüşüm mekanizması içinde yer alan bir küçük meta üretimi ilişkisi tanımlamaktadır (1970:43).

Erdost (1988), Türkiye'nin tarımsal yapısını, ne bütünüyle kapitalist, ne de bütünüyle kapitalizm dışı bir kategori içine sokmaktadır (1988:18). Erdost (1988)'un temel itirazı, 'üretim ilişkisi' kavramının Boratav tarafından yapılmış tanımı üzerinedir. Erdost'a göre Boratav'ın üretim ilişkisi tanımı, sadece artık-ürün üreten

¹² Bu tartışmaların değerlendirmesi için bkz. Özügür (2012).

¹³ Boratav ve Erdost tartışması, Journal of Peasant Studies dergisinde David Seddon ve Ronnie Margulies tarafından bir değerlendirme yazısına konu edilmiştir.

¹⁴ Yücel Çağlar (1987), Türkiye'deki tarım sorunu tartışmalarının hakim üretim ilişkisi ve hakim üretim tarzını belirlemeye yönelik çabasına eleştiri getirmektedir. Çağlar'ın (1987:60) eleştirisi, tarım sorunu tartışmalarının yapıldığı entelektüel iklimde, Türkiye köy nüfusunun yaklaşık %40'ını oluşturan orman köylülerinin içinde yer aldığı toplumsal koşulların ve dönüşüm süreçlerinin yeterli ilgiyi görmediği üzerine olmuştur.

ekonomileri içermekte, artık-ürünün olmadığı toplumsal kuruluşlara yer vermemektedir (1988:24). Boratav'ın az gelişmiş kapitalist sömürü ilişkisine karşılık Erdost, yarı feodal-feodal sömürü mekanizmalarını öne çıkarmaktadır¹⁵. Erdost'un Boratav'a yönelik diğer eleştirisi, Boratav (1969)'ın tanımlamış olduğu küçük meta üretimi ilişkisi üzerine olmuştur. Erdost (1988), küçük meta üreticisi köylülerin kapitalist üretim tarzı içinde süregeldiği önermesine küçük köylülüğün kapitalist üretim tarzı içinde giderek toplumsallaşması sonucu çözülme sürecine gireceğini belirtir. Modernleşme yaklaşımının tarımdaki üretim ilişkilerini sanayileşme önünde engel olarak görme eğiliminin izleri Erdost'ta da görülmektedir. Buna göre, Osmanlı Devleti'nden aktarılan geri ilişkilerin tarımda sürmesi, tarımda demokratik bir yapılanmanın gerçekleşmemesi toplumsal gelişmenin önünde bir engel olarak durmaktadır (1988:149).

Boratav (1983) ve Erdost (1988), Türkiye'de köylülüğün sınıfsal belirlenimi üzerine yaptıkları çalışmalarla Türkiye tarım çalışmaları yazınına yön verecek katkılar sağlamışlardır¹⁶.

Gelişen piyasa ve değişim ilişkilerinin küçük üreticiler üzerinde yarattığı değişimleri metalaşma pratikleri içinde incelemek açısından daha geniş bir perspektif Bernstein tarafından sunulmaktadır. Tarımın kendi özgünlükleri, üretim sürecinin bir yıla yayılması, üretimin iklim ve doğa koşullarına bağımlı olması, farklı bölgelerin özgünlüklerine göre oluşan sınıfların varlığı ve bu sınıfların kapitalizmle farklı bütünleşme biçimleri kapitalizmin tarımı dönüştürmesine ilişkin bir genellemeyi

¹⁵ Artığa el koyma biçimi, o toplumsal kuruluştaki üretim ilişkisini belirlediği için tarım tartışmaları aslında hakim üretim tarzını belirleme tartışmaları olmuş; dönemin politik atmosferinin etkisiyle toplumda ezilen sınıfların siyasal eylem programını da belirlemiştir.

¹⁶ Aydın (1987)'ın Boratav ve Erdost'a eleştirileri ile Boratav (1987a-b)'ın yanıtları 11. Tez Kitap dizisi 5. Kitapta yer almaktadır.

zorlaştırmaktadır (Bernstein, 2009:19; Banaji, 2002:114-115). Diğer bir ifadeyle, kapitalizmin eşitsiz ve birleşik gelişme karakterinden dolayı, tarımda kapitalizmin gelişmesine ilişkin kuramsal ve olgusal bir genelleme yapılamamaktadır. Kapitalist üretim tarzının nüfuz ettiği azgelişmiş bir yapıda topraksız tarım işçilerinin varlığı veya ücretli işgücü kullanımı tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olduğunun göstergesi olarak görülmemeli (Boratav, 2004:40); ortakçılık ve yarıcılık gibi kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin özelliklerini barındıran işletme biçimlerinin varlığından da tarımda feodal-yarı-feodal ilişkilerin hakim olduğu anlaşılmamalıdır (Aydın, 2013).

Bernstein (2009), kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, küçük meta üreticiliğinin toplumsal niteliklerinin geçirdiği değişimler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bernstein, basit yeniden üretim yapan ve asgari geçimini sağlamak güdüsüyle hareket eden köylülerin, “geçimlerini giderek daha büyük bir toplumsal işbölümü ve piyasalar aracılığıyla sağlamak zorunda kalacakları için küçük meta üreticilerine dönüşeceğini” belirtir (2009:13)¹⁷. Bernstein, “Sermaye ve Köylülük Üzerine Notlar” isimli çalışmasında, temel üretim birimi olarak ele aldığı hanenin kendisini basit yeniden üretimi ve genel olarak yeniden üretimi koşullarına odaklanmaktadır (1977:61). Sermayenin köylü üretimi üzerinde meta üretimini oluşturma ve genişletme baskısı arttıkça hanenin basit yeniden üretimi giderek daha fazla meta ilişkilerine dahil olmaktadır (1977:63). Bernstein, hanenin yeniden üretiminin, geçiminin metalaşacağına işaret etmektedir (Ecevit, 1999:56).

¹⁷ “Gibbon ve Neocosmos (1985), küçük meta üretiminin... genelleşmiş meta üretimiyle bütünleşmiş olan herhangi bir sistematik meta üretimi olarak tanımlamaktadır” (Ecevit, 1999:63).). Boratav (2004)’ın tanımına göre küçük meta üretimi, “dolaysız üreticinin *üretim araçlarına sahip* olduğu; esas olarak kendisi ve *ailenin emeğiyle*, kısmen veya tamamen piyasa için, fakat tüketim amacıyla üretimde bulunduğu” bir kategoriye ifade eder (2004:51-52; vurgular aynı).

Bernstein, sermayenin küçük meta üretiminin koşullarını ‘tarımda klasik kapitalist gelişme modeli’nde olduğundan daha farklı bir biçimde belirlediğini öne sürmektedir. Buna göre sermaye, tarımsal ürünlere standardizasyon koşulu getirerek, hangi ürünün hangi miktarda ve hangi topraklara ekileceğini belirleyerek, emek sürecini doğrudan kontrol etmeyerek, küçük meta üretimini doğrudan kontrolü altına almaktadır (1977:70). Piyasa ilişkileri yerleştikçe, sermayenin üretim sürecini kontrol edebilmesi, bizzat üretimin içinde yer almadan da mümkün olabilmektedir. Köylü hanesinin, kendisini yeniden üretmesi için piyasaya yönelik üretimini arttırmasıyla sermayeye olan bağımlılığı kuvvetlenmektedir (Ulukan, 2009:25).

Sermayenin tarıma, bu biçimdeki nüfuzu ve küçük meta üretimi üzerinde uyguladığı denetim, üretken sermayenin ticari ve politik aktörlerine meta ilişkilerini yoğunlaştırma olanağı sunar (Ecevit, 1999:57).

Bernstein, devletin, üretken sermaye ve finans sermayesi için ilk etapta kârlılık sağlamayacak olan girişimler söz konusu olduğunda, sermayenin meta ilişkilerini yoğunlaştırmasında teşvik edici rolüne de değinmektedir. Kırsal kalkınma politikalarını ve IMF-Dünya Bankası çevrelerinden önerilen yardım politikalarını da bu kapsama dahil etmektedir (1977:70).

Piyasa ilişkileri geliştikçe ve sermayenin tarımsal üretim üzerindeki kontrolü arttıkça, küçük meta üreticileri, kapitalist işletmeler karşısında rekabet güçlerini yitirmektedir. Küçük meta üreticileri, ellerine geçen daha düşük fiyatlar karşısında - kendi emek süreçleri üzerinde denetim güçleri olduğu için- meta üreten emek faaliyetlerini yoğunlaştırarak geçimlik üretimlerine ayırdıkları emek zamanlarını azaltarak tepki vermektedirler (Ecevit, 1999:58).

Çalışmanın farklı bölümlerinde ‘küçük üreticilik’, ‘küçük meta üreticiliği’ ifadeleri, temel olarak üretimi sürdürmek için gerekli toprağa ve diğer üretim araçlarına sahip olan ve metalaşmamış hane emeğinin mevcut olduğu tarımsal kategorileri ifade etmektedir. Kapitalist üretim tarzı tarımda geliştikçe, piyasa ilişkilerinin dışında kalan ‘özerk’ köylü üretimi, yerini, piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda üretim yapan, üretim sürecine yabancılaşmış, emek sürecine ilişkin geleneksel bilgisini ve kültürel mirasını kaybetme ve tasfiye olma tehlikesi ile karşı karşıya olan küçük meta üreticiliğine¹⁸ bırakmaktadır (Özuğurlu, 2012:80).

Sermaye, tarıma, ortakçılık ve yarıcılık gibi kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini dönüştürmeksizin etki edebilmektedir. Ortakçılık ve yarıcılık gibi üretim ilişkilerini -bunlar sadece biçimsel olarak kapitalizm öncesi olarak nitelendirilmelidir- maliyet düşürücü bir unsur olarak kullanabilmekte; bu ilişkileri ücretli işçi kullanmaya yeğlemektedir¹⁹. Tarımsal yapılara etki eden kapitalizm, köylüleri doğrudan tarım proleterleri haline getirmemekte, ancak meta ve piyasa ilişkilerini yoğunlaştırarak, köylülerin meta üretmeye yönelik emek-zamanlarını arttırmasını sağlayarak tarımsal yapıyı dönüştürmektedir.

Sermayenin nüfuz ettiği tarımsal yapılarda üreticiler, üretim araçlarını ve topraklarını kaybetmeden de, piyasadan bağımsız olarak kendilerini yeniden üretebilme kapasitelerini yitirmekte, ürettikleri ürüne yabancılaşmakta, üretim süreci üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmektedir (Bernstein, 2009:49).

¹⁸ Bu çalışma kapsamında hedeflenen, küçük meta üreticiliğinin sınıfsal konumu ile ilgili tartışma yapmak değildir, ancak tarihsel kapitalizmin gelişme doğrultusunda meta-dışı alanları kendi birikim dinamiğine dahil eden ya da sınırlı derecede metalaşmış alanların metalaşma boyutunu derinleştiren özelliği dikkate alındığında, hem tarımsal üretimin geçirdiği dönüşüm, hem de gıdanın metalaşması kapsamında bu süreçten en çok etkilenen toplumsal sınıfların –özellikle de küçük köylülüğün- ifade edilmesini gerektirmektedir.

¹⁹ www.domates.com.tr adresli web sayfası çoğunlukla Antalya tarafında bulunan seralar için ortakçı aile arayan ilanlara yer vermektedir. Erişim: 10.02.2014

1.2.2.Tarım-Gıda Sistemleri Yaklaşımı

Tarımdaki dönüşümü gıda sistemlerindeki küresel dönüşümler üzerinden değerlendiren gıda/besin çalışmaları yaklaşımı, “gıda rejimi” kavramı kullanılarak geliştirilmiştir. “Gıda rejimi” kavramı, 1970’lerin ilk yarısında ortaya çıkan gıda krizinin nedenlerini anlama girişimlerinin bir ürünü olarak kullanılmaktadır. Gıda rejimi kavramı, gıdanın ve tarım-gıda ilişkilerinin dönüşümünü sermaye birikimi dinamikleriyle açıklayabilecek tarihsel bir kavram olarak ele alınmaktadır. Bu anlamda “tarıma girdi sağlayan sektörlerden başlayarak; tarım, gıda sanayi, iç ve dış ticaretle devam eden ve tüketicilerde sonlanan bir bütün”dür (TÜSİAD, 2008:16).

1980’li yıllardan itibaren, metalaşma süreçlerinin derinleşmesi ile birlikte, gıda ve tarım-gıda sistemi kavramı, gıdanın tarladan sofraya gelene kadar geçirdiği dönüşümün, emek-gücünün yeniden üretimindeki rolünün, tarımdaki kapitalist dönüşümün, üretimin, tüketimin ve toplumsal yapının bütüncül bir şekilde incelenmesine; tarımsal üretimin ileri ve geri bağlantılarının saptanmasına olanak sağlayan çok taraflı bir yapı olarak açıklanmaktadır (Fine vd., 1996:31-41; Magdoff, vd., 2000:9).

Tarım-gıda sistemleri yaklaşımının temel açıklayıcı unsuru ‘gıda rejimi’dir. Gıda rejimi kavramı ilk defa Harriet Friedmann (1987) tarafından kullanılmış; Friedmann’ın (1982), ABD’nin Soğuk Savaş döneminde iktisadi ve politik bir araç olarak kullandığı gıda yardımı programını uluslararası gıda düzeni çerçevesinde ele aldığı araştırmalar ile geliştirilmiştir (McMichael, 2009a:139-140). Daha geniş bir kavramsallaştırma, Friedmann ve McMichael (1989) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada, günümüzün modern devletler sisteminden oluşan kapitalist dünya ekonomisinin kurumsallaşmasında, tarımın oynadığı role değinilmiş, tarım ve sanayi

arasında geleneksel kalkınma yaklaşımlarının öne sürdüğü dinamik bir ilişkinin²⁰ varlığının aksine, ikisi arasındaki ilişkilerin tarihsel²¹ olduğu belirtilmiştir (McMichael ve Friedmann, 1989:93).

Friedmann ve McMichael (1989) tarafından gıda rejimleri üzerine yapılan inceleme, tarım çalışmalarında en sürekli yaklaşımlardan birisi olmuştur (Buttel, 2001:23-24). Gıda rejimi yaklaşımı üzerinde, 1980 sonrası tarım sorunu tartışmalarına rengini veren küreselleşme yazını etkili olmuştur (Büke, 2013:77). Gıda rejimleri üzerine yapılan çalışmalar McMichael ve Friedmann ile sınırlı kalmamış; Smith vd. (2010) Avustralya'yı; Moreira (2004) gıda ve tarım sistemlerinin küreselleşmesi sürecindeki aktörleri; Pechlaner ve Otero (2008) Kuzey Amerika'yı; Yenal (2001), Aydın (2010) Türkiye'yi McMichael ve Friedmann'ın kavramsal çerçevesine benzer yaklaşımlarla incelemişlerdir.

‘Gıda rejimi’ nin basit tanımı “gıdanın dünya ölçeğinde üretimi ve tüketimini düzenleyen kurallar bütünüdür.” (Friedmann, 1993: 30–1). McMichael (2009a) tarafından yapılan ‘gıda rejimi’ tanımında sermaye birikiminin zaman ve mekâna göre değişiminde tarım ve gıdanın rolüne işaret edilmektedir.

"Gıda rejimi" kavramı, ... kriz, dönüşüm ve birbirine geçişlere yol açan gıda rejimleri içindeki temel uzlaşmazlıkları kavramsallaştırarak küresel gıda sistemini tarihsel bağlamda ele alır. Bu anlamda, gıda rejimi analizi sermaye birikiminin zaman ve mekâna göre değişiminde tarım ve gıdanın rolünün anlaşılmasında bir perspektif getirir (McMichael, 2009a:140).

²⁰ Tarım ve sanayi arasındaki dinamik ilişki, dual kalkınma yaklaşımları çerçevesinde düşünülmelidir. Buna göre, tarım sektöründe marjinal emek verimliliği sıfır olan fazla nüfusun kentlere göç edeceği belirtilmektedir.

²¹ Tarihsel ilişkiyi, kapitalist üretim tarzının kapitalizm öncesi üretim tarzlarını nasıl dönüştürdüğü çerçevesinde ele almak gerekir.

‘Gıda rejimi’ yaklaşımı, 1870’den itibaren kapitalist dönüşümün dönemlerini birikim biçimlerine göre ayıran Düzenleme Okulu’ndan²² ve dünya kapitalizmi içindeki hegemonya devirlerinden etkilenecek geliştirilmiştir.

Savımızı, gıda üretimi ve tüketiminin uluslar arası bağlamdaki ilişkileri ile ‘kapitalist dönüşümün 1870’den itibaren ayırt edici dönemlerini kapsamlı bir biçimde bağlantılandıran’ gıda rejimi kavramı üzerine kurmaktayız (Aglietta’dan aktaran McMichael ve Friedmann, 1989:95).

Düzenleme Okulu, gıda rejimi için, sermaye birikimi dönemleri ile uyumlu bir ilişkiler seti önermiştir. İngiltere’nin, sömürgelerinden ve göçmen koloni devletlerden serbest ticaret politikaları ile ithal edilen gıda mallarının, sanayileşme sürecinde emek maliyetlerini düşürme vurgusu, düzenleme teorisinin "genelleşmiş, yaygın birikim" kavramıyla örtüşmüştür. Savaş sonrası gıda rejiminde bunu karşılayan durum, kapitalizmin "yoğun birikim" dönemi ile ilişkili olarak tarımın

²² Düzenleme Okulu, 1970’lerden itibaren geliştirilen, Marksist ortodoksinin eleştirisini ve Kalecki ile Keynes’in makroekonomi alanındaki görüşlerinden faydalanılarak oluşturulmuş bir teorik çerçeveye sahiptir ve ekonomi politik bir yaklaşımı ifade etmektedir (Tanyılmaz, 2008:245). Michel Aglietta (1979) en bilinen yazarlarından. Düzenleme Okulu’nun temel amacı, “kapitalist birikimin genel teorisini”ni ve yaşadığı dönemsel krizlere rağmen kapitalizmin nasıl yeniden istikrar kazanabildiğinin cevaplarını geliştirmektir (Tanyılmaz, 2008:246; Savran, 2013:172). Bu teori iki temel düzeyden oluşmaktadır: ‘Üretim tarzının değişmez çekirdeği’ olarak tanımlanan ve kapitalizmin bütün genel özelliklerini içeren birinci düzey ve kapitalizmin tarihi boyunca bu değişmez çekirdeğin farklı yapısal biçimlerinden oluşan ikinci düzey (Tanyılmaz, 2008:245). Bu yapısal biçimler genel olarak üretimin ve tüketimin tarihsel olarak özgül biçimlenmelerinin belirdiği **birikim rejimi** ile bu birikim rejiminin istikrarını sağlamaya yönelik olarak geliştirilen bir dizi kurumsal altyapının bütününe oluşturduğu bir **düzenleme tarzı** olarak ikiye ayrılmaktadır (Savran, 2013:172 vurgular aynı). Birikim rejimi ekonomik altyapıya, düzenleme tarzı ise ekonomik üstyapıya tekabül etmektedir (Tanyılmaz, 2008:246).

Gıda rejimi kavramının açıklık kazanması bakımından Düzenleme Okulu’na ilişkin bazı bilgiler dışında bu kavramın içeriğine dair ayrı bir değerlendirme yapılmayacaktır. Yaklaşımın kendisi ile ilgili Michel Aglietta’nın “A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience” isimli çalışmasına bakılabilir. Yaklaşımın değerlendirmesi ile ilgili bkz. Arın (1986), Brenner ve Glick (1991), Savran (2013) ve Tanyılmaz (2008).

endüstrileşmesi ve işlenmiş, dayanıklı gıda malları üretiminin ortaya çıkmasıdır. Her rejimde, dünya ekonomisinin hakim devletinin dünya piyasalarındaki tarımsal ürün ticaretine etki etmek ve onu kontrol altına alma politikası görülmektedir (McMichael, 2009a:144). McMichael ve Friedmann, kapitalizmin geç ondokuzuncu yüzyıl dönemini, kapitalist üretim ilişkilerinin ücretli emeğin nicel artışı aracılığıyla yaygın biçimde birikimi ve yirminci yüzyıl ortalarına dek süren dönemini de sermaye birikiminin, tarıma da nüfuz ederek, tüketim ilişkilerini yeniden yapılandığı yoğun birikim dönemi olarak ayırmaktadırlar (1989:95).

Tarihsel kapitalizm içindeki hegemonya devirlerine referansla Birinci Gıda Rejimi İngiltere hegemonyası ile, İkinci Gıda Rejimi ise ABD hegemonyası ile ilişkilendirilmiştir²³. Buna göre, her hegemonya döneminde²⁴ tarımdaki meta ilişkileri derinleşmiş; üreticiler, tarım işçileri ve tarım-gıda şirketleri arasındaki ilişkiler farklılaşmıştır. Tahıl ve hayvansal ürünlere yönelik küresel piyasaların ortaya çıktığı on dokuzuncu yüzyıldan beri gıda rejimleri devletler ve kapitalist işletmeler tarafından yönlendirilmekte; beslenme kültürleri yeniden şekillendirilmektedir (Friedmann, 2005:228-9).

²³ Hegemonya, sözlük anlamıyla bir toplumda hakim ya da yönetici sınıfın iktidarını doğal ve meşru göstermesi, kendi sınıfsal çıkarlarını evrensel çıkarlar olarak ifade etmesi durumu olarak tanımlanır (Paradigma Felsefe Sözlüğü s817). Arrighi'nin tanımıyla hegemonya, "hakim bir grubun elinde toplanan ek güçtür; bunu sağlayan şey de bu grubun, toplumu, kendi çıkarlarına hizmet etmekle kalmayıp aynı zamanda bunun tabi gruplarca toplumun genel çıkarınaymış gibi algılanmasını da sağlayan bir doğrultuda *çekip götürme kapasitesidir*." (Arrighi, 2008:157-158, Arrighi, 2000:57-58).

²⁴ Gıda rejimleri içindeki değişiklikleri ve dönemleri anlayabilmek için devletlerarası siyaseti incelememiz gerekir. Bilhassa dünya ekonomisindeki hegemonik devlete bakılmalıdır, çünkü, gıda rejimini geniş ölçüde bu devlet belirler. Her hegemonya devrinde dünya ekonomisinin örgütlenmesi köklü bir değişim geçirmiştir. Gıda rejimi de İngiltere ve ABD hegemonyaları altında farklı bir karakter izlemiştir. Her hegemonik devlet, dünya ekonomisinde serbest ticaretçiliği savunarak sermaye payları üzerindeki hakimiyetini korumayı hedeflemiştir. Gıda rejimini oluşturan kurallar, hegemonya olan devletin dünya ekonomisindeki rolünü pekiştirmek üzere belirlenmiştir (Winders, 2009).

İngiltere hegemonyası altında gerçekleşen, Birinci Gıda Rejimi²⁵ olarak tanımlanan dönem, 1870 ile 1930'lar arasında sürmüştür. Ilıman ve tropik bölgelerdeki sömürgelerde üretilen lüks mallar ile göçmen koloni devletlerinden ²⁶ elde edilen temel gıda mallarının ithalatı üzerine kurulmuştur ve İngiltere'nin sanayileşmesini sağlayacak toplumsal sınıfların en düşük maliyetlerle beslenebilmesini hedeflemiştir (McMichael, 2009b:284). Birinci Gıda Rejiminin temel özellikleri arasında, kolonilerden sağlanan ucuz hammaddelerle endüstriyel üretimin teşviki ve sömürgelerdeki yerli halkın topraklarının Avrupa'dan göç eden yerleşimci (settler) çiftçilere dağıtımı gözlenmektedir. İngiltere, sömürgelerinde - onların çevresel kaynaklarını ve gıda sistemlerini tehlikeye atarak- monokültür (tek ürün türüne dayalı) tarımını geliştirerek, temel gıda mallarının üretiminin kendi sınırları dışında gerçekleşmesini sağlamıştır (McMichael, 2009a:141; Koç, 2013:20).

İkinci Gıda Rejimi, İkinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen ABD hegemonyası altında şekillenmiş ve 1970'lerdeki petrol şoklarına kadar devam etmiştir²⁷. Fine vd. (1996:32) bu dönemi 'Fordist tarım' olarak tanımlamaktadır. Fordist tarım, gıdanın kitlesel üretimi ve tüketimi olarak anlaşılmalıdır. Fordist tarım kavramı, İkinci Gıda Rejimi çerçevesinde ele alındığında, Keynesçi birikim politikalarına uygun düşmektedir.

Bu dönemde sermayenin yeniden örgütlenmesi ve dünya ekonomisinde ABD egemenliğinin kurumsallaştırılması, FAO, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar eliyle sağlanmıştır. Bir önceki dönemde sömürgelerden hakim devletlere

²⁵ Friedmann (2005:234), birinci gıda düzeninde sermayenin yaygın birikim aşamasına işaret etmektedir.

²⁶ "Settler colonies"-Yerleşimci koloniler: ABD, Kanada, Avustralya gibi ülkeleri ifade etmektedir.

²⁷ Birinci Gıda Rejimi'ne göre daha dar bir zaman aralığında görülmüş olması da, tarım ve gıda sektörünün sermaye birikimi dinamikleriyle doğrudan ilişkili olduğunun bir ifadesi olarak düşünülmelidir.

doğru olan tarımsal ürün akışı tersine dönmüş; sömürgecilik sonrası bağımsızlıklarını kazanan devletlerin ulusal piyasaları, gıda yardımı biçimindeki ABD tarımsal fazlalarıyla donatılmıştır. ABD gıda yardımları²⁸, bu ülkelerdeki emek maliyetlerinin düşürülmesini ve yirminci yüzyıl kalkınma paradigması olarak bu ülkelerin sanayileşmesini hedeflemiştir.

Tablo 1.1’de seçilmiş tarımsal ürünler için uluslar arası ticaretin oransal büyüklüğündeki değişime bakıldığında Asya ve Afrika kıtasının ABD’den yaptığı ithalatın payındaki artış dikkat çekicidir. 1937 yılında Asya kıtası toplam ithalatının %13’ünü ABD’den sağlarken 1947 yılına gelindiğinde bu oran %49’a yükselmiştir. Bu artışın karşılığı Asya kıtasındaki ülkelerin birbiri ile yaptığı tarımsal ürünler ticaretinin, ABD ucuz ithal tarım ürünleri ile ikame edilmesidir.

Tablo 1.1: Seçilmiş Tarımsal Ürünlerin İthalatının Dağılımı (%) 1937-1947

İthalatın Yapıldığı Ülke	Yıl	İthalat Yapan Ülkeler						
		Avrupa	ABD	Diğer Batı Yarımküre	Asya	Afrika	Avustralya	Toplam
Avrupa	1937	11,2	2,1	4,2	0,1	5,1	2,0	7,8
	1947	5,8	0,3	0,2	0,1	0,9	2,0	3,2
ABD	1937	12,0	...	32,8	13,1	3,1	2,5	10,5
	1947	30,6	...	55,0	49,0	21,8	3,8	24,4
Diğer Batı Yarımküre	1937	28,3	47,9	41,5	5,0	9,8	1,6	27,9
	1947	27,4	60,7	24,8	12,3	25,9	8,0	35,3
Asya	1937	19,4	40,3	13,4	65,2	72,8	84,6	30,3
	1947	15,7	27,6	17,4	12,8	37,4	77,8	19,6
Afrika	1937	11,6	4,8	4,3	6,7	5,1	4,0	9,8
	1947	6,3	3,1	0,4	12,3	4,0	0,0	6,4
Avustralya	1937	17,5	4,9	3,8	9,9	4,1	5,3	13,7
	1947	14,2	8,3	2,2	13,5	10,0	10,4	11,1
Toplam	1937	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	1947	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

²⁸ ABD gıda yardımları 1954’ten itibaren düşük fiyatla tarımsal ürünlerin ihracatını ifade etmektedir. Bu ihracatın %70’i buğdaydan oluşmaktadır. 1965 yılına gelindiğinde ‘gıda yardımları’ ABD buğday ihracatının %80’ini oluşturmaktadır (Köymen, 2008:80).

Kaynak: FAO, 1948:16

Not: Seçilmiş tarım ürünleri buğday ve buğday unu, arpa, mısır, şeker, tereyağı, et, kahve, çay, kakao, pirinç, yün, pamuk, kauçuk, yağlı tohumlar, bitkisel yağlar ve turuncgilleri içermektedir.

Tablo 1.2, ABD gıda yardımlarının dünya buğday ihracatı içindeki büyüklüğü ve buğday kaleminin toplam gıda yardımları içindeki büyüklüğünün zamanla değişimine yer vermektedir. Soğuk savaş konjonktüründe ortaya çıkan gıda yardımı politikası, tarımsal ürünlerin devlet eliyle satın alınmasını gerektiriyordu. Devletin stoklarının büyük ölçüde genişlemesiyle ve takibinde de fiyatlarda bir azalma eğilimi, fiyat destek uygulamaları ile telafi edilmiş ancak bu, bütçe üzerinde yük oluşturmaya başlamıştır. ABD gıda yardımlarının bütün dünyaya ihraç edilmesi, bu tarımsal fazlaların fiyatlarını daha da düşürmeksizin eritilmesini sağlamış, öte yandan Üçüncü Dünya ülkelerini ise ithal tarımsal ürünlere bağımlı hale getirmiştir (Friedmann, 1993 ve 2005; McMichael, 2007, Holt-Gimenez ve Shuttuck, 2011).

Tablo 1.2: ABD ve Dünya Buğday İhracatı İçinde ABD Gıda Yardımları (1956-1977) (milyon kile) (1 kile = 36,5 kg)

	1956-60	1961-65	1966-70	1971-75	1976-77
(1) Dünya ihracatı	4918	7203	10068	12640	5235
(2) Toplam ABD ihracatı	2251	3607	3459	5012	1939
(3) ABD gıda yardımları	1564	2564	1704	661	302
(2/1) %	45,8	50,1	34,4	39,7	37
(3/2) %	69,5	71,1	49,3	13,2	15,6
(3/1) %	31,8	35,6	16,9	5,2	5,8

Kaynak: ABD Tarım Bakanlığı 1967; ABD Tarım Bakanlığı, Tarımsal İstatistikler, 1971, 1976; FAO, Ticaret Yıllığı, 1960, 1964, 1970, 1974, 1977 Aktaran: Friedmann, 1982:271.

1970'lere gelindiğinde ikinci gıda rejiminin barındırdığı çelişkiler görünür hale gelmiştir. Üçüncü Dünya Ülkelerinin temel gıda mallarının temininde ithalata

bağımlı hale gelmiş olması ile kendi ihraç ürünlerinin fiyatlarının düşmesiyle birlikte ticaret hadlerinde kayıp yaşamaları; tarımsal üretimin bütün olarak uzmanlaşmaya gitmesi ile birlikte bu alandaki politik gücün çiftçilerden tarım-gıda şirketlerine doğru geçmesi; ulusötesi nitelikli bu şirketlerin küresel meta zincirlerini örgütleme konusunda kuralsız hareket etmek istekleri ile ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin tahıl anlaşmalarıyla birlikte uzlaşma görünümü alması, 1970'lerin başındaki petrol krizi ile birleşmiştir (Friedmann, 2005:244).

Günümüzün şirketleşmiş ve finansal dinamiklere bağımlı hale gelmiş tarımsal üretiminin ortaya çıkışı, kapitalizmin kendisini yeniden örgütleyebileceği yeni bir yapının oluşma dönemiyle örtüşmüştür. 1970'lerdeki petrol krizi ve ekonomik durgunluğa rağmen görülen fiyat artışları İkinci Gıda Düzenini karakterize eden tarımsal fazlaların sürekliliği olgusunu değiştirmiştir. ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki tahıl anlaşması ile birlikte tahıl fiyatları artmaya başlamış ve yoksul ülkelerde gıda kıtlığı ortaya çıkmıştır. Dünya ekonomisini yönlendirme kapasitesine sahip büyük devletler, kendi tarımsal sektörlerini desteklemeye devam ederek yeni tarımsal ürün fazlasının yaratılmasını sağlamış ve bu tarımsal fazlaların tüketilmesini sağlayabilecek ticaret politikası arayışlarına gitmişlerdir (Friedmann, 1993:31).

1974 Gıda Krizi, Petrol Krizi ve stagflasyon ile birleşmiş; İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarından itibaren hakim olan Keynesyen paradigma açısından da bir sorgulamayı getirmiştir. Kapitalizmin sadece reel üretim yoluyla kendisini idame ettiremeyeceği fikri geçerlilik kazanmış ve Avrupa finansal piyasalarında atıl olarak tutulmakta olan fonların dünya piyasalarında serbestçe dolaşımını temel alan finansallaşma süreci de belirgin hale gelmiştir.

Üçüncü Gıda Rejimi, kapitalizmin içinde olduğu değersizleşme sürecinin bir yansıması olarak yaşadığı kârlılık krizini tarımsal alanda da aşma çabalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu rejim, kendisinden önceki gıda rejimlerinin yarattığı çelişkilerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır ancak; ayırt edici yönü, kendisinden önceki iki rejimden farklı olarak belirleyici unsurun ulusal devletler değil, piyasa olmasıdır (McMichael, 2009b:285). Gıda-yakıt fiyatları arasındaki bağlantıların artması, tarım-gıda şirketlerinin tekelleri davranışları, toprak mülkiyetinde yoğunlaşma ve şirket egemenliği, doğal kaynakların kontrolsüzce kullanımına dayalı üretim yapısı bu dönemin diğer özellikleridir (Holt-Gimenez ve Shattuck, 2011:111).

Günümüzün "şirketleşmiş" gıda rejimi, şirketleşmiş tarımı, küçük üreticiliğe dayalı dayalı tarım karşısında ayrıcalıklı kılan istikrarlı ilişkileri temsil etmektedir ve sermayenin dünya ölçeğinde birikiminin önemli bir unsurudur (McMichael, 2009b: 289). Üçüncü gıda rejimi dünya ölçeğinde tarımsal ürün üretimine ilişkin de farklılıklar göstermektedir. Tarımsal üretimde önemli verim artışları elde eden ve biyo-teknoloji yöntemlerini kullanabilen ABD, Kanada, Brezilya gibi ülkeler, temel tahıl maddeleri olan buğday, mısır, soya gibi ürünlerin kitlesel üretimini gerçekleştirmekte; çevrede konumlanan ülkeler ise meyve-sebze ile tropik tarım ürünlerinde uzmanlaşmaktadır (Friedmann, 2005:251). Sanayi girdisi olarak kullanılacak tarımsal ürünler ise tarımsal yapıları serbestleştirilmiş ülkelere çoğunlukla sözleşmeli üretim ile gerçekleştirilmektedir (Aydın, 2010:152).

Dünya Bankası ve IMF'nin yapısal uyum politikaları aracılığıyla tarım, küresel ölçekte, kendi kendine yeterlilik durumundan ihracata yönelik ekim faaliyetine dönüştürülmüştür. Örneğin Kosta Rika'da yapısal uyum programları ihracata yönelik çiçek dikimini, kavun, çilek ve kırmızı biber ekimini

desteklemektedir; Brezilya ve Tayland'ın en verimli arazileri ABD hayvancılık sektörünün yem ihtiyacına göre düzenlenmiştir. Kenya ve Botswana'da, insanların yeterli gıdaya erişimleri mümkün değilken Avrupa'ya sığır eti ihracatı yapılmaktadır (Araghi, 2000:156).

Özetlemek gerekirse, gıda rejimi kavramı tarımsal üretimin geçirdiği dönüşümün dönemleştirilmesi konusunda önemli bir çerçeve sunmaktadır. Ancak, tarım-gıda sistemleri yaklaşımı bünyesinde bulunan bu kavram, tarımsal dönüşümü ve küçük meta üreticilerinin yeniden üretimini, uluslar arası dışsal etkilere bağlaması açısından, araştırma konusunu edilgen hale getirmektedir. Dünya ekonomisinde 1970'lerden itibaren bir yeniden yapılanma süreci yaşanmaktadır. İktisadi ve toplumsal yeniden yapılanma sürecinin genel belirleyicisi neoliberalizmdir ve neoliberalizm, sermayenin toplumsal ve düşünsel yeniden üretimini gerçekleştirecek ve metalaşma olgusunu derinleştirecek yaklaşımları içeren kuralları ifade etmektedir. Bu çerçeveden hareketle, kapitalist üretim tarzının içerdiği her yeni unsuru metalaşma pratiklerine dahil etmesi kapitalizmin gelişme dinamikleri ve neoliberalizm kavramlarıyla açıklanabilecektir.

Bu iki kavram setinden doğanın metalaştırılmasına ilişkin yaklaşımın, tarımsal alanda yaşanan dönüşüme ilişkin ele aldığı konular arasında Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması gibi uluslararası düzenlemeler çerçevesinde tohum ve genetik bilgilerin metalaştırılması ile tarımsal üretimde en önemli girdilerden olan suyun metalaşması bulunmaktadır. Tohum ve suyun metalaşması, tarımsal dönüşümdeki derin metalaşma olgusunu bir yönüyle açıklamaktadır.

Her iki kavram setini de kesen ortak unsur *kapitalizmin gelişme dinamikleri* ve *neoliberalizmdir*. Kapitalizmin gelişme dinamikleri ve neoliberalizm ile incelenebilecek bir tarımsal dönüşüm sorunsalı, tarımdaki dönüşümü, küresel-tarım gıda zincirlerinin tarıma etkilerini, küçük meta üreticilerinin sermayeye tabiyet biçimlerini ve beslenme-gıdanın ileri ölçüde metalaşmasını açıklayabilecektir.

1.3. Kapitalizmin Gelişme Dinamikleri ve Neoliberalizm

Bin yıllar boyunca iktisadi yaşamın salt kullanım değerlerinin değiştirilmesine dayandığı bir toplumsal formasyondan, değişim değerinin gelişmesine bağlı bir üretim tarzına geçiş, fiziksel varlıkların her yönüyle metalaştırılmasını gerektirmektedir. Bu, sadece kapitalizme özgü bir olgu olduğundan, tarımdaki kapitalist dönüşümün, gıdanın-beslenmenin metalaşmasının ve finansallaşmanın kapitalizmin gelişme dinamikleri ile incelenmesi gerekmektedir.

1.3.1. Kapitalizmin Gelişmesi

Günümüzün kapitalist tarımının şirketleşme ve finansallaşma dinamikleri, kapitalizmin kapitalist olmayan toplumlardaki tarımsal yapıları nasıl dönüştürdüğünün incelenmesi ile anlaşılabilir. 2008 yılında gıda fiyatlarındaki ani artış üzerine gündeme gelen gıda krizi, finansallaşmış bir kapitalizmin tarım alanındaki tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerindeki küçük üreticiler fiyat artışlarından yararlanamamış, üretim maliyetlerinin fiyat artışından daha fazla artması, onların yoksullaşma ve mülksüzleşme süreçlerini hızlandırmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde kapitalizm öncesi toplumlardaki üretim ilişkilerine kısaca değinilecek, kapitalist üretim ilişkilerinin tarıma hangi biçimde nüfuz ettiği üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda tarımda kapitalizmin köylülüğü nasıl dönüştürdüğüne ilişkin tartışmalara ve tarımda metalaşmanın ilk tezahürü sayılabilecek toprağın mülkiyetindeki dönüşümün anlaşılmasına ilişkin ilk birikim kavramı ile ilgili tartışmalara yer verilecektir. İlk birikim kavramı, dolaysız üreticilerin geçim araçlarından ekonomik veya ekonomi-dışı zora dayalı olarak ayrılmasının sürekliliği üzerinden açıklanacaktır.

Kapitalizm Öncesi Üretim Tarzında Tarım

Kapitalist ekonomide tarım sektörü, sermaye birikimine katkı sağlayabildiği ölçüde önem kazanırken; kapitalizm öncesi ekonomik formasyonlarda tamamen birincil roldedir. Kapitalizm öncesi toplumlarda tarımsal ürünün miktarı, o toplumun besleyebileceği insan kapasitesini; birim arazi başına alınan ürün miktarı da, tarımsal faaliyetle ilgilenmeyen ve toplumsal organizasyon düzeyini geliştirecek olan bireylerin sayısını belirlemektedir (Önal, 2007:1).

Neolitik dönem öncesinde, insan topluluklarının hayatta kalmak için yaptığı üretim, büyük ölçüde iklim, toprak yapısı gibi dışsal koşullara bağlı olduğundan elde edilen artık-ürün sınırlı olmuştur. Tarımsal-artık ürünün giderek artmasını sağlayan gelişme, yerleşik tarım topluluklarının ortaya çıkmasıyla yaşanmıştır. El aletleri yerine hayvan gücünün kullanıldığı aletlerin üretime dahil olması, üretkenlik artışına yol açmasının yanı sıra, artık-ürünün yeniden dağıtılması, saklanması gibi yeni gereklilikler yaratmış ve toplumsal işbölümünü değiştirmiştir (Köymen, 2008:19-20).

Tapınaklar, mabetler, saraylar gibi iktidarın ve gücün simgesi olan devasa yapıların yapılmasını ve ondan önce bu yapıların olmasını gerektiren, toplumsal artık ürünün bir kısmına el koyabilecek sınıfların varlığı da tarımsal artık ürün sayesinde olmuştur. Mazoyer ve Roudart (2013:79)'ın belirttiği gibi “tarım üretkenliğinin artması, tarım üreticilerinin²⁹ ve ailelerinin gereksinimlerini karşılamak için gerekli olan üretim hacminin ötesinde, tarımcı olmayan toplumsal katmanların (askerler, papazlar, yöneticiler, zanaatçılar, tüccarlar, işçiler, vb.) gelişme olanaklarını, kısaca kentleşme ve toplumsal farklılaşma olanaklarını belirleyen bir *fazlalığın* üretilmesine neden olmuştur.” Dolayısıyla, artık-emek zamanına ve artık-ürüne el konulmasının, kapitalizm öncesi toplumlarda da var olduğu söylenebilir (Marx, 2000:232).

Tarım, kapitalizm öncesi toplumlarda insanların büyük çoğunluğunun sürdürdüğü üretici faaliyetlerin tamamını oluşturuyordu. Tarımsal ürünü üretenler, toplumun tarım-dışı kesimiyle rant, vergi ve ticaret aracılığı ile karşı karşıya gelmekteydiler ancak, kapitalist birikim henüz olgunlaşmamış olduğu için, piyasa dinamiklerinin dışında yer almaktaydılar (Bernstein, 2009:83). Toplumsal üretim, kullanım değerlerinin değişimine dayalıydı. Marx (1844:277)'ın ifadesiyle “Kapitalizm öncesi bir ekonomide, üretimin değişim değerlerince düzenlenen alanı, üreticilerle üretimin doğal koşulları arasındaki toplumsal bağlar -“üretimin ihtiyaçlar tarafından belirlendiği” bir durum yaratma eğiliminde olan bağlar- tarafından sınırlanmaktaydı” (Aktaran: Burkett, 2004:81).

²⁹ “Tarım üreticileri” kategorisi faydalanılan kaynağın kendisinde kullanılmış olan ifadedir.

1.3.2. İlk birikim

Bu bölümde insanın geçimsel koşullarının bir birikim nesnesi olmasının kapitalizmin ortaya çıktığından beri devam eden bir süreç olduğu vurgulanacaktır. Bu bağlamda toprağın ‘çitleme’ hareketleri yoluyla metalaşması ve ilk birikim tartışmalarına yer verilecektir. İlk birikim, Marx’ın ele alış biçimiyle feodalizmden kapitalizme geçişte özel bir tarihsel dönem olarak ele alınacak, kapitalizmin neoliberal aşamasında üreticilerin üretim-geçim araçlarından koparılmasının sürekli ve kapitalizmin devamlılığı açısından gerekli olduğuna değinilecektir.

İnsanın geçiminin, diğer bir deyişle, üretim koşullarının³⁰ metalaşmasına doğru evrilen sürecin başlangıcında insanın biyolojik varlığını yeniden üretebilmesinin unsurlarından biri olan toprağın mülkiyetinin tekeli yer almaktadır. İnsanın emek yaratabilme kapasitesinin -emekgücünün- bir alışveriş nesnesi haline dönüşmesinin ilk adımı, toprağın metalaşmasıdır.

“Toprağı bir bezirgânlık nesnesi haline getirmek -biricik şeyimiz, varlığımızın ilk koşulu olan toprağı-, kişinin kendisini bir bezirgânlık nesnesi haline getirmek yolunda atılmış son adımdır...” (Engels, 1993:366).

Feodalizmin kapitalizme evrilebilmesinin ilk koşulu, toprak mülkiyetindeki değişimdir çünkü, toprağın feodal mülkiyeti, feodal üretim biçiminin temelidir. Feodal mülkiyetin geçerli olduğu dönemlerde aslolan şey, toprağa bağlı üretim unsurlarıdır. Toprak lordu ile serf, toprağa bağlıdır. Toprak sahibinin serflerle kurduğu ilişki iktisadi olmaktan ziyade siyasidir; geleneksel, törel bir takım ritüelleri

³⁰ Bkz. Polanyi, 2011:119-120.

barındırır. İnsanın hayatının fiziksel yanını ise kendi dışında olan doğayı -inorganik doğayı³¹- kullanabilme kapasitesi belirlemektedir.

Gerçekten, özel mülkiyetin egemenliği toprak mülkiyetiyle başlar- temeli odur. Ama feodal toprak mülkiyetinde derebeyi hiç değilse arazinin kralı gibi **görünür**. Aynı şekilde, mal sahibiyle toprak arasında sadece maddi zenginlikten başka daha yakın bir bağlantı var gibidir. Toprak derebeyiyle bireyselleşir; onun rütbesine sahiptir, onun baronluğu, dükalığıdır, onun ayrıcalıklarına, adil yönetimine, politik yerine vb sahiptir (Marx, 1986: 63-64).

Kapitalist üretim biçimi, toprak mülkiyetinde yarattığı dönüşümle, tarımı süregelen deneysellik ve gelenekselliğinden çekip alarak, kendi dinamiklerine bağımlı kılmıştır (Marx, 2006:545-46). Toprağın, tıpkı insanın emek yaratabilme kapasitesi gibi ticari bir nesneye indirgenmesiyle, toprağın sahibi de feodalizmin kendisine yaptığı bütün gizleyici makyajlardan kurtulmuştur. Toprağın özel mülkiyetindeki dönüşüm, “insan ve onun inorganik bedeni olarak doğa” arasındaki ilişkiyi de değiştirmiştir (Marx, 1986:64).

Polanyi’ye göre, tarımsal bir toplumda, bu dönüşümü sağlayan koşullar doğal olarak hazır bulunmamaktadır (2011:83).

Üretim ve geçim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değilse, para ve metalar da kendiliklerinden sermaye değildir. Bunların sermayeye dönüşmeleri gerekir. Ama bu dönüşümün kendisi, ancak belli koşullar altında olabilir, .. (Marx, 2000:678).

Bu koşulların yavaş yavaş ortaya çıkması ile, insanların çağlar boyunca geçimsel amaçlarla yaptıkları faaliyetlerin yegâne amacı kazanç elde etmeye dönüşür (Polanyi, 2011: 83). Marx’ın insanın inorganik bedeni olarak tanımladığı dolaysız bir

³¹ “Doğa insanın inorganik *bedenidir* demek, insan bedeninin dışındaki doğayı ifade eder. İnsan doğada yaşar, yani, doğa onun bedenidir” (Foster, 2001:111).

yaşama aracı ve yaşama etkinliğinin gereci, nesnesi ve aracı olan doğanın parçası olan toprağın piyasa ilişkilerine tabi olması, toplumun kendisinin de bu tabiyete dahil edilmesi anlamına gelir (Polanyi, 2011:118).

Bu bağlamda tarımsal ekonomi-politik yaklaşımı, toprağın mülkiyetinin toplumsal sınıflar arasında değişimi, toplumsal sınıflar arasındaki güç dengeleri ile de ilgilenmektedir (Akram-Lodhi, 2007:1442). Toprağın feodal mülkiyetinin sanayi sermayesi lehine özel mülkiyete dönüştürülerek koyun otlakları haline çevrildiği tarihsel süreç ‘çitleme hareketi’ olarak ifade edilmektedir ³². ‘Çitleme’ hareketi sermayenin kendisini toplumsal bir ilişki olarak var etme sürecinin başlangıcını oluşturduğu için toprağın mülkiyetinin devrinden çok daha derin bir süreci ifade etmektedir (Akram-Lodhi, 2007:1443).

Çitleme hareketi, 15. yüzyılda yünlü dokuma ürünlerinde üstün olan İngiltere’de, giderek daha fazla nakit paraya ihtiyaç duyan soylular sınıfının ortak mülkiyet niteliğindeki toprakları y nl  dokuma endüstrisinin ihtiyaç olan hammadde için koyun otlaklarına  evirmesi³³ ve buradaki dolaysız üreticilerin kentlere doğru sürülmesi sürecidir (Hunt, 2005:44).

“ itleme hareketi” kapitalist üretim tarzı için gerekli olan geleneksel bağlarından ve ilişkilerinden koparılmış  zg r işgücünün yaratılmasını sağlanmıştır. Marx, kapitalist üretim bazılar Akdeniz kentlerinde 14. ve 15. yüzyıllarda ortaya çıkmış olduğunu (2000:680), ancak, kapitalist üretim tarzının gelişmesini

³² Kaymak, M. “Yeni Emperyalizm: Siyasal Emperyalizmin Yeniden Ke fi” <http://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/40-sayi-220/344-yeni-emperyalizmsiyasal-emperyalizmin-yeniden-kesfi> Erişim: 02.05.2014

³³ “Klanlar halinde örgütlenmiş olan  sko  yaylalarındaki Keltler’in el konulan topraklarının tümü 29 koyun çiftliğine bölündü... 1835 yılına gelindiğinde 15000  sko yalı Kelt’in yerini 131000 koyun almıştı” (Marx, 2000:693).

hızlandıran değişikliklerin sıklıkla görülmeye başladığı dönemin 16. yüzyıl olduğunu belirtmektedir (Marx, 2000:680 ve Hunt, 2005:43).

Bu değişiklikler, ticaret ve alışveriş hacminde hızlı artış olması, sanayideki eve iş verme sistemi, çitleme hareketi ve büyük fiyat enflasyonu olmuştur (Hunt, 2005:46). Ticaret ve alışveriş hacmindeki artışın, feodal sistemin çelişkilerini hızla çözücü bir nitelikte olduğuna dair yaklaşımlar³⁴ bu unsurun, kapitalizmin ortaya çıkışında belirleyici bir özellik taşıdığını ifade etse de; temel bir güç olarak düşünülemez (Hunt, 2005: 37).

İlk dönemde ticaretin, özellikle uzun mesafe ticaretinin yayılması, bu ticarete hizmet edecek ticari ve sınai şehirlerin kurulmasına yol açtı. Bu kentlerin ve kasabaların büyümesi, tüccar kapitalistlerin artan etkisi gibi, hem tarımda hem de sanayide önemli değişikliklere neden oldu. Bu alanların her biri, özellikle de tarım, feodal ekonomik ve toplumsal yapıyı bir arada tutan geleneksel bağları zayıflattı ve sonunda kopardı (Hunt, 2005: 38).

Eve iş verme (putting out) sisteminin, feodal malikâne sisteminin kendi kendine yeterli olmadığı bir dönemde ortaya çıktığı söylenebilir. Giderek genişleyen ve yaygınlaşan ticaret ve alışverişin ihtiyacı olan daha fazla mal üretimi, zanaatkârın üretim sürecinin tamamı üzerinde tasarruf hakkı bulunduğu zanaat türünün, yerini eve iş verme sistemine bırakmasına yol açmıştır. Eve iş verme sistemi giderek,

³⁴ “Kapitalizmi ‘piyasa’ ve /ya da ‘piyasaya bağımlılık’ dolayımında ele alan teorilerde kurucu ön kabul, tüketim ve üretim faaliyetlerini piyasa aracılığı ile gerçeklik kazanmasıdır. Böyle bir önkabul .. iki yan önermeyi beraberinde getirir: Üretimi ve tüketimi bir kavşakta buluşturan bir aracının (Tüccar kapitalistin?) varlığı ve bu aracının bu işlevi yerine getirmesi için içsel bir içgüdünün, kâr güdüsünün mevcut olması. Dikkat edilirse böylece kapitalizm mübadele düzeyinde ve birey temelinde tasvir edilmiş ve kavramlaştırılmış olmaktadır” (Üşür, 2007:363-364).

Kapitalizmi ticari genişleme ve mübadele olgularına indirgemeye dönük yaklaşımlara Pirenne ve Sweezy örnek verilebilir.

tüccar-kapitalistin iş aletleri ve üretimin yapıldığı mekanın sahibi olduğu ve ürünü üretenin emek gücünü sattığı bir üretim biçimine dönüşmüştür (Hunt, 2005: 39-40).

Sermayenin ilk birikiminin diğer bir kaynağı da fiyat devrimi olmuştur. On altıncı yüzyıl boyunca Amerika kıtasından Avrupa pazarlarına aktarılan kıymetli madenler, fiyatlarda yüzde 150 - 400 arasında değişen artışlara neden olmuştur. Mamul mal fiyatlarının ücretlerden daha fazla artması da ilk sermaye birikimi için bir kaynak oluşturmıştır (Hunt, 2005:46).

1.3.2.1. İlk Birikim: Nicel Yaklaşım

Kapitalist üretim tarzı, toplumun genelindeki ilişkiler bakımından nitel bir dönüşümün sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak, toplumsal ilişkilerin nitel dönüşümünün sonucunun kendisi, kapitalist üretimin analiz edilme biçimlerinde, bu üretim tarzının ve onu karakterize eden kâr elde etme güdüsünün hep var olan bir şey gibi algılanmasına yol açmıştır.

Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışını, işbölümünün toplumsal ölçekte yaygınlaşması, emek verimliliğinde artış, iş yapabilme becerilerindeki gelişmenin sonucu olarak açıklayan görüşlere Adam Smith ve David Hume örnek verilebilir. Adam Smith ve David Hume'un, yazılarında ilk birikim kavramı yer almamaktadır ancak yazılarında, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışını, çalışma etiğinin dönüşümü, genişleyen işbölümü ve birikimin nicel büyüklüğü gibi olgulara yer vererek bu süreci açıklamaya çalışmışlardır. Yaklaşımları, kendisini üretim ve emek verimliliğindeki artış ile ifade eden iktisadi büyümeyi sermaye birikimi gibi algılamak ve toplumsal değişimi bu çerçevede açıklamak üzerine olmuştur.

Smith, iktisadi büyüme olarak açıklanabilecek işbölümüne dayalı birikimin “işlerin doğası dolayısıyla işbölümünden önce olması gerektiğini” ifade etmektedir (Smith, 2009:294).

[..] işbölümü ilerledikçe, aynı sayıda işçiye devamlı iş sağlamak üzere, ilerlememiş bir durumda gerekecek olandan daha büyük bir gereç ve alet stokunu, önceden biriktirmek gerekir....Emeğin üretici güçlerindeki bu büyük gelişmenin vücuda gelmesi için, önceden mal mevcudunun birikmesi gerekli olduğu gibi, o birikme de, doğal olarak bu gelişmeye yol açar (Smith, 2009:294).

Hume, “History of England” isimli çalışmasında, İngiltere’nin, kendi yaşadığı döneme göre eski zamanlardaki yoksulluğunu, zanaatlardaki geriliğe ve insanların zevklerine hitap eden mamul mal üretiminin az olmasına bağlamıştır (Brewer 1998:80). Hume, bir toplumda zanaatlarda gelişmenin, boş inançların yerini çalışmanın getirdiği erdeme bırakmasının, o toplumun iktisaden büyümesini sağlayacağını öne sürmektedir (Hume, 1987:149-154).

Hume ve Smith’in görüşleri, geleneksel iktisat yaklaşımının sermaye birikimini bir grup insanın tutumlu ve erdemli davranışına, toplumsal işbölümünün ve emeğin uzmanlaşmasının artmasına, rekabetçi ve bencil insan doğasının değişmez niteliğine bağlayan görüşlerine temel oluşturmuştur. Kapitalist üretim tarzı hep varsayılan bir şey olduğu için, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş süreci nicel bir değişim olarak açıklanmıştır.

1.3.2.2. Tarihsel Yaklaşım: Karl Marx’ın Görüşleri

Değişim değerinin genişletilmiş yeniden üretiminin temel olduğu kapitalist üretim, kendisinden önceki sistemin ‘bağlarının’ çözülmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu

bağların çözülmesi, varlığının fiziksel devamlılığını, topraktan elde ettiği ürünün kullanım değerini değiştirerek sağlayan insanların, topraklarından kitlesel olarak sürülmesiyle başladı. “İlkel Birikim” olarak adlandırılan bu süreç, emek-gücünün üretiminin zorunlu koşullarından ayrılmasını ve tarih dışı bir şekilde ele alınan kapitalist üretimin tarih-öncesi aşamasını ifade etmektedir (Marx, 2000:679). Marx, bu süreci, -kendisinden önceki iktisatçılar tarafından açıklanmadan bırakılmış olan-sermayenin varlığını açıklayabilmek amacıyla incelemiştir.

Sermayenin ilk oluşumu, sanıldığı gibi, sermayenin ihtiyaç maddelerini, iş araçlarını, hammaddeleri, kısacası emeğin topraktan bağımsızlaşmış ve zaten insan emeğiyle ruh kazanmış olan nesnel koşulları üst üste koymasıyla olmaz. Sermayenin ilk oluşumu, salt parasal servet biçiminde hazır bulunan değer, eski üretim tarzının tarihi çözülme süreci sayesinde, bir yandan, emeğin nesnel koşullarını satın alabilme, bir yandan da özgürleşen işçilerden para karşılığı emek mübadelesine girebilme imkânına kavuşmasından ibarettir (Marx, 2012:484).

Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışı çok derin toplumsal dönüşümlerin sonucunda gerçekleşmiştir. Marx, sermayenin tarihsel kökenlerinin (Malthus, Say, Senior, Bastiat ve hatta Mill’in ileri sürdüğü gibi) törel bir elitin tutumlu, idareli, kanaatkâr davranışı olmadığını ileri sürmüştür. Kapitalist sistem mülkiyetsiz bir işçi sınıfı ve varlıklı bir kapitalist sınıfı öngörmüştür. Marx, bu iki sınıfın yaratıldığı fiili tarihsel sürece “ilkel birikim” adını vermiştir (Hunt, 2005:300).

İlkel birikimin tarihinde, ... her şeyden çok, büyük insan yığınlarının birdenbire ve zorla geçim araçlarından kopartılarak, özgür ve ‘bağılantısız’ proleterler olarak emek pazarına fırlatılıp atıldığı anlar önem taşır. Tarımsal üreticilerin, köylülerin mülksüzleştirilmeleri, topraktan ayrılmaları, bütün bu sürecin temelidir (Marx, 2000:680).

İlk birikim, feodalizmden kapitalizme geçiş döneminde özel olarak ortaya ıkmyı tarihsel bir sürece verilen isimdir ve geçimlik üretim yapan üreticilerin, zora dayalı yöntemlerle³⁵ geçim araçlarından koparılmasını ifade eder.

Bu alışma çerçevesinde temel alınacak yaklaşım, ilk birikimin kapitalizmin ortaya çıkma sürecinin tarih öncesi koşullarını ifade etmesi yönündeki değeriendirir. İlk birikim, kapitalizmin kendisini bir üretim tarzı ve toplumsal bir ilişkiler bütünü olarak var etmesini sağlayacak koşulları oluşturmuştur ve bu çalışma kapsamında o döneme özgü bir kavram olarak ele alınmaktadır. İlk birikim kavramının diğeri yönünü, ilerleyen bölümde ele alınacak olan, kapitalizmin kapitalizm dışı alanlara nüfuz etmesiyle birlikte ortaya çıkan ve süreklileşen metalaşma ve mülksüzleştirme pratikleri oluşturmaktadır.

Bonefeld (2002:2-3), ilk birikim kavramının etimolojisine ilişkin bir değeriendirme yapmıştır. Bonefeld’e göre “Marx, Kapital’in Almanca aslında ‘ilkel’³⁶ birikimden bahsetmemektedir. ‘İlkel birikim’, ‘bir şeyin ilk hali’, ‘ilk, evvelki’, ‘bozulmamış’ ve ‘başlangıç’ anlamlarını karşılayan ‘ursprünglich’ kavramıyla ifade edilmiştir ancak bu kavram nedensellik belirtmez.. Nedensellikten öte, ‘ursprung’ kendisinden sonra gelenin, onun sonucu olmadığı bir başlangıça, ama aynı zamanda onun önvarsayımına, asli koşuluna işaret etmektedir.”

³⁵ “Amerika’da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğı Hint Adaları’nın ele geçirilmeye ve yağmalanmaya başlanması, Afrika’nın kara-deri ticaretinin av alanı haline getirilmesi, kapitalist üretim çağının pembe renkli şafak işaretleriydi. Bu pastoral gelişmeler, ilkel birikimin belli başlı adımlarıydı. Bunu, savaş alanı bütün yer yuvarlağı olan, Avrupalı ulusların ticaret savaşları izler. Bu savaş, Hollanda’nın İspanya’ya karşı başkaldırmasıyla başlar, İngiltere’de jakobenlere karşı savaşta dev boyutlara ulaşır ve Çin’e karşı afyon savaşı ile hala sürer gider” (Marx, 2000:715).

³⁶ ‘primitive’ ifadesinin çevirisi olarak ‘ilkel’ kelimesi kullanılmıştır.

Marx, “muazzam bir meta birikimi” (2000:47) olarak tanımladığı kapitalist üretim tarzını incelediği çalışmasında “paranın nasıl sermayeye dönüştüğünü, sermaye aracılığı ile nasıl artık-değer üretildiğini ve artık-değerden nasıl daha fazla sermaye meydana getirildiğini”(2000:677) göstermektedir, “ama, sermaye birikimi, artık-değerin varlığını, artık-değer kapitalist üretimi, kapitalist üretim ise, meta üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük bir sermaye ve emek-gücü kitlesinin bulunmasını öngörmektedir”. İlk birikimin varlığını kabul etmek, kapitalist üretim tarzının hakim üretim tarzı olmasından önce, bu üretim tarzının çıkış noktasının belirlenmiş olmasını sağlar (2000:677).

1.3.2.3. İlk Birikimin İncelenmesine Dair Yaklaşımlar

İlk birikimin kavramsallaştırılması ve incelenmesine ilişkin iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar, ilk birikimin feodalizmden kapitalist üretim tarzına geçiş aşamasında yaşanan özel bir tarihsel döneme işaret etmesi ile ilk birikimin kapitalist birikimin farklı aşamalarında ortaya çıkabilecek sürekliliği barındırması noktasında farklılık göstermektedir.

Lenin (1899) ve Dobb (2007) gibi yazarlar, ilk birikimi, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkma koşullarına (önkoşullarına) hayat veren tarihsel süreç olarak tanımlamaktadır. Bu önkoşullar, esasen, üreticilerin geçim araçlarından koparılmasına işaret etmektedir (De Angelis, 2004: 60). Üreticilerin geçim araçlarından koparılması, değişim değerinin genişletilmiş yeniden üretiminin temel olduğu kapitalist üretimin, kendisinden önceki sistemin bağlarının çözülmesi

sürecidir ve kapitalist üretimin tarih öncesi aşamasını ifade etmektedir (Marx, 2000:679).

Sermayenin ortaya çıkışı ve sermaye birikimi, piyasanın genişlemesi, işbölümüne dayalı nicel bir artıştan daha öte, üretimin nesnel koşullarında niteliksel bir değişimdir. Sermayenin oluşumu ve emeğin kendi üretim koşullarından koparılması ve onların metalaştırılması süreci eşgüdümlü olarak gerçekleşmiştir.

Birinci yaklaşım çerçevesinde ilk birikim, İngiltere'deki³⁷ feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, tarihsel olarak, emekçilerin topraklarından ayrılmasını, mülkiyetin çeşitli biçimlerinin kapitalist mülkiyete dönüşümünü, geçimlik yeniden üretimini sağlayabilecek minimum ücrette çalışan emek gücünün yaratılmasını, üretimin giderek toplumsallaşmasını içeren çok yönlü bir süreçler bütünü olarak tanımlanabilir.

Lenin³⁸ ve Dobb³⁹ gibi yazarlar, ilk birikimin, kapitalist üretim tarzının önkoşullarının ortaya çıkmasını sağlayan tarihsel süreç olarak ele alındığı geleneksel yaklaşım içinde yer almışlardır. Bu önkoşullar, nüfusun bir bölümünün geçimsel araçları olmaksızın emek güçlerini yeni oluşmakta olan piyasada satabileceği ve yeni

³⁷ Bu süreçler farklı bölgelerde, farklı biçimlerde gerçekleşmiştir, ancak sadece İngiltere'de klasik biçimiyle yaşanmıştır (Marx, 2000:680).

³⁸ Lenin'in Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi(1899) isimli çalışmasında ilk birikim, kapitalist üretim tarzının tarihsel öncülü olarak ele alınmakta ve farklı üretim tarzları arasındaki geçiş aşamasında üreticilerin üretim araçlarından ayrılması olarak ifade edilmektedir. Lenin'in yaklaşımı, zamansal ve tarihsel olarak tanımlanmış olan özel bir döneme ait bir kavram olarak, 'tarihsel ilk birikim' olarak adlandırılabilir (De Angelis, 2001).

³⁹ Dobb, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda varlığı belirginleşmeye başlayan, feodal dönemdeki gibi kendisi için çalışacak serfleri olmayan ve henüz bir endüstri proletaryasını istihdam etmek üzere yatırım yapmamış olan ilk burjuvazinin zenginliği ve birikiminin kaynağına ilişkin bir soru sorarak ilk birikim sürecine işaret eder ve bu kentsel zenginliğin, klasik iktisatçıların öne sürdüğünün aksine "üretilmediğini" ama "ele geçirildiğini" belirtir (2007:79-80). Kapitalist üretimin tam olgunlaşmasından **zaman olarak önceki** bir "ilkel birikim" (161), biriktirilmiş zenginlik ve mülkiyetin, bu zenginlik ve mülkiyeti toplumdaki özel konumundan ötürü üretim araçlarına çevirebilecek bir sınıfın elinde yoğunlaşması ve birikimi olarak tanımlanmalıdır (2007:167).

oluşmakta olan sanayide kullanılacak sermayenin birikimine işaret etmektedir. Bu anlayış içinde “ilksel” (*primitive*) sıfatı, başlamış ve sonlanmış bir zamansal boyuta tekabül eder (De Angelis, 2001:1).

İkinci yaklaşım ise, ilk birikimin, kapitalizm yeni mekânlara ve topluluklara nüfuz ettikçe yeniden yaşanan bir süreç olduğuna ilişkindir. İkinci yaklaşımın temelleri, Rosa Luxemburg’un Sermaye Birikimi (1912) isimli çalışmasının yorumlanmasına dayanmaktadır (De Angelis, 1999, 2001). Luxemburg, “Sermaye Birikimi” adlı çalışmasında, kapitalizme geçişte ilk birikimin tek seferlik ve tek mekânlık bir olgu olduğunu kabul etmesine rağmen çizmiş olduğu teorik çerçeve farklı bir yorum ortaya çıkarmıştır (De Angelis, 2001:3). Luxemburg (1984), kapitalizmin zorunlu olarak kapitalist olmayan toplumsal kesimlere, artı-değeri için bir pazar, üretim araçları için bir kaynak ve ücret sistemi için bir işgücü deposu olarak ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Böylece kapitalist üretim tarzının kapitalist olmayan alanlara zora dayalı olarak nüfuz etmesi, artık değerın gerçekleşmesi için gerekli hale gelmektedir (De Angelis, 2001:3). Dünya sistemi yaklaşımları, Bağımlılık Okulu ile Harvey, Wood gibi yazarlar, emperyalizm ve ilk birikimi, genişletilmiş yeniden üretimin bir biçimi olarak yorumlamaktadır (De Angelis, 1999; Harvey, 2004; McCarthy, 2004).

Wallerstein⁴⁰, Emmanuel, Frank⁴¹, Amin⁴² gibi Bağımlılık Okulu bünyesindeki düşünürlerin ilk birikime ilişkin yürüttüğü tartışmalar, daha çok Küresel Güney’in

⁴⁰ Wallerstein’a göre, ücretli emeğin varlığı, kapitalizmin temel bir özelliği değildir ve ücretli emek de dahil olmak üzere bütün emek kullanım tarzları dünya ekonomisinin kurulmasından sonra kapitalistleşmiştir (Ecevit, 1999:51). Kapitalizm dışındaki alanların kapitalizme içerilmesi ile ‘emeğin proleterleşmesi’ ve ‘toprağın ticarileşmesi’ süreçleri feodalizmden kapitalizme geçiş süreci ile ilgili değildir, aksine kapitalizmin kapitalizm dışı alanlara sürekli genişlemesinin bir yansımasıdır (Wallerstein, 1979:145).

dışında bulunan sömürgecilik sonrası ülkelerde kapitalizmin yerini başka bir sosyo-ekonomik formasyonun alabilmesi için kapitalizmin gelişme sınırlarına ulaşması gerekip gerekmediği üzerine yapılmıştır.

Kapitalizmin içinde bulunduğu genel kriz eğiliminden yeni birikim nesneleri bularak kurtulmaya çalışması anlamında ilk birikim, Harvey, Wood gibi yazarlar; De Angelis, Glassman, McCarthy gibi coğrafya disiplininin gelen düşünürler ve Dalla Costa (2004) gibi ilk birikimin kadın bedeni üzerindeki ataerkil tahakkümü aracılığıyla toplumsal yeniden üretimi sağlayan cinsiyetçi işbölümünün sonucu olarak ortaya çıkan değerin çekilip alınması yoluyla sağlandığını ifade eden feminist çalışmalar tarafından kapitalist birikim içinde sürekli tekrarlanan bir olgu olarak ele alınmaktadır. İlk birikim, tarihin sadece belirli bir döneminde ve en karakteristik biçimleriyle İngiltere’de ortaya çıkmış bir süreçtir. Sermayenin kendi dışındaki yapıları dönüştürme pratikleri açısından bakıldığında ise, üreticilerin geçim araçlarından koparılmasını sürekli hale getirdiği söylenebilir.

İlk birikimin sürekliliğe^{43 44} sahip bir kavram olarak ele alınması, neoliberal pratikler çerçevesinde, doğrudan üreticilerin görünüşte farklı, ancak özünde oldukça

⁴¹ “Frank (1969), çevre ülkelerin, meta üretimi ve değişimi yoluyla kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleştikçe, bu bölgelerdeki kapitalizm-öncesi toplumsal ilişkilerin dönüşümünün tamamlandığını ileri sürmektedir. Metaların bu değişimi, çevre ve metropol toplumlar arasında, sömürü temelli yapısal bir ilişki oluşturmaktadır” (Ecevit, 1999:49).

⁴² Samir Amin, Gelişmiş (merkez) ile Azgelişmiş (çevre) arasındaki artık değer transferinin dünya ölçeğinde birikim probleminin özünü oluşturduğunu belirtir. Amin’e göre, kapitalist üretim tarzı pre-kapitalist üretim tarzına her nüfuz ettiğinde ve onları kendisine tabi kıldığında, *ilk birikim* mekanizmasının bir sonucu olarak, pre-kapitalist oluşumlardan kapitalist olana doğru bir değer transferi gerçekleşir (De Angelis, 2001:5, Bonefeld, 2001).

⁴³ “Sermaye, kendisi başka toplumsal güçler tarafından durduruluncaya dek, yaşamsal olan her şeyi sömürgeleştirme çabalarını sürdürür. Dolayısıyla, paradoksal olarak, kapitalizmin gerçek varoluşu yaşamın son bulmasıyla (ve, böylece, kapitalizmin herhangi bir alternatiffiyle) kesişir. ... Sermaye ya kendi öncelikleriyle sömürgeleştirebileceği yeni yaşamsal alanlar belirler ki bu, toprak çitlemelerinden, özelleştirme yoluyla su kaynaklarının çitlenmesine, fikri mülkiyet hakları aracılığıyla bilginin çitlenmesine kadar uzanan sonu olmayan bir listedir; ya da, kamusal mallar gibi daha önce

benzer stratejiler altında geçimsel araçlarından koparılması sürecinin algılanmasına dair bir çerçeve sunmaktadır (De Angelis, 2001:18-19). Sermaye, kendi dinamikleri çerçevesinde yaşam alanları yaratmakta veya mevcut yaşam alanlarını tahakkümü altına almaya çalışmaktadır (De Angelis, 2004:67) .

Günümüzde, kapitalizmin yeni metalaştırma alanları olarak, doğal kaynaklar, emekçilerin yaşadığı mekânlar, tarımsal ürünlerin metalaşmasının bir üst aşaması olarak fiyatlarının spekülasyona konu edilmesi ve sözleşmeli çiftçilik gibi uygulamalar yeni bir birikim olgusuna işaret etmektedir. Bu, elbette İngiltere’de on beşinci yüzyıldan itibaren yaşanmış deneyimden farklıdır ve kuramsal açıdan onun özgünlüğünü ihlal etme çabasında değildir. Ancak iki olgu arasındaki analogi kurulduğunda, ayrılmanın -üreticilerin geçim araçlarından ayrılmasının- merkezi bir kavram olarak ele alınması (De Angelis, 2000:9), günümüzdeki metalaştırma ve mülksüzleştirme pratiklerinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

De Angelis,dolaysız üreticilerin geçim araçlarından ayrılması olgusunu temel olarak, çitlemelerin sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminde oynadığı role değinmektedir. Bu bakış açısından, bütün farklı çitleme pratiklerinin ortak bir özelliği, *“insanların rekabetçi piyasalar ve sermaye biçimli para tarafından*

sermayenin meta üretimi tarafından normalleştirilmiş toplumsal alanların sermaye tarafından alternatif metalar olarak sunulmasını sağlar” (De Angelis, 2004:67-68).

⁴⁴ “İlk birikimin sürekliliği; dolaysız etkisi, bir tarafta kapitalistler, diğer tarafta işçileri yaratan köylü ekonomisinin bir kerelik yok edilmesi gibi görünen geleneksel görüntüsü ile açık bir uyumsuzluk içindedir. Bu kavrayış anlaşılabilir ancak yanıltıcıdır. Doğrusu istenirse, kapitalizmin arifesinde, insanların çoğunluğu köylülerdir veya en azından tarımla bir nebze bağlantıları vardır. Dahası, ilk birikim tarımla sınırlı değildir. [İlk birikim], ekonominin bütün kesimlerinde olmasa da birçok sektörüne nüfuz etmiştir (Berg, 1986:70). [İlk birikim], kırsalda olduğu kadar kentlerde de gerçekleşmiştir. Her şeye karşın, kentli insanlar yiyecek yetiştirmenin dışında çok sayıda yöntemle kendi geçimlerini sağlamaktadır. İnsanları kendi geçimlerini sağlayan bu araçlardan yoksun bırakmak, yiyecek üretimi araçlarına erişimlerini kısıtlayarak, piyasaya daha büyük bir bağımlılığa mecbur bırakmaktadır” (Perelman, 2000:34).

dolayımlanmayan herhangi bir toplumsal zenginliğe erişmekten cebren ayrılması”dır. İnsanlar doğrudan bu tür varlıklara erişebildikleri koşulda, gelişmiş piyasa ilişkilerinden ve rekabetçi davranışlardan görece bağımsız kalabileceklerdir (2004:75 vurgular aynı). Dolayısıyla yeni çitlemeler insanların, daha özel olarak da tarım emekçilerinin bu görece bağımsızlığını hedef almakta ve onların geçimsel araçlarını metalaştırmaktadır.

“Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması, feodal ve klan emlakının gaspedilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi” (Marx, 2000:697) gibi yöntemlerle elde edilen maddi zenginliğin, toplumda özel konuma sahip bir sınıf tarafından sermayeye çevrilmesi, sermayenin oluşmasından önceki temel koşullardan birisi olmuştur.

Sermayeye dayalı üretim, bir kez varsayıldığında, kapitalistin sermaye olarak ortaya çıkabilmek için, kendi emeğiyle ya da herhangi bir başka yöntemle (sadece ücretli emek yöntemi dışında) yaratılmış birtakım değerleri dolaşıma sokmak zorunda olması koşulu, sermayenin tufan-öncesi koşullarından biri haline gelir. [Bu koşul] sermayenin tarihi bir önvarsayımdır ve tüm *tarihi* önvarsayımlar gibi, geçmişte kalmıştır; sermayenin *doğuş* tarihine aittir, yoksa *çağdaş* tarihine, yani sermayenin egemen olduğu üretim tarzının fiilen varolan sistemine değil (Marx, 2012:421-422).

Sermaye, toplumun bütününe sirayet eden bir ilişkiler bütünü olarak bir kez ortaya çıktığında, emekçilerin, kendi toplumsal varoluşlarını gerçekleştirdikleri geçim araçlarından iktisadi ve iktisadi olmayan zora dayalı yöntemlerle ayrılması sürecini giderek artan ölçüde yeniden üretir. Marx’ın ifadesiyle, “..sermaye, sermaye olarak bir kez oluştuğunda, kendi önvarsayımlarını, yani yeni değerler yaratma sürecinin nesnel koşullarının *bedelsiz* mülkiyetini, bizzat kendi üretim süreci

aracılığıyla, kendisi yaratır. Sermaye artık *oluşmak* üzere belli önvarsayımlardan yola çıkmaz, aksine bizzat kendisi önvarsayılmıştır ve kendi kendinden yola çıkarak, kendi varlığını sürdürme ve büyütmesinin varsayımlarını yaratır” (2012:423).

İlk birikim kavramının günümüzdeki metalaşma ve mülksüzleştirme pratiklerindeki rolüne değindikten sonra ormanlar, nehirler, su, tohum gibi doğal kaynakların metalaştırılması ile tarımdaki kapitalist dönüşüm, tarımdaki şirket egemenliği, tarımsal ürünlerin metalaşması ve küçük üreticilerin geçim araçlarından koparılması süreçlerini inceleyen tarımsal ekonomi-politik yaklaşımı bir bütün olarak ele alınabilecektir. Tarımsal ekonomi-politik, kapitalizmin dinamikleri çerçevesinde kapitalizmin tarımsal yapılara olan etkilerini inceleyen bir yaklaşımdır ve Marx’ın yöntemini kullanmaktadır (Akram-Lodhi, 2007:1442; Bernstein, 2009:19).

Marx (2006:188), kapitalist birikim sürecinde, değişmeyen sermayenin, değişen sermayeye göre artmasının, zorunlu olarak kâr oranlarında azalmaya yol açacağını belirtir. Bunun sebebi kapitalistlerin rekabetçi davranışlarının sürekli bir teknolojik yenilik gerektirmesi ve piyasaya hakim olma isteğinin değişmeyen sermaye niteliğindeki teknolojik yeniliklere dair yatırımların payının değişen sermayeye göre atmasıdır. Kâr oranlarındaki azalma, kapitalist üretimde yer alan işçi sayısı değişmiyorken, aynı sayıda işçinin giderek daha fazla makine ve sabit sermaye kullanımına bağlı olarak daha fazla ürün üretmesinin, diğer bir deyişle toplumsal emek üretkenliğindeki bir artışın sonucudur.

Aynı zamanda bir birikim süreci de olan kapitalist üretim sürecinde, kâr oranlarındaki bu azalma, nispi artı-*değer* üretimini arttıracak yöntemlerin devreye sokulmasıyla telafi edilmeye çalışılır. Diğer taraftan değişmeyen sermayenin yani

Üretim araçlarının büyümesi, çalışan nüfusun da büyümesini gerektirecektir (Marx, 2006:194). Emeğin sömürü yoğunluğundaki artış ve ücretlerin, emek-gücünün değerinin altında belirlenmesi kâr oranlarındaki azalmayı telafi etmeye yönelik tepkilerdir (Marx, 2006:206-209).

Emeğin üretkenliğini, çalışma temposunu ve çalışma gününün uzunluğunu arttırmak amacıyla üretim yöntemlerinin dönüştürülmesi, bütün bunlar tamamen rekabet baskısının dayattığı şeylerdir (Clarke, 2008:99).

Toplumsal emek üretkenliğindeki artış ile koşut olarak gelişen kâr oranlarındaki azalma durumu sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma sürecini hızlandırır.

Kâr oranındaki düşme, ... kâr kitlesinde bir artma ile birlikte görüldüğü için, yıllık emek ürününün daha büyük bir kısmı, sermaye kategorisi altında ve nispeten daha küçük bir kısmı kâr kategorisi altında, kapitalist tarafından ele geçirilmektedir....kâr kitlesi, kâr oranındaki küçülmeye karşın, yatırılan sermaye ile birlikte büyür.... bu aynı zamanda sermayede bir yoğunlaşmayı gerektirir (Marx, 2006:218).

Sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi, dünya kapitalizminin 1960'ların sonundan itibaren içine girdiği süreci ifade etmektedir. 1980'lerden beri, dünya ekonomisinin yeniden yapılanma sürecinde "tarımda da yeni bir birikim rejiminin oluştuğu ne sürülebilir" (Kendir, 2003:281). Kendir (2003), Tören (2006) ve Bke (2008)'nin çalışmalarında belirtildiği gibi,1980'lerden itibaren tarımsal alanda yaygınlaşan araştırma-geliştirme faaliyetleri, biyo-teknoloji faaliyetleri, tarım ilacı ve gübre gibi girdi kullanımının artması, hibrit tohumların kullanımının yaygınlaşması gibi eğilimler tarımsal alanda, çoğunlukla ulusötesi şirketler arasında birleşme ve ele geçirmeleri ve tarımsal ürün piyasalarını kontrol etme davranışlarını

etkilemektedir. Merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi kapitalist birikimin daha önce kendi döngüsü dışında bulunan alanlara nüfuz etmesine yol açmaktadır.

Tarımda görülen bu merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminin sonuçlarından birisi, daha önce meta olmayan tohum gibi unsurların, metalaştırılarak, sahibi olan tarım emekçilerinden koparılmasına yol açmasıdır. İkincisi tarımsal üretimin giderek çok uluslu şirketlerin birikim ihtiyaçları gözetilerek ve endüstriyel yöntemlerle yapılmasının beslenmede yarattığı yabancılaşma ve olası gıda güvenliği konusudur. Üçüncüsü ise sermaye hakimiyetinin güçlenmesi ve üreticilerin sermayenin tahakkümü altına girmesi sonucu ortaya çıkan mülksüzleşme olgusudur. Bu sonuçlar metalaşma, ilk birikim, mülksüzleştirme yoluyla birikim, mekânsızlaştırma yoluyla birikim ve en genel olarak neoliberalizm kavramları ile birlikte düşünülmelidir (Büke, 2008:87-88).

Tarım sorununu Marx'ın yöntemini izleyerek inceleme iddiasında olan bir araştırmanın, sorunu, küçük mülkiyetin geleceğini de içererek, tarımın kapitalist üretim tarzını izlediği yolda geçirdiği tüm değişimi, bütüncül bir şekilde dikkate alması gerekmektedir. Sermayenin tarımı egemenliği altına alıp almadığını, onu dönüştürüp dönüştürmediğini, eski üretim ve mülkiyet biçimlerini sürdürülemez hale getirip getirmediğini ve yeni biçimlere gereksinim yaratıp yaratmadığını incelemek zorundadır (Kautsky, 1988:12). Kapitalizmin neoliberal aşamasında 'köylülüğün' geçirdiği dönüşümün çok boyutluluğunu bu perspektif ile incelemek doğru sonuçlar verecektir (Aydın, 2010a).

1.3.3. Neoliberalizm

Neoliberalizm, İkinci Dünya Savaşı sonrası örtülü bir uzlaşmaya dayalı emek-sermaye ilişkisinin ve dünya ekonomisinin 1970’lerden itibaren girdiği yeniden yapılanma sürecini ifade eden kurallar sistemidir.

Böylece neoliberalizmin tarihini uluslararası kapitalizmin yeniden örgütlenmesi için teorik bir çerçeve sağlayan ütöpik bir proje veya hem sermaye birikimi hem de sınıf iktidarının yeniden kurulması ile ilgilenen siyasal bir proje olarak değerlendirebiliriz (Harvey, 2006:149).

İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalist birikim modeli olan “Keynesçi uzlaşma”nın yerini, 1970’lerden itibaren kâr oranlarındaki düşüşle birlikte, yeni bir yapılanma ihtiyacı almıştır (Dumenil ve Levy, 2008:25).

1960’ların sonuna doğru küresel kapitalizm bir istikrarsızlığın içindeydi. 1973 yılı başlarında 1930’ların büyük çöküşünden bu yana görülmemiş bir durgunluk ortaya çıktı. Sonraki yıl Arap-İsrail Savaşı’nın tetiklediği petrol ambargosu ve petrol fiyatlarındaki ani artış var olan ciddi sorunları ağırlaştırdı. Bireysel ücrete olduğu kadar toplumsal ücrete (örn. refah devleti) de önem veren müdahaleci bir devletin aracılık ettiği, sermaye ve emek arasındaki bir tür istikrarsız sözleşme vurgusu olan savaş sonrası dönemin “gömülü kapitalizmi” artık işlemiyordu (Harvey, 2006:148).

Kapitalizmin yeniden yapılanmasına ilişkin kurallar bütünü ifade eden neoliberalizm, ilgili yazında çok farklı biçimlerde ele alınmıştır. Boas ve Gans-Morse (2006) tarafından yapılan bir çalışmada 1990 ve 2004 yılları arasında yapılmış 148 çalışma incelenmiş ve neoliberalizmin çok boyutlu bir kavram olduğuna işaret edilmiştir. Saad-Filho ve Johnsnton (2008:14) da, neoliberalizmi tamamen kuramsal bir yaklaşımla tanımlamanın olanaksızlığına işaret etmektedir.

Boas ve Gans Morse (2006:7-8)'nın inceledikleri arasında, neoliberalizm kavramının en yaygın kullanıldığı çalışmalar; fiyat kontrollerinin kaldırılması, sermaye piyasalarının kuralsızlaştırılması, ticaret engellerinin azaltılması gibi devletin ekonomideki rolünü azaltan *iktisat politikalarına* atıfta bulunmaktadır. Kavramın ikinci bir kullanımı *kalkınma stratejileri* ile ilgili olan çalışmalarda görülmüştür. Bu çalışmalarda neoliberalizm, kendisini önceleyen devlet-güdümlü bir kalkınma politikasının karşıtı bir politikalar bütünü olarak incelenmektedir. Bir *ideoloji* olarak neoliberalizm, toplumda yaşayan bireylerin piyasa mekanizmasına tabi olarak kendilerini gerçekleştirebileceklerini belirten normatif önermeler toplamıdır. Bu anlamda, bir toplumun gelecekte nasıl olacağı değil, nasıl olması gerektiği öne çıkar. *Akademik bir paradigma* olarak neoliberalizm ise, tek tek bireylerin fayda maksimizasyonu, üretici firmaların ise kâr maksimizasyonu hedefledikleri varsayımını kullanan neoklasik iktisat teorisi ile yakından ilişkilidir. (vurgular aynı)

Bu tanımlar, ayrı ayrı ele alındığında olguyu açıklayabiliyor iken; neoliberalizmin bütüncül bir kavrayışını verememektedir. Kavramın tarihsel ve kuramsal bağlamı içinde tanımlanması, eleştirel sosyal bilimcilerin araştırmalarına konu olmuştur (Eres, 2008:764). Öncü (2008:742), Marksgil sermaye kavramından yola çıkarak, neoliberalizmin; sermaye birikiminin dünya ölçeğinde yeniden yapılanmasının bir tezahürü olan küreselleşmenin iktisadi söylemini oluşturduğunu ifade eder. Dumenil ve Levy (2008:27), neoliberalizmin başlıca özelliğinin dünyanın geri kalan kısmına aşamalar halinde yayılması olduğunu belirtir. Bu açıklamalardan yola çıkarak neoliberalizmi, kapitalizmin 1960'ların sonlarından itibaren girmiş olduğu kârlılık krizine karşı, sermayenin, kendini var edebilecek bir toplumsal

düzenin tesisi için yeniden yapılanma sürecinde iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan yeni bir kurumsallaşma biçimi olarak tanımlayabiliriz.

Neoliberalizm, uluslararası siyasetin 1980’den itibaren içkin olduğu geniş kapsamlı politik-ekonomik bağlam ile ilgilidir (Harvey’den Aktaran: Baggethun ve Perez, 2011:619). Neoliberalizm, “insanların iyi olma durumunun ancak, bireysel girişimcilik özelliklerinin güçlü mülkiyet hakları, serbest piyasa ve serbest ticaret ile ifade edilen kurumsal çerçeve ile serbestleştirilmesi yoluyla gerçekleşebileceğini öneren politik-iktisadi pratiklerin teorisi” olarak tanımlanmaktadır (Harvey, 2006:145). Ancak neoliberalizmin “iktisadi düzenlemelerden arındırılmış” bir model ortaya koyduğunu söylemek hatalı olacaktır. Neoliberalizm, “müdahale etmeme” kuralı doğrultusunda yaşamın her alanını düzenleme eğilimindedir ve ‘piyasa ilişkileri’nin gıda, su ile eğitim ve sağlık gibi kamusal hizmetlere yayılmasına yönelik uygulamalar getirmektedir (Saad-Filho ve Johnston, 2008:19-20).

Neoliberalizm, yaşadığımız dünyayı algılama, yorumlama ve anlama biçimimizi köklü bir şekilde değiştiren, hegemonik bir söylem ve düşünme tarzı olarak kapitalizmin son 40 yılına damgasını vurmuştur (Harvey, 2006:145). Neoliberalizm, piyasa ilişkilerinin daha önce nüfuz edemediği alanlara nüfuz edebilmesinin kurallarını belirlemiştir ve metalaşma pratiklerini sürekli kılacak ve bunu giderek genişletecek özellikleri içermektedir.

Tarımdaki kapitalist dönüşüm ve kapitalizmin neoliberal aşamasında süregelen neoliberal dönüşümün küçük üreticileri piyasa ve sermaye ilişkilerine giderek daha fazla tabi kılması ve küçük üreticilerin geçim araçlarından ayrılması

“mülksüzleştirme yoluyla birikim” (Harvey, 2004), “mekânsızlaştırarak birikim” (Araghi, 2009) gibi kavramlarla incelenmiştir.

Mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramı Keynesyen birikim rejiminde kamusal nitelikli olan mal ve hizmetlerin ayrıcalıklı özel çıkar sahiplerine devredilerek metalaştırılmasını, doğal kaynakların özel mülkiyete dönüştürülüp kâr ve birikim nesneleri haline gelmelerini, çiftçilerin elindeki tohumların ve hayvan ırklarının Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması uyarınca metalaştırılması ve çiftçilerin bu en temel üretim unsurlarından koparılmasını içermektedir (Harvey, 2004b:38).

Mekânsızlaştırma yoluyla birikim, neoliberal aşamada büyük sermaye gruplarının ihtiyaçları doğrultusunda köylülerin topraklarından çıkarılarak yersizleştirilmesi sürecidir⁴⁵. Bu, aynı zamanda, sermayeye, yeniden üretimin maliyetinin altında bir seviyede emek gücünün sağlandığı; köylülerin terk ettiği tarım arazilerinin tarım-gıda sermayesine ele geçirildiği; yarı-mülksüzleştirilen kırsal nüfusun “sözleşmeli üretim” benzeri putting out sistemleriyle sömürüldüğü ve topraklarından sürülen vasıfsız emek gücünün sermayenin birikim ihtiyaçlarına uygun olarak - emek maliyetlerini daha da düşürecek şekilde - istihdam edildiği çok yönlü bir süreci ifade etmektedir (Araghi, 2009:127).

Yukarıda değinilen her iki kavram da, neoliberalizm çağında, sermaye birikimi sürecinin yayılcı niteliğine işaret etmektedir. “Neoliberalizmin metalaştırma ve mülksüzleştirme eğilimi, onun, kriz halindeki sermayenin siyasal organizasyonu olmasından kaynaklanmaktadır” (Araghi, 2009:135).

⁴⁵ Araghi, Güney'deki kentsel nüfus artışının hangi ölçüde kırsal mülksüzleştirme pratiklerinden kaynaklandığını hesaplamıştır. Buna göre, 1975-2000 yılları arasında kentsel nüfus artışının yaklaşık üçte ikisinin (%64,7) kırsal bölgelerdeki mekânsızlaşmadan kaynaklanmaktadır (2009:128).

Özetlemek gerekirse, tarımdaki kapitalist dönüşüm, üretimin büyük ölçüde iklim koşullarına bağlı olması, üretim sürecinin bir yıla yayılması, kapitalist ülkeler içindeki tarımsal yapılarına gelişmişlik ve piyasa sistemine dahil olma düzeylerinin farklı olması gibi nedenlerden dolayı, standart bir gelişme yaklaşımıyla incelenememektedir.

Bu çalışmada tarımsal dönüşüm ve gıdanın metalaşma sürecinin derinleşmesini açıklayabilecek iki kavram setinden faydalanılmıştır. Bunlardan birincisi, akarsu, göl, ormanlık alanlar, çeşitli hayvan ırkları ve tohumlar gibi unsurların özel mülkiyet haline getirilmesi ve ticarileştirilmesi sürecini anlatan doğanın metalaşmasıdır.

İkincisi, tarımdaki kapitalist dönüşümün ve bunun, küçük meta üreticilerinin yeniden üretim sürecinde ve mülkiyet ilişkilerinde yarattığı değişim ile ilgilenen tarımsal ekonomi-politik yaklaşımıdır.

Tarımdaki dönüşüm ve gıdanın metalaşma sürecindeki derinleşme en genel biçimiyle, kapitalizmin gelişirken, daha önce meta dışı olan unsurları metalaştırması, meta karakterinde olan unsurların da metalaşma sürecini derinleştirmesi ile açıklanabilmektedir. Kapitalist birikimin neoliberal aşamasında metalaştırma ve yeniden metalaştırma pratikleri yoğunlaşmıştır.

İkinci bölüm, dünya genelinde tarımda dönüşüm ve metalaştırma pratiklerinin genel bir özetini konu edinmektedir. Bu dönüşüm, tarım-gıda sistemleri yaklaşımı çerçevesinde dönemleştirilmiştir.

2. DÜNYADAKİ GELİŞMELER ve GIDA KRİZİ

2.1. Giriş

“Kısa bir süre öncesine kadar Avrupa’nın birçok köyünde, yaşamı boyunca eski tarım sistemiyle çalışmış yaşlı köylülere hala rastlanıyordu. Bu köylüler güne her sabah, kuru erik, vişne, elma ya da armutlarından biriyle her yıl kaynattıkları rakıdan bir yudum alarak başlıyorlardı. Sonra sıra, bahçeden topladıkları sebzelerle odun ateşinde pişirerek yaptıkları ve içerisine diledikleri kadar ekmek doğradıkları sabah çorbasına geliyordu. ... tüm bu mönüde yalnızca tuz, buradaki toprak, yağmur ve güneşin ve burada yaşayan bitki, hayvan ve insanların tam bir işbirliğinin meyvesiydi. ... Bugün dekor değişti. Avrupalı çiftçi kahvaltısını İngiliz ya da Amerikalı çiftçi, ya da Singapurlu iş adamı gibi yapıyor: Kaliforniya’dan ithal edilen meyve suyu; ..Iowa mısır gluteni ve soya küspesi” (Mazoyer ve Roudart, 2009:439-440).

Mazoyer ve Roudart’ın betimlediği dekorun değişmesi, toprak ve diğer üretim araçlarında özel mülkiyetin ortaya çıkması, geçimlik düzeyde veya piyasaya yönelik sınırlı düzeyde üretim yapan tarımsal yapıların piyasa ilişkilerine bağımlı hale gelmesi, sanayileşme, kentleşme, bitkisel ve hayvansal üretimin birbirinden ayrılması, genel itibariyle kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğinde yayılması ile aşamalı olarak ortaya çıkmıştır (Koç, 2013:19).

Bu süreçte, tarımsal üretimin toplumsal ölçekte örgütlenişi, tarımsal yapıların kapitalist surette dönüşümü, beslenme kalıpları, gıdanın üretim ve tüketiminde köklü değişimlerin yaşandığı önemli dönüm noktaları olmuştur.

İnsanın emek-gücü piyasa ilişkilerine dahil edildikten sonra emek-gücünün kendisini yeniden üretebilmesinin bütün unsurlarının metalaşması mümkün olabilmektedir. Bu anlamda gıdanın meta kategorisine dahil edilmesi kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması ile gerçekleşmiştir.

Gıdanın metalaşması proleterleşme sürecinin mühim bir yanını oluşturmaktadır (Friedmann, 1982:255).

Tarımsal üretimdeki değişimin ve gıdanın metalaşmasının günümüzdeki anlamı, kapitalist üretimin ortaya çıkış döneminde olduğundan daha farklı bir karaktere bürünmüş, metalaşma olgusu daha ileri bir boyut kazanmıştır.

Bu bölümde, tarımsal üretimin dönüşümü ve gıdanın metalaşması süreci üç dönem halinde incelenecektir. Bu dönemleştirmede tarım-gıda sistemleri yaklaşımından faydalanılacaktır. Bunların birincisi on dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ile 1930'lar arasındadır. İkinci dönem İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlamakta ve 1970'lerin gıda krizine kadar sürmektedir. Üçüncü dönem ise 1970'lerden başlamakta ve günümüze dek getirilmektedir.

2.2. 1870'ler-1930'lar Arasında Dünya Tarımı

Kapitalizmin egemen bir üretim tarzı olarak var olmadığı dönemde gıda, köylerdeki çiftçiler tarafından kendi ailelerinin beslenmesi amacıyla ve tamamen yerel ölçekte üretilmekteydi ve toprak sahibi sınıflar artık tarım ürününe el koymaktaydı. Gıda dahil bütün ürünler kullanım değeri ölçütü ile değiş tokuş ediliyorlardı ve gıda henüz meta haline gelmemişti (Magdoff, 2012:1).

Gıdanın meta ilişkilerine girmesi kapitalizmin bir dünya sistemi olarak egemen olduğu on dokuzuncu yüzyıldan itibaren mümkün olabilmektedir. Bu dönemde, tarım ve gıda sektörünün çoğunlukla tarımsal ürünlerin ve tarımsal hammaddelerin ticareti üzerinden genel bir politika konusu edildiği söylenebilir. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği (1870’ler) ile 1930’lar arasında dünya tarımsal ürün ve hammadde ticaretine ilişkin yönlendirmeler, çoğunlukla ticaret politikaları çerçevesinde yapılmıştır.

İngiltere’nin belirleyici olduğu bu dönemde, tarımsal ürünlerin ticareti çevre ve İngiltere’nin sömürgelerinden merkeze yani İngiltere’ye doğru olmuştur. İngiltere serbest ticaret politikaları, düşük tarife ve koruma düzeyi ile tarımsal ürünlerin en önemli ithalatçısı haline gelmiştir (Winders, 2009:319).

1930’larda dünya ekonomisinin girdiği durgunluk, tarımsal ürünlerin ticaretinde ve tarımsal üretimin örgütlenmesinde önemli değişiklikleri ortaya çıkardı (Friedmann, 2005:237). Satılamayan buğday stoklarının ve yiyecek bulmakta güçlük çeken insanların varlığı, sorunun çözümüne dair tartışmaları istikrarsız fiyatlar oluşturan tarımsal ürün piyasalarına yönlendirmiştir. Bu tartışmaların sonunda devletler arası tarımsal ürün ticareti anlaşmaları ile belirlenen ithalat ve ihracat miktarları ile, uluslararası tarımsal ürün piyasalarının istikrara kavuşması hedeflenmiştir. 1930’larda korumacı politikalar ve karşılıklı ticaret anlaşmaları ile yapılan tarımsal ürünlerin ticareti, İkinci Dünya Savaşı boyunca ve savaş sonrasında ulusal devletlerin kendi tarım politikalarını uygulayabilmelerinin temelini oluşturmuştur (Friedmann, 2005:238).

2.3. 1945-1970'ler Dönemi

1945 sonrası, bir bütün olarak dünya tarımı açısından bir öncekinden çok farklı bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir. Her savaş sonrası dönemin toplumsal yeniden üretimin ve bölüşümün koşullarını belirlemesi 1945 sonrası için de geçerli olmuştur. 1945 ve sonrasını, iki büyük yıkım ve paylaşım savaşı geçirmiş, yeniden yapılanma ihtiyacı içinde olan bir kapitalist ekonominin birikim ihtiyaçları ve bu iki büyük savaşın yoksulluğunu ve yıkımını halklarına yaşatan egemen sınıfların halkları nezdinde meşruiyet kaygıları biçimlendirmiştir.

Tarım ve gıda sisteminin düzenlenmesinde İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, dünya ekonomisinin her alanının konularına göre farklılaşmış uluslar arası kuruluşlar tarafından denetlenmiş, ancak asıl olarak dünya ekonomisinin belirleyici ve yön verici ekonomisi olan ABD sermayesinin birikim ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir.

ABD'nin ve doların lider rolü, tarımsal ürün ticareti ve fiyat oluşumunun kritik bir mekanizması olan gıda yardımını desteklemiştir. Bu düzenlemenin meşruluğu, yüksek tarımsal fiyatlar ve Üçüncü Dünya ülkelerinin gıda bağımlılığından kaynaklanmaktadır ... (Friedmann, 1982:282).

Bu koşullar altında “Açlığı, gıda güvencesizliğini ve yetersiz beslenmeyi yok etmek; tarımı, ormancılığı ve balıkçılığı daha verimli ve sürdürülebilir hala getirmek; kırsal yoksulluğu azaltmak⁴⁶” amacı altında 44 devletin temsilcileri, gıda ve tarımı düzenleyecek kalıcı bir kuruluşun oluşturulması için ABD'nin Virginia kentinde bir

⁴⁶ <http://www.fao.org/about/what-we-do/en/> Erişim: 28.04.2014

araya geldi. 1945'te Kanada'nın Quebec kentinde, FAO konferansının ilk birleşimi, FAO'yu uzmanlaşmış bir Birleşmiş Milletler Kuruluşu olarak ilan etmiştir.⁴⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünya ölçeğinde tarım ve gıda sektörünün nasıl yapılandırılacağına kuralları belirlenmiştir. Buna göre ilk hedefler, tarımda verimliliği arttırmak üzere mekanizasyon ve mekanizasyon sonucu tarımdan çekilen işgücünün sanayi ve hizmetler alanlarında değerlendirilmesi olarak ortaya konulmuştur. Savaş döneminde gıda fiyatlarında ortaya çıkan istikrarsızlığın ağır sonuçlarını dikkate alan devletler, açlık ve kıtlık tehlikesini bertaraf etmek istemişlerdir (FAO, 1947).

Bağımsızlık hareketleri sonucu yeni kurulan ulus devletler de halkları nezdinde meşruiyetlerini sağlamanın en önemli aracı olarak, sürekli bir gelir, istihdam sağlama ve sosyal güvenlik politikalarını görmüştür (FAO, 1955:21). Bu araçların diğer bir bileşenini de gıda ve beslenme politikaları oluşturmuştur. Bu çerçevede, ulusal bir tarım politikasının ulusal bir iktisat politikasının parçası olması gerektiği benimsenmiştir (FAO, 1948).

ABD'nin New Deal kapsamında oluşturduğu tarım politikası, Kongre'de belirlenen piyasa fiyatını sağlamak üzere kendi çiftçilerinden gerçekleştirdiği satın almalar aracılığı ile, hem piyasa fiyatlarının artmasını sağlıyor, hem de çiftçilerine bir gelir güvencesi sağlamış oluyordu. Piyasa fiyatlarını arttıracak şekilde tarımsal ürün alımı yapmak çiftçileri doğrudan destekleme politikasına tercih edilmişti. Böylece tarımda faaliyet gösteren kamu kurumları elinde tarımsal ürün stokları

⁴⁷ <http://www.fao.org/about/en/> Erişim: 28.04.2014

birikmiş oluyordu ve fiyatları düşürme eğiliminde olan bu stoklar devletin yeniden alım yapmasına yönelik çevrimi destekliyordu (Friedmann, 2005:239).

ABD'nin tarımsal ürün stokları, onun dünya ekonomisinin lideri olmasının tarımsal ayağını oluşturmuştur. ABD, kendi tarım sektörünü korurken, elindeki tarımsal ürün fazlalarını düşük fiyatlarla, bağımsızlığını henüz kazanmış azgelişmiş ülkelere gıda yardımı⁴⁸ olarak ihraç etmiştir. Bu gıda yardımlarının %70'i buğdaydan oluşmaktadır (Köymen, 2008:80). ABD'nin buğday ağırlıklı gıda yardımları, uluslararası tarımsal işbölümünde gelişmiş kapitalist ülkelerin hububat ve tahıl içerikli ürünlerde, azgelişmiş ülkelerin de kahve, kakao gibi tropik ürünler ile meyve ve sebze üretiminde uzmanlaşmasının temelini oluşturmuştur. Özellikle Asya ve Latin Amerika ülkelerinde ithal buğday, giderek yerel ürünler olan pirinç ve mısırın yerini almış, bu bölgelerdeki tarımsal yapıları etkilemiş ve tahıllar meta haline gelmiştir (Friedmann, 1982:254). On dokuzuncu yüzyıl boyunca İngiliz imparatorluğunun düşük maliyetlerle beslenmesini sağlayan tarım ürünü ihracatçısı eski sömürge ülkeler, ABD gıda yardımları ile gıda ithalatına bağımlı hale gelmişlerdir. ABD gıda yardımları, savaş sonrası uluslararası para sistemi ile de uyum içinde olmuştur. ABD'den gıda yardımı olarak düşük fiyatla ithalat yapan ülkeler, ithalat bedeli olarak dolar biriktirmek zorunda kalmış, bu, aynı zamanda doların dünya parası olma işlevini de desteklemiştir (Friedmann, 2005:240-241).

Savaş sonrası tarımsal genişleme evresinin teknolojik boyutunu tarımsal üretimin ölçeğinde modern tarım teknikleri sayesinde artış oluşturmaktadır. Özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde kişi başına düşen tarımsal ürün ve birim

⁴⁸ ABD gıda yardımları PL 480 olarak bilinen 'Barış için Gıda Programı' kapsamında Başkan Dwight Eisenhower tarafından 10 Temmuz 1954 yılında imzalanmıştır.

Kaynak: <http://foodaid.org/resources/the-history-of-food-aid/> Erişim:04.05.2014

alandan elde edilen ürün miktarında artış görülmüştür (FAO, 1955:29). Tarımsal verimlilik artışının ürün stoklarını genişletmesine rağmen, dünyanın birçok yerinde yeterli miktarda gıdaya erişemeyen insanlar bulunmaktadır⁴⁹ (FAO, 1955:131).

Tarımdaki teknolojik gelişme Kuzey Amerika ve Avrupa gibi bölgelerde tarım-sanayi bütünleşmesini sağlamış, büyük ölçekli ve kitlesel tüketime yönelik dayanıklı gıda malları üretimi yapan işletmeler çoğalmıştır.

[Tarımda] makineleşmenin yaygınlaşması kadar kimyasal gübre, böcek ve ot öldürücü ilaçlardaki teknolojik yenilikler de çiftçilerin birim arazi başına verimliliklerini arttırmalarını sağlamıştır. 1945 ve 1970 arasında ... birim arazi başına mısır verimi 33 kileden 72 kileye, birim arazi başına buğday verimi 17'den 31 kileye ve pamuk verimi 254 pounddan 438 pounda yükselmiştir (Winders, 2009:332).

Tarımsal destekleme programları ile geniş topraklara sahip çiftçiler teknolojik gelişmelerden daha çok faydalanmış; giderek daha uzmanlaşmış bir şekilde üretim yapmaya başlamıştır. Bitkisel ve hayvansal üretim birbirinden ayrılmış; hibrit mısır ve soya ürünlerinin geliştirilmesi ile hayvansal üretim giderek endüstriyel bir tarzda örgütlenmiştir. Dayanıklı gıda malları için giderek daha standardize edilmiş ürünlere ihtiyaç duyulmuş; endüstriyel tatlandırıcı ve yağlar geleneksel ürünlerin yerini almıştır (Friedmann, 1993:34).

Bu gelişme döneminde ABD, kendi tarım ürünlerini desteklemiş, iç pazarını ithal tarım ürünlerine karşı korumuştur. ABD'nin koruma politikası, ürünlerini ABD'ye ihraç edemeyen Avrupa ülkelerinin kendi tarım sektörlerini korumalarını sağlamıştır (Friedmann, 1993:37).

⁴⁹ FAO'nun 1955 tarihli bu değerlendirmesi, neredeyse bütün yıllık raporlarında yer almaktadır. Dolayısıyla kitlesel açlığın ve yeterli gıdaya erişememenin gıda üretimindeki büyük artışlara rağmen kalıcı bir sorun olmasının gıdanın meta karakteri ve gıda üretiminin eşitsiz dağılımı ile ilgilidir.

1970'lere gelindiğinde ABD destekleme modelini izleyen birçok ülkede tarımsal ürün stokları artmıştır. Tarımsal ürün stoklarının birçok ülkede eş zamanlı olarak artması ABD'nin Gıda Yardımı politikasının sürdürülebilirliğini tehlikeye sokmuştur. 1960'ların sonuna doğru ABD kamu açıkları artmaya başlamış, askeri harcamalara ek olarak tarımsal ürünlere verilen destekler de kamu maliyesi üzerinde yük oluşturmaya başlamıştır (Friedmann, 1982:272).

Bu dönem boyunca azgelişmiş ülkeler giderek ucuz Amerikan buğdayına bağımlı hale gelmiş; gelişmiş kapitalist ülkelerin tarımsal alandaki teknolojik gelişmelerden elde ettiği avantajlardan yararlanamamıştır. Yeşil Devrim⁵⁰ sürecinde yüksek verimli tohumlarla Hindistan, Sri Lanka gibi ülkelerde önemli üretim artışları sağlanmış; ancak bu tohumların yüksek miktarda böcek öldürücü ilaçlar ve kimyasal girdi gereksiniminin olması bu ülkeleri endüstriyel tarımsal girdilere bağımlı hale getirmiştir.

Gelişmiş ülkelerin giderek endüstriyel hale gelen tarım ve hayvancılık sektöründe kullanılan şeker kamışı veya şeker pancarı gibi geleneksel ürünlerin yerini mısır şurubundan yapılan tatlandırıcıların alması, hayvan yemi olarak soya kullanılması bu ülkelerin ihracat gelirlerini azaltmış; gıda ithalatı için gerekli döviz kazanamama durumu ortaya çıkmıştır. Friedmann (1993:38), azgelişmiş ülkelerin içinde olduğu bu durumu “iki bıçağı keskin olan bir makas” olarak ifade etmiştir.

⁵⁰ “Tarımda yapay gübrelerin, yabancı ot ve böcek öldürücü ilaçların, çaprazlama deneyleri sonucu elde edilen yeni nesil (hibrit) tohumlukların ve tarım makinelerinin kullanılması ile birlikte yaşanan sürece 'yeşil devrim' adı verilmektedir” (Bayram, 2008:14).

2.4. 1973-1974 Gıda Krizi ve Yeniden Yapılanma

1973 yılına gelindiğinde, kapitalizmin savaş sonrası girdiği genişleme döneminin barındırdığı çelişkiler görünür hale gelmiştir. ABD ekonomisinin cari açık verme durumu, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren görülmeye başlamış, 1960'ların sonuna doğru giderek artmıştır. Soğuk Savaş doktrini altında artan askeri harcamalar ve tarımsal sübvansiyonlar ABD Hazinesi üzerinde yük oluşturmaya başlamıştır. ABD dolarının rezerv para olarak işlem gördüğü durumda ABD cari açıklarının finansmanının ABD Merkez Bankası tarafından dünya piyasalarına dolar verilmesi ile sağlanması bu anlamda yeni bir durum değildir.

ABD ekonomisinin dünya kapitalizmi içindeki egemen konumu Vietnam Savaşı'nda aldığı yenilgi ile değişmeye başlamıştır⁵¹. 1960'ların sonlarına doğru ABD, Japonya ve Almanya gibi büyük kapitalist devletlerin girmiş olduğu aşırı birikim ve aşırı kapasiteden kaynaklanan kârlılık krizi (Brenner, 2007), Vietnam yenilgisi ile birleşince ABD'nin dünya ekonomisini yönlendiren konumunu tehlikeye sokmuştur.

1970'lerde fiyat artışları ve işsizlik ilişkisi değişmiş, durgunluk içinde enflasyon olgusu yerleşmiştir. 1971'de dolar-altın konvertibilitesine son verilmiştir. 1970'lerin diğer bir özelliği petrol fiyatlarındaki artış ile gelir elde eden OPEC ülkelerinin bu kaynağı offshore hesaplara aktararak bunu yeni bir kredi kanalına dönüştürmeleridir. Bu aynı zamanda dünya ekonomisindeki finansallaşmanın da bir belirtisidir.

⁵¹ Arrighi (2000:444), bu durumu ABD hegemonyasının sinyal krizi olarak tanımlamaktadır.

Tarım ve gıda sistemi açısından dünya ekonomisinin genel olarak girdiği kriz eğilimi, kendisini 1973-1974 fiyat artışları ile göstermiştir. 1970'lerin krizi 1950'li yıllarda oluşturulmuş, düşük gıda fiyatları, yüksek sübvansiyonlar ve tarımsal ürün fazlalarının düşük fiyatlarla ihraç edilmesine dayalı sistemin çöküşünü ifade etmektedir (Friedmann, 1982:250). 1973-1974 yılındaki gıda fiyatı artışlarının bir yönünü ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki tahıl anlaşmaları, diğer yönünü de artan petrol fiyatları oluşturmaktadır.

ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki tahıl anlaşması ABD'nin düşmekte olan tahıl fiyatlarını arttırabilmesi ve kamu bütçesine yük olan tarımsal stoklarını azaltabilmesi açısından bir fırsat oluşturdu. 1972-73 buğday hasadının %70'i Sovyetler Birliği tarafından satın alınmıştır (Friedmann, 1993:40). Tarımsal ürünler ticaretinin Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerini içermesi, bu ülkelerin giderek artan et tüketimi için gerekli olan tahıl talebini arttırmıştır (Friedmann, 1982:272).

Tablo 2.1: Genel Fiyatlar ve Gıda Fiyatlarındaki % artış (1960-1974)

	1960-65		1965-70		1970-71		1971-72		1972-73		1973-74	
	Genel	Gıda	Genel	Gıda	Genel	Gıda	Genel	Gıda	Genel	Gıda	Genel	Gıda
Almanya	2,8	2,6	2,4	2,4	5,1	3,8	5,8	6,2	6,9	7,6	7	4,7
ABD	1,3	1,4	4,2	4	4,3	3	3,3	1,3	6,2	14,5	11	14,3
Arjantin	23	23	19,4	18,3	34,7	41,7	58,5	63,1	60,5	55,1	24,2	15,1
Brezilya	60	60	28	26	21,1	23,9	-	-	12,4	14,1	23,6	26,4
Kolombiya	12,4	13,4	10,1	9,2	7,1	7,5	14,3	19,2	22,8	31,9	24,5	27,1
Türkiye	31,6	4,8	7,1	8,7	16,3	14	13	11	16	20	18,6	19,1

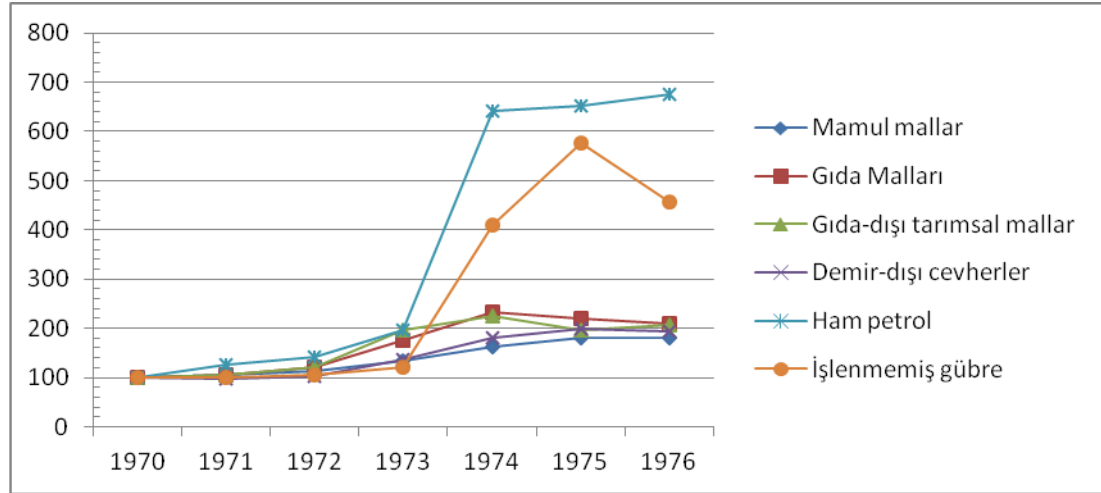
Kaynak: FAO 1974:194; FAO 1975:149

Not: 1970 yılından itibaren fiyat artış verilerinin yıllık olduğuna dikkat edilmelidir.

Gıda fiyatlarının görece düşük seyrettiği savaş sonrası genişleme dönemi 1970'lerin petrol ve gıda fiyatlarındaki artış ile sona erdi. Genel fiyatlar seviyesinde ve gıda

fiyatlarındaki artışın işaretleri 1970 yılı verilerinde görülebilmektedir. 1973 yılı ABD-Sovyetler Birliği arasındaki tahıl anlaşması ve petrol fiyatları artışı gıda fiyatlarını da birden arttırmıştır (Bkz Tablo 2.1, Grafik 2.1).

Grafik 2.1: Dünya İhracat Fiyatları Endeksi (1970=100)

Kaynak: Birleşmiş Milletler Aylık İstatistik Bülteni Eylül 1976, Aktaran: FAO, 1976:108

Not: Endeks verileri sadece piyasa ekonomilerini kapsamaktadır. Mamul mallar sadece gelişmiş ülkelerde üretilen malları içermektedir.

Gıda fiyatları artışından en çok etkilenen ülkeler⁵², aynı zamanda sanayileşme politikaları doğrultusunda petrol ve diğer girdiler ile sermaye malı ithalatına en çok bağımlı olan ülkeler olmuştur. Bu ülkelerin aynı zamanda ucuz tahıl ithalatına bağımlı hale gelmeleri ve dolar rezervlerinin azlığı bu ülkelerin ithalat giderlerini karşılayamamalarına yol açmıştır. 1972-1975 yılları arasında bu ülkelerin gübre ithalat giderleri %560, petrol ithalat giderleri %338, gıda ithalat giderleri %140 artmıştır (FAO, 1976:109).

⁵² Afganistan, Bangladeş, Burma, Burundi, Kamboçya, Kamerun, Cape Verde, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Benin, Yemen, Mısır, El Salvador, Etiyopya, Gana, Gine, Gine-Bissau Cumhuriyeti, Haiti, Honduras, Hindistan, Fildişi Kıyısı, Kenya, Laos, Lesotho, Madagaskar, Mali, Moritanya, Mozambik, Nijer, Pakistan, Ruanda, Senegal, Sierra Leone, Somali, Sri Lanka, Sudan, Tanzanya, Uganda, Burkina Faso, Batı Samoa, Yemen bu gruba dahil edilmiştir (FAO, 1975:24).

Dünya gıda üretiminde savaş sonrası dönemde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde kişi başı gıda üretimindeki artış bu ülkelerin nüfus artış hızından yüksek olmuştur (Bkz Tablo 2.2). Bu ülkeler kendi halklarını büyük ölçüde besleyebildikleri gibi tarımsal verimlilikte edindikleri avantajlarla dünyanın diğer ülkelerine de düşük fiyatlardan gıda ihraç etmişlerdir. Azgelişmiş Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde ise toplam gıda üretimi nüfus artışından hızlı iken kişi başına düşen gıda miktarındaki artış nüfus artışının oldukça gerisinde kalmıştır.

Tablo 2.2: Gıda Üretimi ve Nüfus Artışı (%)

	1952-62			1962-72		
	Nüfus Artışı	Gıda üretimi		Nüfus Artışı	Gıda üretimi	
		Toplam	Kişi Başı		Toplam	Kişi Başı
Doğu Avrupa ve SSCB	1,5	4,5	3	1	3,5	2,5
Gelişmiş ülkeler	1,3	3,1	1,8	1	2,7	1,7
Gelişmekte Olan Ülkeler	2,4	3,1	0,7	2,5	2,7	0,2
Afrika	2,2	2,2	-	2,5	2,7	0,2
Latin Amerika	2,8	3,2	0,4	2,9	3,1	0,2
Dünya	2	3,1	1,1	1,9	2,7	0,8

Kaynak: FAO:1974:94

Not: Gelişmiş ülkeler gurubu içinde Batı Avrupa ülkeleri, Kuzey Amerika ve Okyanusya yer almaktadır.

Dünya gıda üretiminde önemli artışlar yaşanmasına rağmen yeterli gıdaya erişmesi mümkün olmayan insanların sayısında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışından beri değişmeyen bir olgudur ve gıdanın meta olmasından kaynaklanmaktadır. Tablo 2.3'te yer alan veriler gelişmiş kapitalist

ülkelerde dahi ihtiyaç duyduğu gıdaya erişemeyen insanların varlığını göstermektedir.

Tablo 2.3: Protein/Gıda Eksikliği Çeken Kişi Sayısı (1970)

	Nüfus (bin milyon)	Kritik Eşiğin Altında Yer Alanlar (milyon kişi)	%
Gelişmiş Ülkeler	1,07	28	2,62%
Gelişmekte Olan Ülkeler	1,75	434	24,80%
Latin Amerika	0,28	36	12,86%
Uzak doğu	1,02	301	29,51%
Yakın Doğu	0,17	30	17,65%
Afrika	0,28	67	24,81%
Toplam	2,83	462	16,33%

Kaynak: FAO, 1974:108

Not: Yetersiz beslenmedeki kritik eşik bir insanın ortalama bazal metabolizma hızının 1.5 ile çarpılmasına denk düşen kalori miktarı ile hesaplanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde ihtiyaç duyulan enerji miktarından %121 daha fazla gıda maddesi tüketilirken bu oran Gelişmekte Olan Ülkeler grubunda ortalama %97, Afrika bölgesinde %94'tür (FAO, 1974:104).

Dünya Gıda Zirvesi⁵³, dünya genelindeki açlık ve yetersiz beslenme sorununa çözüm bulmak amacıyla 1974 yılında toplanmış, ancak soruna dair getirdikleri çözüm önerisi gıda yardımlarını arttırma çerçevesinde olmuştur⁵⁴.

1970'li yıllarda tarımsal alanda önemli bir değişiklik de tohum, gübre, tarım ilaçları, ve dayanıklı gıda malları sanayilerinde görülen tekelleşme eğilimidir

⁵³ [http://aei.pitt.edu/15701/1/SEC_\(74\)_4955_final.pdf](http://aei.pitt.edu/15701/1/SEC_(74)_4955_final.pdf) Erişim:28.04.2014

⁵⁴ Gıda üretiminin artmasına rağmen açlığın ve yeterli gıdaya erişememe durumu 1947 yılından itibaren FAO'nun her raporunda belirtilmektedir. 1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi'nde 800 milyondan daha fazla kişinin yeterli gıdaya erişememesinin kabul edilemez olduğu belirtilmiştir ve 2015 yılına kadar aç ve yetersiz beslenen insanların sayısının yarı yarıya azaltılması hedeflenmiştir. 2008 yılı Dünya Bankası raporu "Kalkınma İçin Tarım" başlığı ile yayınlanmıştır. 2013 yılı FAO raporu 868 milyon insanın kendileri için gerekli olan gıdadan yoksun olduğunu belirtmektedir.

(Köymen, 2008:82). 1980’li yıllardan itibaren dünya ölçeğinde tarımsal üretimin örgütlenmesi tohum, gübre, tarım ilacı gibi girdilerin üretimi ile taşımacılık ve pazarlama alanlarında dikey olarak bütünleşmiş ulusötesi şirketlerin kontrolünde gerçekleşmeye başlamıştır (McMichael, 2001:6).

1970’lerin gıda ve petrol krizi, azgelişmiş ülkelerin borçluluklarını derinleştirmiş, IMF ve Dünya Bankası tarafından hazırlanan yapısal uyum programları ile borçlarının ödenebilmesi için tarımsal kesime yönelik destekleme politikalarının tasfiyesi öngörülmüştür. Dünya ekonomisinin 1980’li yıllar ile birlikte geçirdiği dönüşüm, devletlerin tarıma yönelik politikalarında revizyona giderek bu alana ilişkin kuralları yeniden düzenlemelerine yol açmıştır. Devletler bundan böyle tarımın yeni bir birikim alanı haline gelmesi için gerekli kuralları oluşturma işlevini üstleneceklerdir. Bu yeni kurallar, çok uluslu tarım-gıda şirketlerinin birikim ihtiyaçlarını gözetecektir.

Gelişmiş kapitalist ülkeler tarımsal ürünlerin ve tarım ilacı, tohum, gübre gibi girdilerin üretiminde hakimiyet sağlamışlar, büyük miktarlara ulaşan tarımsal fazlalarının ticaretini yapabilecekleri yeni pazar arayışlarına girmişlerdir. Tarım başlığının serbest ticaret anlaşmalarına dahil edilmesinin 1980’li yıllarla birlikte gerçekleşmesi bu açıdan şaşırtıcı sayılmamalıdır (Biber, 2011:94).

GATT, savaş sonrası ticaretin kurallarını belirleyen ilk düzenlemedir ve 1948 yılında imzalanmıştır. Tarım ürünlerinin serbest ticaretinin yapılmasına dair müzakereler 1986-1994 yılları arasında tamamlanan Uruguay Görüşmeleri’nde yapılmıştır (Biber, 2011:97). Uruguay görüşmeleri sonunda 1995 yılında Dünya

Ticaret Örgütü kurulmuştur⁵⁵. DTÖ kurulduktan sonra da tarımsal ürün ticaretindeki serbestleşme derecesini arttırmaya yönelik Seattle (1999), Doha (2001), Cancun (2003), Cenevre (2004), HongKong (2005) görüşmeleri yapılmıştır. Cancun görüşmelerinde, Batı Afrika'da yer alan Benin, Burkina Faso, Çad ve Mali temsilcileri, serbest ticaret politikalarının kendi pamuk üreticilerini zarara uğrattığını belirterek alternatif bir öneri hazırlamışlardır (Boratav, 2003). ABD ve AB temsilcileri ise başka bir öneri sunmuştur. Bu öneride Batı Afrika ülkelerinin talepleri reddedilerek ticareti engelleyici tarifelerin ve fiyat desteklerinin kaldırılması istenmiştir. Cancun görüşmeleri sonunda bir anlaşmaya varılamamıştır (Biber, 2011:123).

Cancun görüşmelerini takip eden yıllarda yapılan diğer toplantılarda da anlaşma kurallarının uygulanmasında, ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde aksaklıklar yaşanmıştır. Tarımsal ürünler ticaretinin tamamıyla serbestleştirilmesi süreci henüz gerçekleşmemiştir (Biber, 2011:130).

Dünya Ticaret Örgütü'nün kuruluşundan itibaren tarımsal alanda serbestleşme uygulamalarının tarımsal yapıların ağırlıkta olduğu toplumlarda, topraksız köylüler üzerinde yıkıcı etkileri olmuştur (Sharma, 2005:7). Batı Afrikalı pamuk üreticisi bir ülke olan Burkina Faso'da, 1994'ten itibaren ihracat gelirleri azalmış, yaklaşık iki milyon pamuk çiftçisi bundan etkilenmiştir (Sharma, 2005:19). Benin, Çad, Burkina Faso, Mali gibi ülkelerde⁵⁶ pamuk fiyatlarının düşmesi, geçimini pamuk tarımından

⁵⁵ http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/inbrief_e/inbr01_e.htm Erişim: 28.04.2014

⁵⁶ 2012 yılı verilerine göre Benin'de 5.471.683 (%54), Burkina Faso'da 11.958.123 (%72), Çad'da 9.719.560 (%78) ve Mali'de 9.569.493 (%64) insan kırsalda yaşamaktadır (Kaynak: Dünya Bankası).

sağlayan milyonlarca insanın daha derin açlık ve yoksulluğa mahkum olması anlamına gelmektedir (Sharma, 2005:20).

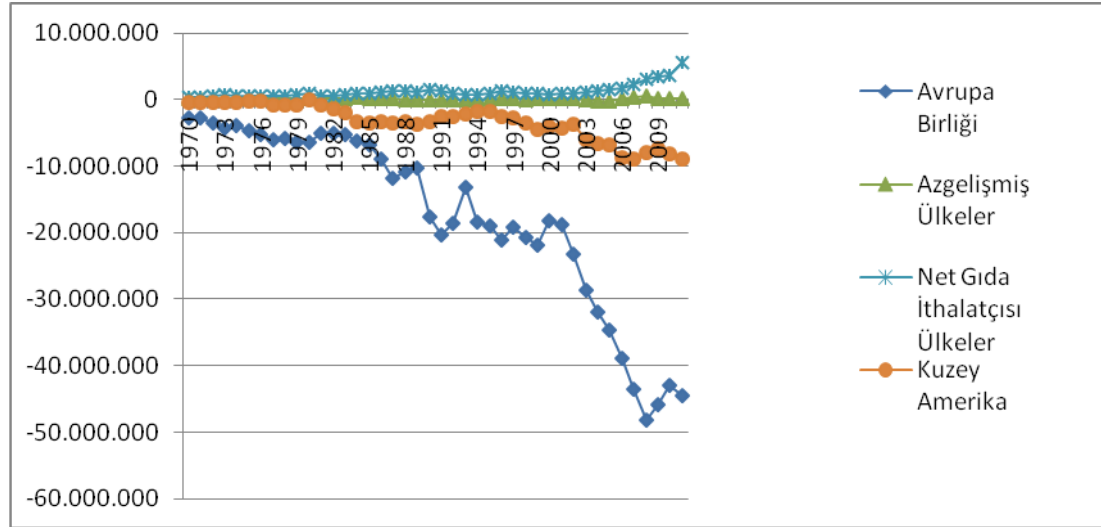
Latin Amerika, patates, fasulye ve mısır gibi ürünlerin anavatanı durumundadır ve 2012 verilerine⁵⁷ göre nüfusunun %21'i kırsalda bulunmaktadır. Brezilya, Arjantin gibi ülkelerde tarımsal ihracat genel olarak geniş ölçekli tarıma dayalı olsa da emek yoğun üretim yapan küçük üreticilik de yaygındır (Sharma, 2005:23). Bu bölgede yaşayan insanların gıda ekinleri olan mısır, pirinç, soya ve buğday unu gibi ürünler ABD ve AB'nin dampingli fiyatlarıyla rekabet edememekte, bu ürünlerin küçük üreticileri bu durumdan öncelikli olarak etkilenmektedir (Sharma, 2005:24).

Aşağıda yer alan grafiklerde, çeşitli ülke gruplarının kahve, çay, kakao, meyve, sebze, hububat ve hububat müstahzarları ve çeşitli tahılların dış ticaret dengelerine ilişkin veriler yer almaktadır.

Meyve-sebze grubu ürünlerin dış ticaret dengesine bakıldığında Avrupa Birliği ülkeleri ve Kuzey Amerika ülkelerinin net ithalatçı olduğu görülmektedir. Net gıda ithalatçısı ülkeler ise uluslararası tarımsal işbölümüne meyve-sebze ihracatçısı olarak dahil olmuşlardır. Ancak net gıda ithalatçısı ülkelerin meyve-sebze ihracatından elde ettikleri gelir temel hububat ve tahılların ithalat giderini karşılayamamaktadır (Grafik 2.2). Grafik 2.3, 2.4 ve 2.5 tarımsal ürünlerin üretiminde gelişmiş ülkeler ve azgelişmiş ülkeler arasındaki işbölümünü göstermektedir. Avrupa Birliği ülkeleri, Kuzey Amerika bölgesi –özellikle ABD ve Kanada- hububat ve temel besin tahıllarında net ihracatçı iken azgelişmiş ve gıda ithalatçısı ülkeler tahıl ve hububat ithalatına bağımlı hale gelmiştir.

⁵⁷ <http://data.worldbank.org/topic/agriculture-and-rural-development> Erişim:28.04.2014

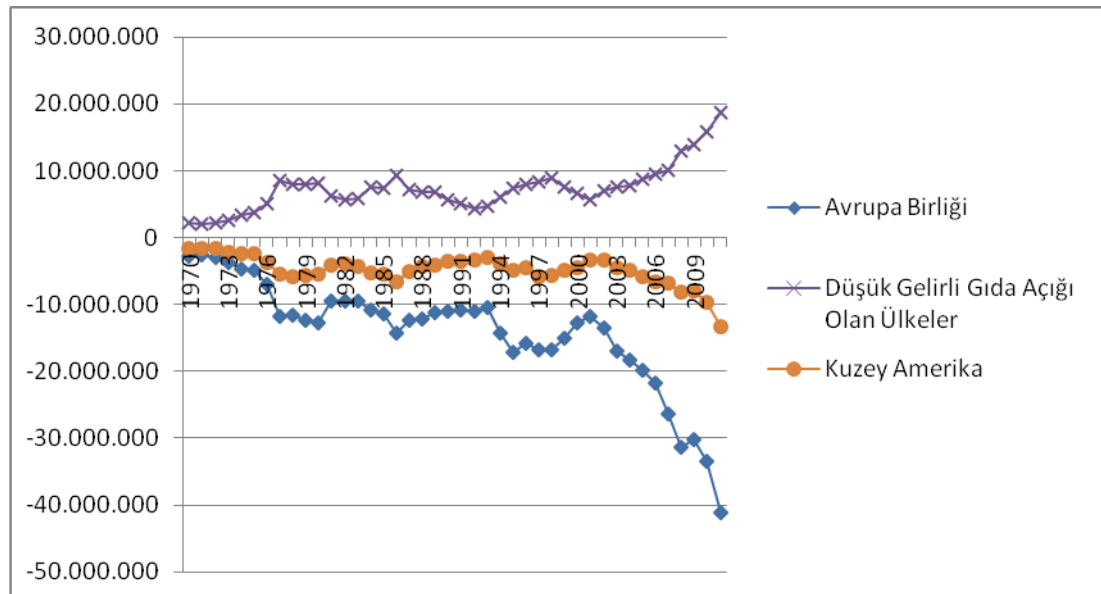
Grafik 2.2: Ülke Gruplarına Göre Meyve-Sebze Dış Ticaret Dengesi (bin \$)

Kaynak: <http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/download/T/TP/E> Erişim: 12.05.2014

Not:Avrupa Birliği AB 27 grubunu kapsamaktadır. Azgelişmiş Ülkeler FAO sınıflandırmasına göre belirlenmiştir. Net gıda ithalatçısı ülkeler Afganistan, Angola,Bangladeş, Barbados, Benin, Bhutan, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Kamboçya, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Küba, Mısır, Etiyopya, Gabon, Gambia, Gine, Haiti, Honduras, Jamaika, Kenya, Madagaskar, Malawi, Mali, Moğolistan, Mozambik, Namibya, Nepal, Nijer, Pakistan, Peru, Somali, Sri Lanka, Tunus, Uganda, Yemen, Zambiya.

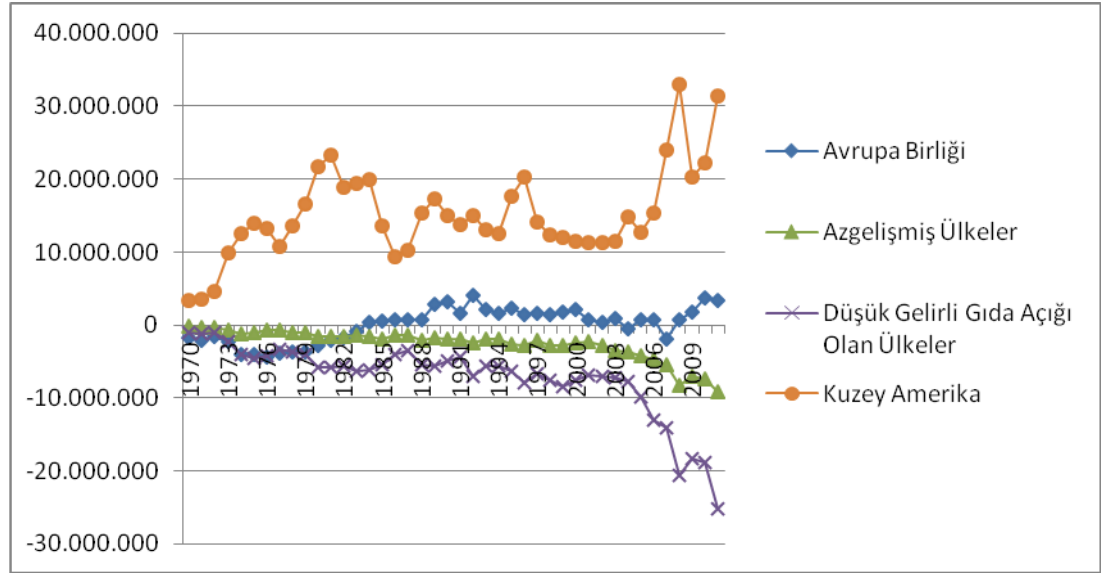
Grafik 2.3: Ülke Gruplarına Göre Kahve-Çay-Kakao Dış Ticaret Dengesi(bin \$)

Kaynak: <http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/download/T/TP/E> Erişim: 12.05.2014

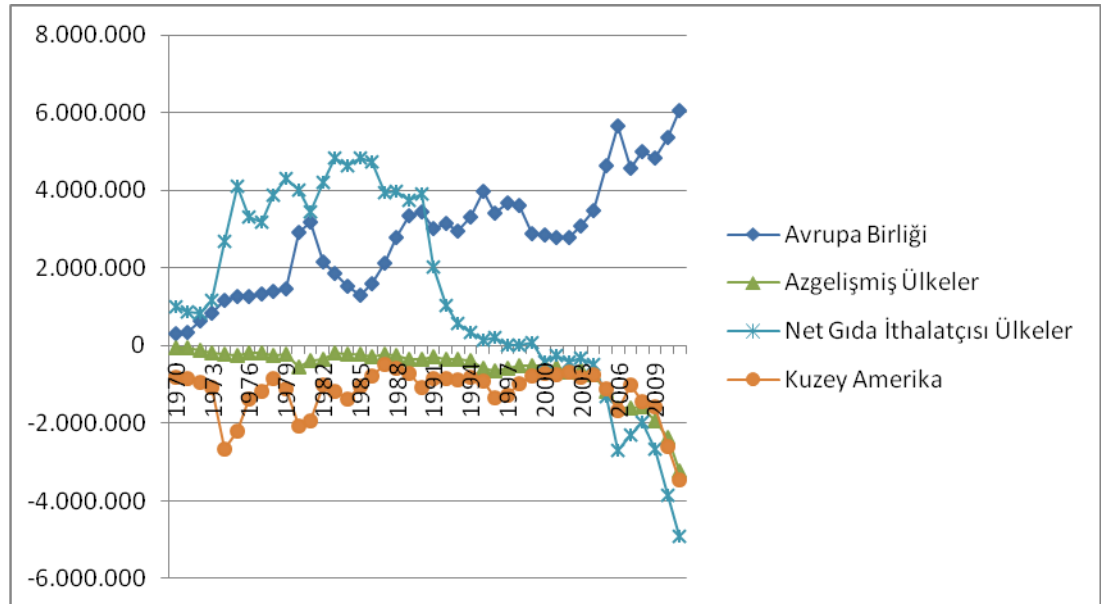
Not:Avrupa Birliği AB 27 gurubunu kapsamaktadır. Düşük Gelirli ve Gıda Açığı Olan Ülkeler FAO sınıflandırmasına göre belirlenmiştir. Bangladeş, Hindistan, Endonezya, Filipinler, Haiti, Honduras, Nikaragua, Benin, Burkina Faso, Çad ve Sri Lanka bu gruptaki ülkeler arasındadır.

Grafik 2.4: Ülke Gruplarına Göre Hububat Dış Ticaret Dengesi (bin \$)

Kaynak: <http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/download/T/TP/E> Erişim: 12.05.2014

Grafik 2.5: Ülke Gruplarına Göre Şeker Dış Ticaret Dengesi (bin \$)

Kaynak: <http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/download/T/TP/E> Erişim: 12.05.2014

Not: FAO sınıflandırması çerçevesinde Net Gıda ithalatçısı Ülkeler Afganistan, Angola, Bangladeş, Barbados, Benin, Bhutan, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Kamboçya, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Küba, Mısır, Etiyopya, Gabon, Gambiya, Gine, Haiti, Honduras, Jamaika, Kenya, Madagaskar, Malawi, Mali, Moğolistan, Mozambik, Namibya, Nepal, Nijer, Pakistan, Peru, Somali, Sri Lanka, Tunus, Uganda, Venezuela Yemen ve Zambiya'dır.

Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi ve yapısal uyum programları ile tarıma yönelik desteklemelerin azaltılması ile az gelişmiş ülkeler, gelişmiş kapitalist devletlerin üretim ve verimlilikte avantajlı olduğu temel tahıl maddelerinin düşük fiyatlarıyla rekabet edemez hale gelmiş; kendi bölgesel özgünlüklerinin el verdiği ölçüde ihracata yönelik kahve, kakao, muz, çay gibi tropik ürünlerin ekiminde uzmanlaşmışlardır (Mazoyer ve Roudart, 2009:525). Ancak az gelişmiş ülkeler, uluslararası işbölümüne eşitsiz bir şekilde dahil oldukları için bu ürünlerin fiyat avantajlarından yararlanamamakta; bu ürünlerin bolluğu karşısında fiyatları düştüğünde temel besin maddesi olan tahılların ithalatı için gerekli döviz kazanamamaktadır.

Özetlemek gerekirse, tarımın dünya genelinde ulusötesi tarım-gıda şirketleri ve gelişmiş kapitalist ülkelerin çıkarları doğrultusunda örgütleniyor oluşu, az gelişmiş ülkelerin tarımsal yapılarını kapitalist birikimin ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürmektedir ve küçük üreticilerin piyasaya bağımlılıklarını güçlendirmektedir. Sermaye yoğun tarım, doğal kaynakların tüketilmesini hızlandırmakta, tarımsal kesimini dönüştürdüğü ülkelerin çevresel yapılarını da tahribata uğratmaktadır. Tarımdaki bu derin dönüşümün ve gıdanın metalaşmasının en önemli sonucu gıda üretiminin artıyor olmasına rağmen gıda fiyatlarındaki artış ve milyonlarca insanın yeterli gıdaya erişememesine yol açan gıda krizidir.

2.5. Gıdanın Metalaşması ve Gıda Krizi

Bu bölümde gıda fiyatlarındaki artış ile ortaya çıkan ve milyonlarca insanın sağlıklı, erişilebilir beslenme hakkından mahrum kalmasına yol açan küresel gıda krizinin sebepleri üzerinde durulacaktır. Gıda krizini arz yetersizliği ve talep fazlalığı üzerinden inceleyen geleneksel yaklaşımlar ve kapitalizmin girdiği finansallaşma evresinin bir tezahürü olarak kapitalizmin dinamikleri ile inceleme gayretinde olan eleştirel yaklaşıma yer verilecektir.

2.5.1. Küresel Gıda Krizi

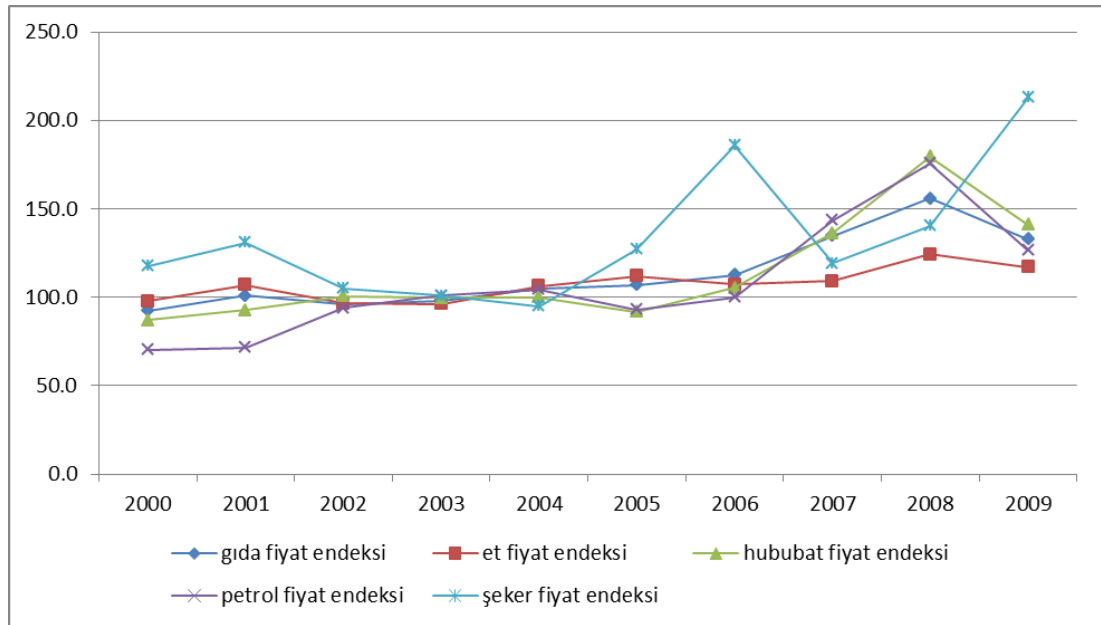
Dünya ekonomisindeki finansallaşma eğilimi 1960'ların sonlarından itibaren imalat sanayi kârlarında düşüş ve devletlerarası güç dengesindeki değişimle ortaya çıktı. Tarım-gıda sistemlerindeki finansallaşmayı ve gıda krizini, finansallaşmış bir ekonominin bütünü içinde ele almak mümkündür.

2007-2008 yılları, dünya kapitalizmi açısından, ortaya çıkış sebepleri birbiri ile çok yakından ilişkili iki kriz durumunun belirginleşmesi açısından araştırma gündemine dahil olmuştur. İki kriz durumundan birincisi, dünya ekonomisinin bütününe etkileyen finansallaşma aşamasının ABD konut piyasası üzerinden yol açtığı zincirleme olaylar bütünüdür. İkincisi ise bir önceki finansallaşmış ekonominin bir yansıması olan finansallaşmış bir uluslar arası gıda düzeninin içinde bulunduğu ve milyonlarca insanın sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu gıda maddelerine erişiminin olmadığı gıda krizidir.

Gıda krizi ile birlikte, gıda güvenliği, biyo-yakıt yatırımları, biyo-yakıt ekinlerinin üretilmesi için yapılan orman tahribatı ve yoksul kitlelerin mülksüzleştirilmesi ve mekânsızlaştırılmasına varan; arazi gasplarını da içeren çok taraflı sorunlar da gündeme gelmiştir.

Gıda krizinin ortaya çıkışının izleri gıda fiyatlarının seyri izlenerek sürülebilir (Bkz Grafik 2.6). Bu hızlı artış, 2008 yılının temmuz ayında en yüksek noktasına ulaşmıştır. Gıda fiyatları endeksi, 2007 yılı Mayıs ayından başlayarak 1 yıl içinde %65 artmıştır. Hububat ve bitkisel yağların fiyat endeksleri genel gıda fiyat endekslerinin üzerinde seyretmektedir. Hububat ve bitkisel yağ fiyatlarının genel gıda fiyat endeksinde fazla olması bu ürünlerin biyo-yakıt üretiminde de kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

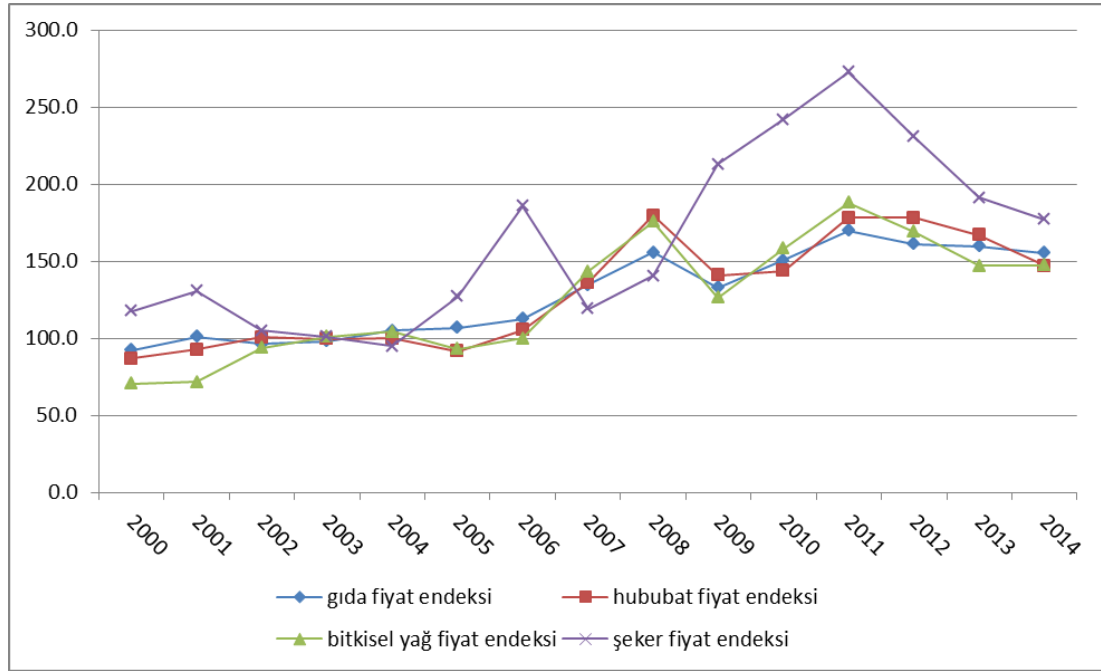
Grafik 2.6: Gıda, Hububat, Bitkisel Yağ ve Şeker Reel Fiyat Endeksleri

Kaynak: FAO, <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/> Erişim: 21.01.2014

Not: Bütün endeksler Dünya Bankası İmalat Birim Endeksi kullanılarak 2005=100 değerlerinden 2002-2004=100 değerine indirgenmiştir.

Grafik 2.7: Gıda, Hububat, Bitkisel Yağ ve Şeker Reel Fiyat Endeksleri

Kaynak: FAO, <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/> Erişim: 21.01.2014

Not: Bütün endeksler Dünya Bankası İmalat Birim Endeksi kullanılarak 2005=100 değerlerinden 2002-2004=100 değerine indirgenmiştir. 2014 yılı verileri ilk 3 aya aittir.

Grafik 2.7’den gıda fiyatlarındaki artışın 2008 yılından sonra da aynı eğilim içinde olduğu görülmektedir. Özellikle şeker fiyat endeksi, 2008 yılı endeks değerinin 2 katına yükselmiştir.

Küresel gıda krizinin sebeplerine ilişkin farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Yaklaşımların ortak olarak ele aldığı sebepler arasında Çin ve Hindistan gibi fazla nüfuslu gelişmekte olan ülkelerin gelir artışına bağlı olarak gıda taleplerindeki artış, kötü hava koşullarına bağlı olarak ürün azlığı gibi piyasa temelli unsurlar ile; gıda fiyatlarının küresel spekülasyon faaliyetlerine dahil edilmesi, çarpık kalkınma anlayışının sonucu olarak tarımsal politikaların devletin politika setinden çıkarılması, dünya ekonomisinin 1970’lerden itibaren girmiş olduğu yeniden yapılanma süreci içinde belirginleşen uzun vadeli yapısal unsurlar yer almaktadır. Her iki yaklaşım da

sıralanan sebepler konusunda bir uzlaşmaya sahiptir ancak bu sebeplerin göreceli rolleri üzerinde hemfikir değildir (Zezza vd., 2010:4-5).

2.5.1.1. Geleneksel Yaklaşım

Küresel gıda krizinin sebeplerini arz-talep değişiklikleri üzerinden açıklamaya çalışan görüşler⁵⁸ FAO, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların görüşleriyle örtüşmektedir. Buna göre arz yanlı faktörler, kuraklık, hava ve iklim koşullarındaki ani değişiklikler; artan yakıt ve gübre gibi girdi fiyatlarının tarımsal üretim ve ürün taşıma maliyetlerini arttırması; 1980'lerden itibaren Dünya Bankası ve IMF eliyle uygulanan yapısal uyum programları çerçevesinde ürün stoklarının azaltılması ve tüketici ile üreticiyi koruyucu mekanizmaların tasfiye edilmesi ve tarımsal üretimin insanların beslenmesi amacıyla ziyade biyo-yakıt üretmek amacıyla yapılmasıdır (FAO, 2008:110).

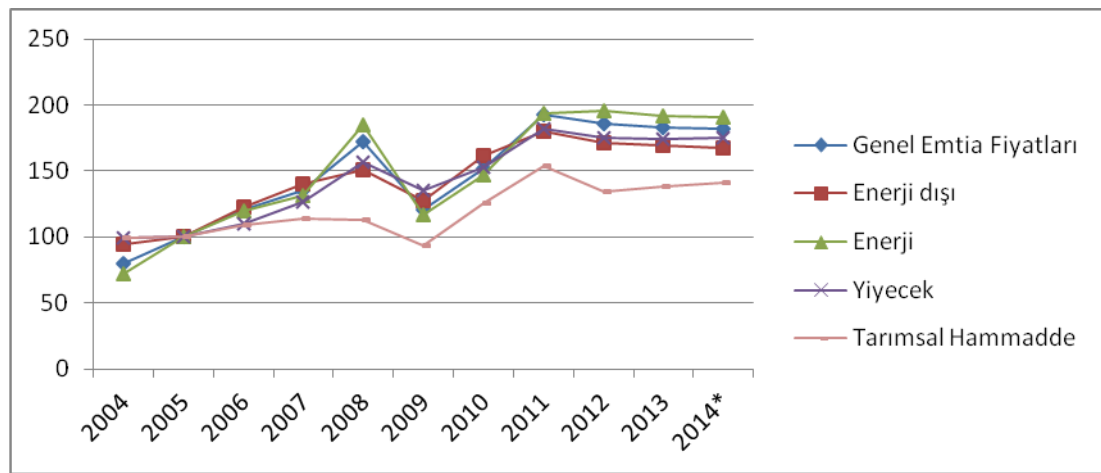
İklim değişikliklerine bağlı olarak ortaya çıkan kısa veya uzun vadede etkileri görülen hava koşullarındaki değişim, tarımsal sistemde yapısal değişikliklerin ortaya çıkmasına yol açarak gıda üretimini etkilemektedir (Stewart vd., 2008:32). Krugman (2011) da gıda fiyatlarındaki artışı hava ve iklim koşullarındaki değişikliklere bağlamaktadır.

Petrol ve gübre gibi girdi fiyatlarındaki artışlar ve alternatif enerji kaynakları arayışı, biyo-yakıt üretimine yönelik tarımsal ürünlerin ekimini besin ekinleri

⁵⁸ Yüksek gıda fiyatlarının sorumlusu olarak görülebilecek unsurlar, gıda ekinleri yerine biyo-yakıt ekinlerinin ekilmesi; hava ve iklim koşullarında beklenmedik değişimler; ham petrol fiyatlarındaki artışlar; Çin ve Hindistan'da gelir artışı ve yaşam koşullarındaki gelişmenin bir sonucu olarak beslenme kalıplarındaki değişim ve tarımın uzun yıllar boyunca ihmal edilmiş olmasıdır (Chand 2008). Diğer çalışmalar için bkz Zezza vd., 2009; Stewart vd., 2008; Wiggins ve Levy, 2008; Von Braun, 2008.

aleyhine artırmıştır. Beslenme ve yem amaçlı gıda ekimi 2000 yılından bu yana % 4-7 arasında artmışken, biyo-yakıt üretimi için ekim alanları, % 25 ten fazla artmıştır (Von Braun, 2008:90). Petrol fiyatları biyo-yakıt talebini etkileyen faktörlerden birisidir ve petrol fiyatları ile daha genel olarak enerji fiyatları tarımsal üretim maliyetlerinin de temel belirleyicisidir (FAO, 2008:112; 2009b:15).

Grafik 2.8 : Gıda, Enerji ve Tarımsal Hammadde Fiyat Endeksleri

Kaynak: <http://www.imf.org/external/np/res/commmod/index.aspx> Erişim:05.05.2014

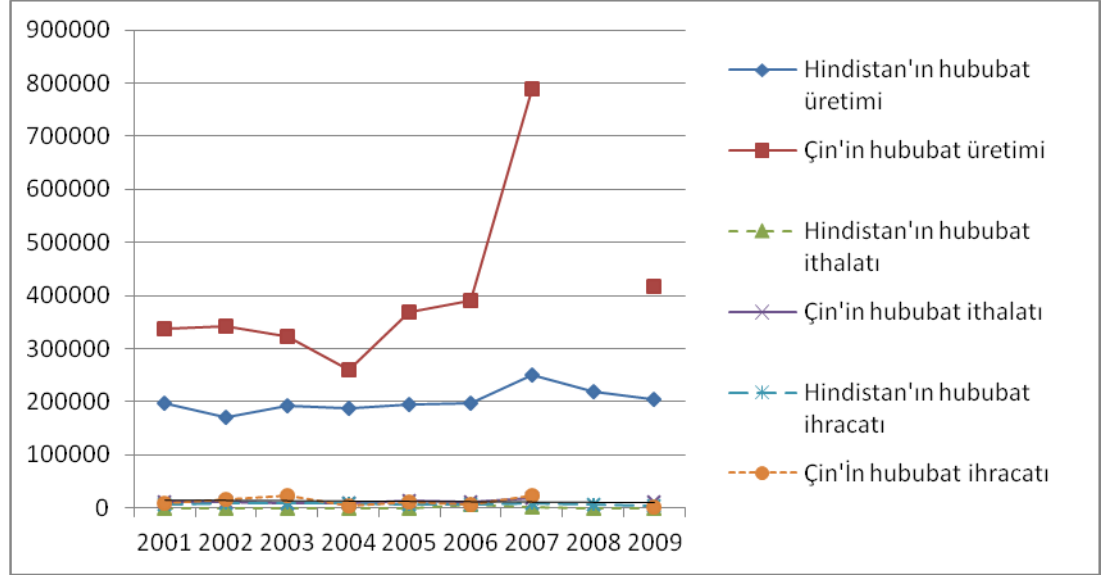
Not: IMF emtia fiyatları endeksinde yer alan emtia gruplarının endeks içindeki payı 2002-2004 ortalama ihracat gelirlerine göre hesaplanmaktadır. Genel emtia endeksi=%100, Enerji dışı emtia fiyatlarının payı %36,9, Enerji fiyatlarının payı %63,1, gıda fiyatlarının payı %18,5, tarımsal hammadde fiyatlarının payı %7,7'dir. 2005=100

1980'lerden itibaren Dünya Bankası ve IMF tarafından uygulanan yapısal uyum programları, ülkelerin olası arz şoklarına karşı gıda fazlası tutabilmelerini sağlayacak önleyici politikalar uygulama kapasitelerini düşürmüştür. Azgelişmiş ülkeler, tarımsal yapılarını ihracata yönelik tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi yönünde yapılandırmış, temel tahıl ve hububat grubu ürünlerde ithalata bağımlı hale gelmişlerdir (FAO, 2009b:12). Gıda stokları, kullanım oranına göre daha düşük olduğunda arz ve talep şoklarına daha dayanıksız hale gelmesi de gıda fiyatlarını

arttırmaktadır. Bu stok-kullanım oranı 2006'dan itibaren fiyatların en yüksek seviyesine ulaştığı 2008'e kadar düşüş eğiliminde olmuştur (FAO, 2009b:15).

Talep taraflı faktörler ise, gelişmekte olan ülkelerin, özellikle de dünya nüfusunun yaklaşık üçte birini barındıran Çin ve Hindistan'ın tüketim kalıplarının, gelir artışından dolayı protein içeriği yüksek ürünlere doğru kayması ile ifade edilmektedir. FAO, Çin ve Hindistan gibi nüfusu fazla ve az gelişmiş ülkelerde gelir ve satın alma gücündeki artıştan kaynaklanan talebi, gözlenen fiyat artışlarının en önemli nedenlerinden birisi olarak belirlemiştir (FAO, 2008:114). Ancak Çin ve Hindistan'ın hububat kullanımı dünyanın diğer ülkelerinde olduğundan daha yavaş artmaktadır. Çin ve Hindistan'ın hububat ithalatının 1980'lerden itibaren düşüş eğiliminde olduğu FAO 2009 raporunda belirtilmektedir (2009b:19). Çin ve Hindistan'ın hububat talebi, büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılanmaktadır. Dahası, Çin'in yağlı tohum, bitkisel yağ ve canlı hayvan ürünlerinin ithalatında en büyük paya sahip olmasına rağmen, toplam tarımsal ticaret dengesi, 1990'ların ortalarından beri pozitifdir. Hindistan dünyadaki en büyük gıda ihracatçısı ülkelerden biridir (FAO, 2009b:19). Grafik 2.9'da Çin ve Hindistan'ın hububat üretimi ve dış ticaretine ilişkin veriler bulunmaktadır. 2001-2009 yılları arasında Çin'de 2004 yılında görülen bir azalma dışında artış eğilimi gözlenmektedir. Hindistan'ın hububat üretimi daha istikrarlı görünmektedir. Her iki ülkede de hububat ithalatı miktarı düşük düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu bilgiler, Çin ve Hindistan'dan kaynaklı talep unsurlarının gıda fiyatlarındaki artışın sebepleri olamayacağına işaret etmektedir.

Grafik 2.9: Çin ve Hindistan'ın Hububat Üretim, İthalat ve İhracat Verileri (bin ton)

Kaynak: <http://faostat.fao.org/site/368/DesktopDefault.aspx?PageID=368#ancor>

Erişim: 05.05.2014

Not: Hububat kategorisi altında FAO tarımsal ürünler listesinde yer alan buğday, pirinç, arpa, mısır, çavdar, yulaf, darı, sorghum ve diğer hububat çeşitleri kalemleri seçilmiştir. Grafikte Çin 2008 yılı verileri yer almamaktadır.

Gıda krizinin sebeplerine ilişkin yukarıda ele alınan yaklaşımlar “iktisat ilminin iflah olmaz tam rekabet varsayımını veri olarak” krizin görünen sebeplerine işaret etmektedir. Ancak bu görünen sebeplerin arkasında kapitalist birikim mekanizmasının “gezegenimizin kaynaklarını birer ticari meta ve spekülasyon aracı olarak değerlendirme çabası” yer almaktadır (Yeldan 2011).

2.5.1.2. Eleştirel Yaklaşım

Gıda fiyatlarındaki görülmemiş düzeyde artışların ve küresel gıda krizinin sebeplerine ilişkin eleştirel yaklaşım, gıdayı da içeren emtia fiyatlarındaki spekülasyon ve finansallaşma olgusuna dikkat çekmektedir ve yapısal unsurların

analizini yapma gayretindedir. Finansallaşma unsurunun gıda çalışmaları literatürüne dâhil edilmesi 2007-2008 gıda krizinden sonra gerçekleşmiştir (Clapp, 2013:3).

Clapp, gıda rejimindeki finansallaşmayı, gıda rejiminin, daha öncesinde gıda ile ilgili olmayan yatırımcıların, finansal hizmet firmalarının ve bankaların kontrolü altına girmesine ilişkin süreç olarak ifade etmektedir. Finansallaşmanın gıda rejimi içinde ağırlık kazanması “uzaklaşma-*distancing*⁵⁹” sürecini getirmiştir (2012:3).

Ghosh (2010a ve 2010b), fiyat endekslerindeki aylık değişimlerin izini sürerek geleneksel arz-talep yaklaşımının gıda fiyatlarındaki ani artışları açıklamak için yeterli olmadığını öne sürmektedir. Çoğu ülkede hatırı sayılır derecede iyi bir hasat gerçekleşmiş ve küresel düzeyde bir arz kıtlığı ve kıtlığın gerçekleşme olasılığı yok iken, gıda fiyatlarındaki ani artışları spekülasyon ve finansallaşma vurgusu yaparak açıklamaktadır⁶⁰. FAO (2009b), IMF ve Dünya Bankası raporlarında da gıda fiyatlarındaki artışın esas sebebi olarak belirtilmese bile spekülasyon vurgusu yer almaktadır.

Finansal yatırımcılar ve tarımsal emtia piyasaları arasındaki ilişki on sekizinci yüzyıl başlarına kadar götürülebilirse de, temel gıda maddelerinin spekülasyona konu edilmesi 1980’ler 1990’larda dünya ekonomisindeki yapısal değişimlerle baskın hale gelmiştir. Bugün finansal işlemlere konu olan türev araçların temeli, tarımsal ürün

⁵⁹ Clapp (2012) tarafından kullanılan “uzaklaşma” kavramı coğrafi değil, gıdanın tarladan sofraya geliş süreci için de geçirdiği aşamalar sonucu kurgusal bir nesneye dönüşmesi olarak anlaşılmalıdır. Küresel meta zincirlerindeki "uzaklık" kavramı üretim ve tüketim kararlarındaki ayrıma işaret eder ve gıdanın tarladan sofraya gelme sürecindeki mekânsal ve zamansal karmaşıklığı belirtmektedir (Clapp 2013).

⁶⁰ Gıda fiyatlarındaki kırılganlığa ve ani artışa yönelik araştırmalarda finansallaşma ve spekülasyonun belirgin özellikte olduğu yapısal unsurlara değinen diğer çalışmalar için bkz. Wahl, 2009; Baffes ve Haniotis, 2010; Robles vd., 2009; Ortiz vd., 2011; Polaski, 2008; Piesse ve Thirtle, 2009; Long, 2010; Van der Ploeg, 2010; Burnett, 2013; Tokar ve Magdoff, 2009.

alım satımının yapıldığı vadeli işlem sözleşmelerine dayalıdır. Vadeli işlem sözleşmesi yapan üretici, anlaştığı fiyat üzerinden risksiz nakit gelir elde etme fırsatına kavuşmaktadır. Ticari amaçla tarım, üretim ve satış yapan şirketler vadeli işlemlerden kaynaklı riskten hedge işlemleri ile kurtulabilmekte ve bu amaçla da türev araçlarını kullanmaktadır (Rossman, 2010:2). Üretici ve tüketicilerden farklı olarak vadeli işlem piyasalarını hedge işlemleri yapma amacıyla kullananlar, finansal firmalar ve spekülâtörler fiyatlardaki kısa dönemli değişikliklerden kâr elde etme amacıyla hızlıca bu piyasalara dahil olmuşlardır (Ghosh, 2010a:78). 2008’de ABD konut piyasası kaynaklı olarak görülen krizden sonra daha güvenli bir yatırım alanı arayışı da gıda fiyatlarına yönelik spekülasyonun artmasına neden olmuştur (Wahl, 2009:7).

Tarımsal ürün piyasalarında somut ürün satın almaksızın kurgusal alım satım yapabilmenin en yaygın araçlarından birisi emtia endeks fonlarıdır. Günümüzde tarımsal ürünlerin CIF⁶¹-emtia endeks fonları benzeri türev araçlarına içerilmesi ve bu türev araçlarının bankalar tarafından satılması, temel gıda maddelerindeki kırılganlığın en temel sebeplerindendir. Tablo 2.4’te en çok işlem gören emtia endeks fonlarında içerilen tarımsal ürünlerin payları yer almaktadır. Buna göre gıda fiyatları ortalama olarak %25 oranında endeks fonlarında içerilmiştir.

⁶¹ Commodity Index Fund: Tarım ve tarım dışı

Tablo 2.4: Gıda Fiyatlarının Emtia Endeks Fonlarındaki Payı (%)

	S&P GSCI*	DowJones UBS	Rogers	Thomson Reuters/Jefferies CRB	ortalama
tarım-dışı (enerji, metal)	80	64,1	65,1	59	67,1
tarımsal (pamuk ve kahve gibi ürünler dahil)	20	35,9	34,9	41	33
gıda	17,8	31,7	25,7	26	25,3

Kaynak: <http://www.wdm.org.uk/food-and-hunger/five-banks-made-%C2%A322-billion-food-speculation-2010-2012#sthash.BTgrljJp.dpuf> Erişim: 20.01.2013

*Standart&Poor's Goldman Sachs Commodity Index

Tablo 2.5: 2010-2012 Yılları Arasında Emtia Piyasalarından Elde Edilen Toplam Gelir (Milyar dolar)

	2010	2011	2012	Toplam	%
Toplam emtia piyasası geliri (1)	6,5	8	8,5	23	
Gıda piyasalarından elde edilen gelir (2)	1,63	2	2,13	5,76	25 (2/1)
En büyük 5 bankanın geliri (3)	4,55	5,6	5,95	16,1	70 (3/1)
En büyük 5 bankanın gıda piyasalarından elde ettiği gelir (4)	0,91	1,12	1,19	3,22	56 (4/2)

Kaynak: <http://www.wdm.org.uk/food-and-hunger/five-banks-made-%C2%A322-billion-food-speculation-2010-2012#sthash.BTgrljJp.dpuf> Erişim: 20.01.2013

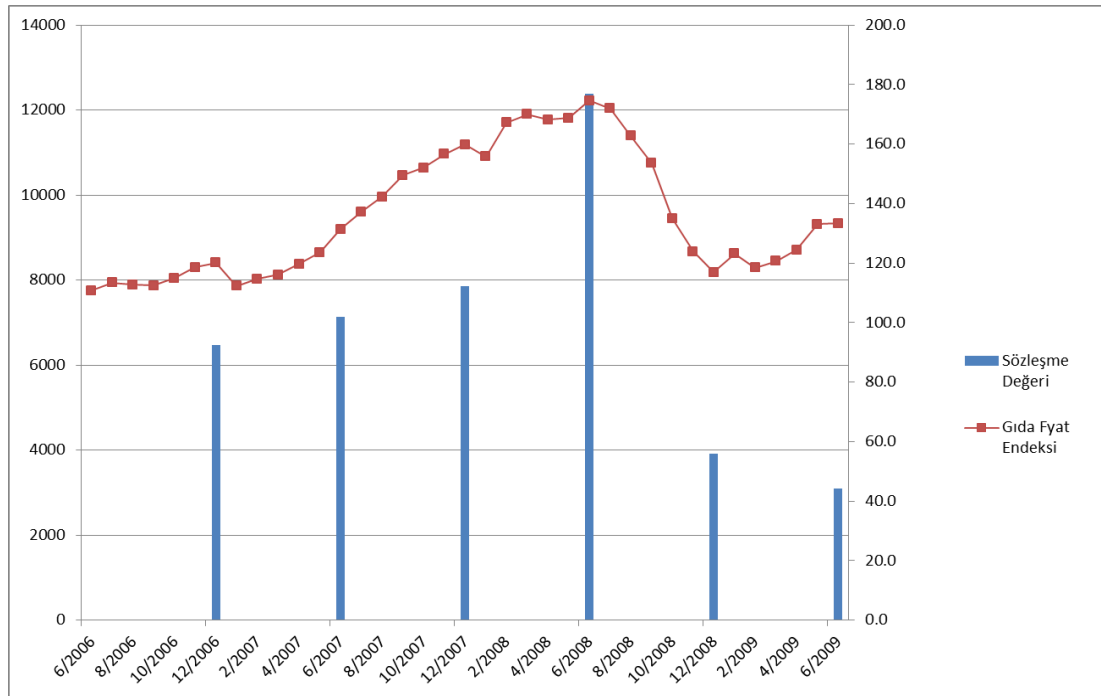
Not: CIF alım satımlarında en büyük işlem hacmine sahip 5 banka Goldman Sachs, Barclays, Deutsche Bank, JP Morgan and Morgan Stanley'dir.

2010-2012 yılları arasında CIF ticaretinden elde edilen gelirin %70'i piyasadaki en büyük işlem hacmine sahip olan beş büyük banka tarafından elde edilmiştir. Aynı bankalar gıda fiyatları üzerinden spekülasyon yaparak toplam gıda fiyatları spekülasyon gelirlerinin %56'sını elde etmişlerdir (Bkz Tablo 2.5).

2006 Ocak ayından itibaren gıda fiyatlarında görülen artış ve vadeli işlem sözleşmelerinin işlem değeri ilişkisi Grafik 2.10'da görülmektedir. 2008 yılı Haziran

ayında vadeli işlem sözleşmelerinin işlem değeri son 6 yılın en yüksek seviyesine ulaşmış, gıda fiyatları da bu artışa eşlik etmiştir. 2008 yılı Haziran ayından sonraki altı ay içinde işlem hacmindeki azalma da spekülasyon ve finansallaşma olgusunu desteklemektedir.

Grafik 2.10: Emtia Fiyatları (2002-2004=100) ve Vadeli İşlem Sözleşmeleri (milyar \$)

Kaynak: Gıda fiyat endeksi için FAO aylık reel gıda fiyatları verilerinden faydalanılmıştır. Vadeli işlem sözleşmeleri için Bank of International Settlements Quarterly Review Eylül 2009, Haziran 2010, Aralık 2011, Eylül 2013.

Tarımsal emtia piyasalarındaki finansallaşmanın bir oyuncusu, tarımsal ürün üretimi ve ticareti yapan çeşitli dikey bütünleşmiş ulusötesi şirketlerdir. ADM, Bunge, Cargill, Louis, Dreyfus gibi şirketlerin finans bölümlerinin faaliyetleri arasında bu endekslerin diğer yatırımcılara alım satımı da yer almaktadır. 2000'lerden itibaren bu endekslerin ticaret hacmi artmış ve giderek balonlaşmıştır.

Ocak 2005 ile Mart 2008 tarihleri arasında emtia futures sözleşmeleri dünya genelinde ikiye katlanmış ve fiyat artışları bu türev ürünlere dayalı işlemleri daha da artırmıştır (Clapp, 2012:7-8).

Küresel gıda krizi, finansallaşmış kapitalizm içinde ele alınması gereken bir olgudur (Ghosh, 2010b:1). Birçok araştırmacı, gıda sisteminde finansal aktörlerin yükselişinin nedenlerine ve sonuçlarına bakarak, gıda sektöründeki finansallaşmayı finans güdümlü bir kapitalizme yönelik eğilimin parçası olarak görmekte hem fikirlerdir (Clapp, 2013:1).

2008 gıda krizi, gıda üretimindeki azalmadan değil; dünya ekonomisinin içinde olduğu durgunluk döneminde daha güvenli bir yatırım alanı arayan büyük spekülörlerin ve diğer finansal aktörlerin faaliyetlerini, gıda fiyatlarının da içerildiği büyük endeks fonlarına kaydırmasından kaynaklanmıştır.

Zira her şeyden önce, mevcut gıda krizi üretim eksikliğinden değil, ... aslında küresel kapitalizmin büyük durgunluğunun bir parçası olduğu anlaşılmaktadır (Yeldan, 2011).

2008 yılı gıda krizi, gıda üretimi ve gıda fiyatlarının birlikte artışının görüldüğü bir durumdur. Ekonominin genelindeki durgunluk içinde gıda fiyatlarının artmasının sebebi bu alandaki finansallaşma ile ilgilidir. Neoliberal iktisat politikaları ile tarımsal yapılarını yeniden yapılandıran az gelişmiş ülkeler, tarımsal ürün ticaretlerini gelişmiş kapitalist ülkelerin ve çokuluslu şirketlerin birikim stratejileri doğrultusunda serbestleştirmiş; temel besin maddelerini üretemez hale gelmiş ve gıda ithalatına bağımlı olmuşlardır. Bu ülkelerdeki küçük üreticilerin gıda fiyatlarındaki artışlardan yararlanamamasının sonucunda, tarımda yer alan yoksul kitleler giderek daha fazla yoksullaşmakta, tarımsal üretime devam edebilme kapasitesini yitirmektedir (Yeldan, 2011).

Finansallaşmış bir kapitalizmin nüfuz ettiği son alanlardan biri olan tarımın geçirdiği dönüşümün incelenmesi, gıdanın daha ileri bir düzeydeki metalaşmasının, tarımsal ürün desenindeki sermaye lehine olan dönüşümün, emekçilerin geçim araçlarından koparılmasının yeni biçimlerinin gerçekleşmesinin izlerinin sürülmesine olanak verecektir.

Gıdanın küresel ölçekte metalaştırılması, ... tarımın küresel ölçekte ticarileştirilmesinin doğal karşılığıdır (Araghi, 2000:155).

1980'li yıllar dünya ekonomisinde yeni bir yapılanmanın başladığı bir dönemdir. Neoliberalizm ile çerçevesi çizilen yeniden yapılanmanın bir ayağı da tarımda gerçekleşmektedir. Tarım, ulusötesi şirketler aracılığıyla sermaye birikimi sürecine dahil edilmekte, bu dahil edilmenin çerçevesi IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar aracılığıyla belirlenmektedir (Kendir, 2003:281).

IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği ile yakın bir işbirliği içinde adım adım uygulamaya geçirilen politikalar, Türkiye tarımını ulusötesi tarım-gıda şirketlerinin ve onların yerli ortaklarının katı kontrolüne tabi kılarak uluslararasılaştırılmasını hedeflemiştir (Aydın, 2010:149).

Uluslararası kuruluşların belirlediği çerçevede ulusal devletlerin uyguladıkları destekleyici politikalar terk edilmekte, bu destekleme mekanizmalarının yerini piyasa kurumları doldurmaktadır. Daha fazla artık değere el koyma isteğinde ve uluslararasılaşma eğiliminde olan sermaye açısından devletin işlevi, uluslararası ölçekli sermaye ile ulus devlet ölçekli sermaye arasındaki uyumu sağlayacak kuralları oluşturmak üzerinden kurgulanmaktadır (Ercan, 2004:14).

Yapısal uyum programları ile devletin, tarıma yönelik girdi sağlama ve destekleme işlevlerini terk etmesiyle tarımın finansman şekilleri de değişime

uğramıştır. Üreticilere doğrudan kredi açmak yerine üreticinin sanayici ile anlaşmaya vararak, sanayici aracılığı ile edindiği kredilerin yaygınlaştırılması benimsenmiş; kurumsal ve örgütsel yapılar buna göre düzenlenmiştir. Bu süreçte, üreticilerin banka sermayesine olan bağımlılığını arttıracak düzenlemeler yapılmıştır. Tarımda devletin yarattığı boşluk, sermaye tarafından ‘sözleşmeli üreticilik’ modeli ile doldurulmuştur (Güler, 2005:197).

Bu gelişmeler bir yanıyla tarımda kapitalist gelişmeyi (sermaye birikimini) hızlandırmakta, üreticilerin sermayeye olan bağımlılıklarını arttırmakta; diğer yanıyla da beslenmenin ileri bir aşamada metalaşmasına yol açmaktadır. Ercan (2002:28)’ın belirttiği gibi, 1970’lerden sonra kapitalizmin girdiği uzun dönemli kriz durumu, kapitalizme özgü olan metalaşma, ticarileştirme, sermayenin uluslararası düzeyde merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğilimlerinin toplumsal ilişkiler üzerinde daha belirleyici olmasına yol açmıştır.

Tarımda kapitalist gelişmenin artmasıyla birlikte tarımsal üretim, giderek ulusötesi tarım-gıda şirketlerinin ihtiyaçlarına göre yapılmakta, ürün deseni sermaye birikiminin ihtiyaçlarına göre belirlenmektedir. Tarımsal faaliyetin finansman biçimi değişmekte, tarıma yönelik kredi faaliyetleriyle banka sermayesinin tarımdaki rolü giderek artmaktadır. Banka sermayesinin ve ulusötesi şirketlerin nüfuz etmesi sonucunda üreticiler, giderek yoksullaşmakta; tohum ve toprak gibi geçimsel araçlarından koparılmaktadır.

3. TÜRKİYE’DE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

3.1. Giriş

Türkiye ekonomisinin bir bütün olarak dünya kapitalizmine eklemlenmesi, IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen yapısal uyum programlarının uygulanması sonucunda gerçekleşmiştir. Bu süreç, bir önceki sermaye birikimi stratejisine uygun olarak oluşturulmuş koruyucu mekanizmaların ortadan kaldırıldığı, sonrasında ise yeni birikim rejimi için gerekli kurumsal ve yasal düzenlemelerin getirildiği iki aşamadan oluşmaktadır. Bu süreç, piyasalaştırma ve özelleştirme uygulamaları ile, sermaye birikiminin insan hayatının her alanını metalaştırma eğilimini yoğunlaştırmıştır (Yaman ve Ertürk-Keskin, 2013:375).

Tarımsal üretimde metalaşmanın ilk biçimleri, diğer bir deyişle emek gücünün metalaşması, tarımsal üretimde işçileşme gibi olgular Türkiye’nin kapitalizme dahil edildiği 19. yüzyıl sonlarından itibaren görülmektedir (Pamuk, 2009:26; Keyder ve Yenal, 2013:140). Ancak tarımın her alanının metalaşması ve piyasa ilişkilerine tabi hale gelmesi, kamusal olarak nitelenen ve belirli piyasa dışı unsurları içeren kurumların özelleştirilmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu dinamiklerin ağırlıklı olarak inceleneceği zaman dilimini Türkiye ekonomisinin 1980 sonrası girdiği süreç oluşturacaktır.

Türkiye’nin 1980’lerden itibaren oluşturduğu kurallar bütünü ve kurumlar, 1945-1980 arası kalkınmacı politikaların geçici olarak durdurulduğu sürecin, -tarımın ve beslenmenin metalaşması, piyasalaşması ve giderek finansal faaliyetlere konu edilmesinin- ana hatlarını belirlemiştir.

Bu bölümde, Türkiye’de bu dönüşüm dinamiklerinin hangi biçimlerde gerçekleştiği incelenecektir. Çalışmanın kuramsal çerçevesi kapsamında, Türkiye tarımının dönüşümünün kilometre taşının, “sermayenin karşı saldırısı” (Boratav, 2003:149) olarak belirtilen 24 Ocak 1980 kararları olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, Türkiye tarımının 1980 ve 2000’ler sonrasını kapsayan 30 yıllık serüvenini anlayabilmek, barındırdığı köklü özellikleri, devletin bu süreçteki rolünün ve uyguladığı politikaların da incelenmesini gerektirmektedir.

3.2. 1923-1980 Tarıma Genel Bakış

Türkiye tarımında küçük üreticiliğe dayalı yapı Osmanlı döneminden devralınmıştır⁶². Küçük üreticiliğe dayalı toprak mülkiyeti yapısının yanı sıra, toprak dağılımında adaletsizlik, büyük toprak sahibi sınıfların siyasal alandaki ağırlığı ve kapitalizmle eklemlenme bakımından eşitsizlik gösteren farklı bölgelerin varlığı da devralınan diğer özelliklerdir (Köymen, 2008:107).

Türkiye, kuruluş döneminde, dünya ekonomisinin 18. yy sonları ve 19. yy boyunca giriştiği sanayileşme, ticaret ve sömürgecilik pratiklerinde var olmamış bir ülke olarak, sermaye birikimini temellendirebileceği iki üretim faktörüne -toprak ve

⁶² 1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımları, Anadolu çapında 1 milyon aileyi kapsamaktadır ve bu verilere göre toprakları en büyük olan %1’lik kesim toprakların %39’una, en küçük topraklara sahip olan %87’lik kesim ise toprakların %35’ine sahiptir (Önal, 2007:40). Günümüz Türkiye’si ile kıyaslama amacıyla 2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına bakıldığında 50 dekardan daha az toprağa sahip olan üreticilerin toplam üreticiler içindeki payı %65 civarındadır (TÜİK, 2001 GTS). Günümüze dair toprak mülkiyeti yapısını Osmanlı Devleti’nin 1912-1913 yılları ile karşılaştırmak şimdilik yeterli olacaktır. Küçük mülkiyete dayalı tarımsal yapıya ilişkin değerlendirmelere çalışmanın ilerleyen kısımlarında yer verilecektir.

emek- sahiptir. Nüfusunun ezici bir çoğunluğu⁶³ tarımda yer alan bir ülkede sermaye birikimi bu iki faktöre dayalı olarak gerçekleşecektir (Önder, 1988:113).

Türkiye'nin kuruluş dönemi, az gelişmiş bir kapitalist yapının yukarıda belirtilen özelliklerini barındırmaktadır. Uzun süren savaşıardan dolayı oldukça yığınlaşmış ve yoksullaşmış bir tarımsal nüfus kitlesinin çoğunlukta olduğu bir yapıyı, sanayileşmenin ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürmek devlet aygıtının görevi olmuştur.

Piyasa dürtülerinin güçlü bir biçimde ortaya çıkmadığı, kaldı ki geleneksel doku ve zihniyet yapısı içinde söz konusu dürtülere karşı fazla duyarlı olmayan tarım kesiminden potansiyel olarak en yüksek verimin alınabilmesi ve böylece yaratılan ekonomik fazlanın etkin olarak tarım-dışı kesimlere aktarılabilmesi, kamu müdahalesini .. zorunlu kılar (Önder, 1988:132).

Kuruluş döneminden itibaren, kırsal kesimin kapitalist dönüşümünün belirli sınırlılıklarda sağlanması devletin oluşturduğu tarım politikaları ile ve dayandığı sınıfsal ittifaklar çerçevesinde gerçekleşmiştir⁶⁴.

... yönetici kadrolar, kendilerine geniş bir toplumsal destek bulabilmek için, ticaret kesimi ve büyük toprak sahipleriyle kurdukları ilişkilerle yetinmeyip en geniş toplumsal kesimi oluşturan köylülüğü de yanlarında tutmanın kaygısını taşıdılar (Oyan, 2004:46).

Az gelişmiş bir toplumsal formasyonda, kapitalizm öncesi yapıların kapitalist işleyişe dahil edilebilmesi için piyasa dışı bazı mekanizmaların oluşturulması

⁶³ TÜİK 1923-2012 kitabındaki faaliyetlere göre nüfus istatistiklerine göre 1955 yılında tarımdaki nüfusun genel nüfusa oranı %77'dir. Dolayısıyla kuruluş dönemi Türkiye'si'nin tarımsal nüfus oranının ezici bir ağırlıkta olduğunu söyleyebiliriz.

⁶⁴ Sınıfsal ittifaklar denildiğinde de akla tarım kesiminin ekonomideki ağırlığı ve oluşmaya başlayan burjuvazinin istekleri akla gelmelidir. 1923 yılı Şubat ayında toplanan İzmir İktisat Kongresi, Ankara Hükümeti ile ilişki kurmak isteyen İstanbul burjuvazisi ve ayrıcalıklı toprak sahiplerinin egemen olduğu bir atmosferde yapılmıştır (Boratav, 2004:45-46).

gerekmıştır (Önal, 2007:22). Türkiye’de devlet, küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir toplumsal yapıda, tarımdaki çok boyutlu metalaşma ve kapitalistleşme süreçlerinin yürütücüsü olmuş, bu sürecin kontrollü bir şekilde gerçekleşmesi için tarımsal politikalar uygulamıştır.

Türkiye devleti, 1950 ve 1980 arasında ulusal kalkınmanın koruyucusu veya yürütücüsü rolünü oynamıştır. Devletin üretim ve bölüşüm ilişkilerine doğrudan veya dolaylı müdahalesi, tarımın sermayeleşmesi, ticarileşmesi ve metalaştırılmasını sağlamıştır (Aydın, 2010:150).

Tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesine yönelik kuruluş dönemi uygulamaları arasında ticaret borsalarının⁶⁵ oluşturulması, Ziraat Bankası’nın⁶⁶ kurulması ve tarımsal kooperatiflerin⁶⁷ hukuki zemin kazanması yer almaktadır (Toprak, 1988:22-24; Önal, 2007:49). Yine kuruluş döneminde tarımdaki kapitalist dönüşümün adımlarından biri olarak 1925 yılında başlatılan kadastro çalışmaları ve 1926’da kabul edilen Medeni Kanun, toprakta mülkiyetin ve toprağın bir metaya dönüşmesinin yasal zemine kavuşmasına olanak sağlamıştır (Özgür’den Aktaran: Oral, 2006:20; Toprak, 1988:21).

Kapitalistleşme belirtileri arasında sayılabilecek gelişmelerin Kuruluş Dönemi’nden daha önce başlamış olduğu bilgisine rağmen (Kurmuş’tan Aktaran: Oral, 2006:13), traktörleşme ve mekanizasyon girişimleri ile tarımın ilk olarak büyük ölçekte piyasalaşması 1950’lere tekabül etmektedir. Traktörleşme, mekanizasyon ve

⁶⁵ Ticaret Borsaları 1924 tarihli bir yasa ile kurulmuştur. 1943 yılına gelindiğinde Adana, Ankara, İzmir, İstanbul, Kırklareli, Konya, Manisa, Mersin, Ordu, Samsun, Tekirdağ, Trabzon ve Uzunköprü’de 24 adet ticaret borsası açılmıştır (Toprak, 1988:22)

⁶⁶ Ziraat Bankası 1924 tarihli bir yasa ile 30 milyon lira sermaye ve 99 yıl süreli bir anonim şirket olarak kurulmuştur (Toprak, 1988:24).

⁶⁷ 1923’te İstihsal, Alım ve Satım Ortaklı Kooperatifleri Nizamnamesi yayımlanmıştır. Tarım Satış Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri ve Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmıştır (Toprak, 1988:24).

ulaşım altyapısının güçlendirilmesi politikaları Marshall Yardımı⁶⁸ çerçevesinde düşünölmelidir. Traktör kullanımına bağlı olarak işlenen toprak miktarı da genişlemiştir (Bkz. Tablo 3.1). 1950’ler traktör kullanımının artmasına dayalı ekilen alanın artması bakımından ekstansif (yaygın) üretim dönemidir (Oyan, 2004:47). Tarımda yapısal dönüşüm diyebileceğimiz sürecin ilk aşaması, devlet müdahaleleri eliyle 1945-1962 döneminde gerçekleşmiş, tarım, büyük ölçüde pazara açılmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2010:110-111).

Tablo 3.1: Ekilen Arazi ve Kullanılan Traktör Sayısındaki Değişim (1945-1962)

Yıl	İşlenen Alan (bin hektar)	Traktör Sayısı	Yıl	İşlenen Alan (bin hektar)	Traktör Sayısı
1945	12 664	1 156	1954	19 616	37 743
1946	13 093	1 356	1955	20 998	40 282
1947	13 575	1 556	1956	22 453	43 727
1948	13 900	1 756	1957	22 161	44 144
1949	13 264	9 170	1958	22 765	42 525
1950	14 542	1 585	1959	22 940	41 896
1951	15 272	2 000	1960	23 264	42 136
1952	17 361	31 415	1961	23 076	42 505
1953	18 812	35 600	1962	23 215	43 747

Kaynak: İşlenen Alan ve Traktör Sayısı: DİE, TİY 1968, s165. Aktaran: Kepenek ve Yentürk 2010:109

⁶⁸ İkinci Dünya Savaşı süresince savaşın yıkımına uğramamış olan Türkiye’nin bu yardım programından yararlanması Türkiye’nin ağır sanayi kurmaması, tarımsal ürünleri işleme, hafif sanayiye dayalı sanayileşme stratejisi izlemesi taahhüdü doğrultusunda gerçekleşmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2010:95). Marshall Yardımı 2. Dünya Savaşı sonrası dünya ekonomisinde Türkiye’nin uluslararası işbölümündeki rolünü de belirlemiştir.

1960 yılını izleyen dönemin belirgin özelliği, kalkınma sürecinin ancak sanayileşme ile gerçekleştirilebileceği doğrultusunda ekonominin planlanması fikrinin hakim olmasıdır. Bu çerçevede Türkiye'nin tarım ürünleri ve hammadde üretiminin daha akılcı bir şekilde yapılandırılması, kapitalizm öncesi tarımsal yapıların çözülmesi, tarımsal ürün ve hammaddelerin Türkiye iç pazarında tüketiminin sağlanması için ulaşım ağlarının geliştirilmesi hedeflenmektedir (Aytulun'dan Aktaran: Oral, 2006:46).

Birinci beş yıllık kalkınma planı⁶⁹ çerçevesinde ele alınan tarım politikasının amaçları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Enflasyon yaratmadan, milli gelirde yüzde 7 gelişme hızını sürdürmek, aynı zamanda, tarım ürünleri üretimini çoğaltmak sanayileşmeyi gerçekleştirmek için ihracatı geliştirmek ve sanayinin artan hammadde ihtiyacını karşılamak,
- Beslenme seviyesini düzeltmek için diyetle, proteinli, özellikle hayvansal protein içeren besinleri artırmak,
- Planın sosyal amaçlarını gerçekleştirmek, köyden şehre işçi akınının yarattığı düzensiz şehirleşmeye engel olmak, tarım ve toplum kalkınması hedeflerini gerçekleştirmek,
- Arazi kullanımında uzun süreli dengeyi sağlamak.

Birinci beş yıllık kalkınma planında tarım politikasının yukarıda belirtilen hedeflerinin yanı sıra beş yıllık dönemde tarım ürünlerin üretim miktarlarında öngörülere yer verilmiş, tarımda gerçekleşmesi beklenen üretkenlik artışı ve verilmesi öngörülen sübvansiyonlarla çiftçinin ödediği fiyatlar ve eline geçen fiyatlar

⁶⁹ <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan1.pdf> Erişim:17.02.2014

arasında çiftçi lehine bir gelişme olacağı belirtilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1980'lere kadar yapılan tartışmaların (Bkz. Köymen, 1999, 2008) odağında yer alan toprak reformu⁷⁰, plan kapsamında da gelir dağılımını düzeltici bir politika olarak geçmektedir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı⁷¹'nda ekonominin gelişmesinde lokomotif sektörün sanayi olduğu belirtilmekte, tarımda da geleneksel yöntemler yerine modern tarım yöntemleri kullanılmasının yaygınlaşmasının sanayi sektöründeki büyümeye bağlı olacağı ifade edilmektedir. Modern tarım tekniklerinin kullanılmasıyla birlikte, tarımdaki işgücü fazlasının da sanayi sektörünü besleyecek şekilde kentlere göç edeceği öngörülmektedir. Ancak, dönem itibarıyla (1962-1966) tarımın milli gelir içindeki ortalama payının⁷² %33,2 olması, tarımsal hasılanın milli gelir içindeki ağırlığının uzun süreli bir olgu olacağının habercisi olmuştur. Bu olgu, tarımsal ürünlerin ihracat payında kendisini daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Tarım ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı 1962'de %77,23 iken 1966'da %77,27'dir (İBYKP s27).

Tarımsal üretimdeki değişimin büyük ölçüde iklim koşullarına bağlı olduğu belirtilirken, destekleme alımlarının tarımsal üretimdeki bu dalgalanmaların olumsuz

⁷⁰ Çalışma kapsamında Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak reformunu gerçekleştirip gerçekleştirmediği ele alınmayacaktır. Ancak toprak reformu ile topraklandırma politikaları arasındaki farka kısaca değinmek gerekir: "Toprak reformu kavramı, içerisinde zorunlu olarak büyük toprak sahiplerinin kullanmadığı veya eksik kullandığı toprakların kamulaştırılmasını ve verimli biçimde kullanacak olanlara dağıtılmasını barındırır. Cumhuriyet tarihi boyunca toprak reformu daima aralıklı olarak gündeme gelecek, ancak asla gerçekleştirilemeyecektir. Devlet, dönem dönem artan toprak reformu baskılarını, tipik olarak kamu mülkiyeti altındaki toprakların kısmen dağıtılması yoluyla gerçekleştirilen sınırlı topraklandırma hamleleriyle geçiştirecek ve toprak mülkiyetinde kapsamlı bir yeniden yapılandırma asla yapılmayacaktır" (Önal, 2007: 44). Türkiye Cumhuriyeti'nde toprak reformunun değil, topraklandırma politikasının uygulandığı söylenebilir.

⁷¹ <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan2.pdf> Erişim:17.02.2014

⁷² İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer alan Tablo 2' den hesaplanmıştır.

etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik etki yapacağı ifade edilmektedir. Destekleme alımlarının ve KİT'lerin fiyat politikalarının da gelir dağılımını olumlu yönde etkileyeceği belirtilmektedir (İBYKP s110). Üçüncü planda⁷³ ilk iki plandan farklı olarak önemli bir değişikliğe gidilmiştir. 1963 yılında imzalanan Ankara Anlaşması'nın ve 1970 yılında onaylanan Katma Protokol⁷⁴ uyarınca Türkiye'nin bundan sonra izleyeceği seyrin 22 yıl sonra gerçekleşmesi beklenen Gümrük Birliği sürecine göre şekillenmesi beklenmektedir. Planın diğer bir tespiti tarımın milli gelir üzerindeki ağırlığını koruduğu üzerinedir (s7). Tarımın geleneksel yapısını koruduğu ve ihracatta tarımsal ürünlerin ağırlıklı olmasının⁷⁵ değişmediği noktaları diğer iki planda olduğu gibi burada da belirtilmektedir (s115).

Dördüncü plan⁷⁶ kapsamında, tarıma yönelik değerlendirmeler, önceki plan dönemlerinde uygulanan tarımsal destekleme politikalarının bir eleştirisini içermektedir. Bu eleştiriler destekleme politikalarından yararlanma konusunda eşitsizliklerin ortaya çıktığına ve mevcut eşitsizlikleri de derinleştirdiğine yöneliktir. 1976 yılında toplam tarım işletmelerinin % 88,5'inin tüketilen toplam gübrenin % 54,2'sini kullanırken, % 11,5'inin % 45,8'ini kullandığı belirtilmektedir (s121). 1968-1976 yılları arasında iç ticaret hadleri endeksinin tarım lehine seyrettiği bilgisi ise

⁷³ <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan3.pdf> Erişim: 17.02.2014

⁷⁴ “13 Kasım 1970 tarihinde imzalanan ve 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokol ile birlikte, Ankara Anlaşması'nda öngörülen hazırlık dönemi sona ermiş ve "Geçiş Dönemi"ne ilişkin koşullar belirlenmiştir. Bu dönemde taraflar arasında sanayi ürünleri, tarım ürünleri ve kişilerin serbest dolaşımının sağlanması ve Gümrük Birliği'nin tamamlanması öngörülmüştür. 1971 yılı itibarıyla, Katma Protokol çerçevesinde, Topluluk, bazı petrol ve tekstil ürünleri dışında Türkiye'den ithal ettiği tüm sanayi mallarına uyguladığı gümrük vergileri ve miktar kısıtlamalarını tek taraflı olarak sıfırlamıştır. Buna karşılık, Türkiye'nin AB kaynaklı sanayi ürünlerinde gümrük vergilerini tedricen sıfırlaması öngörülmüş ve böylece Gümrük Birliği'nin fiilen yürürlüğe girmesi için 22 yıllık bir süre tanınmıştır.” Kaynak: <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=111&l=1> Erişim:24.02.2014

⁷⁵ Tarımsal ürünlerin ihracattaki payı 1967 yılı için %81,5, 1971 yılı için ise %72,6'dır (ÜBYKP s115).

⁷⁶ <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan4.pdf> Erişim: 17.02.2014

(s8), 1973 yılı ortalarından itibaren dünya ekonomisindeki gelişmelerin Türkiye'ye yansması sürecinin, mevcut hükümetlerin popülist politikaları aracılığı ile köylülüğe yansıtılmaması olarak değerlendirilmelidir. Planın kapsadığı 1979-1983 yılları arasında tarımsal nüfusun toplam nüfustaki ortalama payı %65,4'dür ve milli gelirin ortalama olarak %24'ünü üretmiştir⁷⁷. Köylü nüfusun büyük çoğunluğuna rağmen toprak dağılımının adaletsiz olduğu (s11) belirtilmektedir ki, bu durum Türkiye tarımının değişmeyen özelliklerinden birisi olarak kendisini Kuruluş döneminden bu yana ortaya koymaktadır. Planda, tarım işletmelerinin % 70,6'sının elli dekadardan küçük toprakları işletmekte olduğu ve bu toprakların tüm toprakların ancak % 21,1'ini oluşturduğu belirtilmektedir (s11).

1960'lı yıllar aynı zamanda ekilebilir alanların belirli bir sınıra ulaştığı bir dönemdir⁷⁸. 1960'lardan itibaren sermaye yoğun tarımsal üretime geçişin başladığı söylenebilir.

1960'lı yıllar, devlet tarafından tarımsal üretim artışını sağlamak için teşvik edilen yaygın tarımdan yoğun tarıma geçiş uygulamalarına tanıklık etmiştir. Tarımdan sanayiye kaynak aktarımını gerçekleştirmek, kentlerde yaşayan nüfusu besleyebilmek ve döviz kazançlarını arttırmak amacıyla sermaye yoğun tarım devlet önceliği haline geldi. 1963-1980 arasında beş yıllık kalkınma planları tarımdaki modernleşme ve sermayeleşmeyi vurgulamıştır (Aydın, 2010:154).

Planlama döneminin özet bir değerlendirmesi yapıldığında, 1962-1979 yılları arasındaki tarımda gerçekleşen politikaların mekanizasyon ve verim artışına dayalı, girdi kullanımı ve modern tekniklerin kullanımının teşviki yönünde olduğu söylenebilmektedir. Bu dönemde uygulanan politikalar, arazi ıslahı, sulama,

⁷⁷ Dünya Bankası verilerinden hesaplanmıştır.

⁷⁸ TÜİK verilerine göre 1962 yılında 23.215 bin hektar olan ekilebilir arazi miktarı 1970 yılına gelindiğinde 24.296 bin hektar, 2012 yılında ise 19.749 bin hektar olmuştur.

gübreleme, mekanizasyon gibi uygulamaları içeren tarım reformları olarak değerlendirilmelidir (Önal, 2007:87).

Bu dönemde yoğun tarım tekniklerinin uygulanmasına bağlı olarak birim alanda verim artışları sağlanmış, tarımsal destekleme kapsamındaki ürün sayısı 1969 yılında 17, 1970'lerde 22 olmuştur (Oyan, 2004:48).

Planlama döneminde tarıma yönelik politikalar destekleme alımlarının ve sübvansiyonların arttırılması şeklinde olmuş, tarımsal vergiler düşürülmüştür. Ancak bu tür destekleme politikalarından yararlananlar çoğunlukla büyük toprak sahipleri olmuştur. 1950-1980 döneminde tarımın hızlı bir şekilde modernleştirilmesi temel olarak küçük üreticilere dayalı olmuş olsa da kırsal eşitsizlikleri giderecek bir etki yaratılamamıştır. Devlet tarımın dönüşümünde en temel aktör olmuştur (Aydın, 2010:154).

Bu dönemde desteklenen tarımsal ürün sayısı ve tarıma verilen çeşitli sübvansiyonlar hızla artmıştır. Özellikle seçim öncelerinde açıklanan taban fiyatları, piyasada belirlenecek fiyatların oldukça üstünde seyretmiştir. Öte yandan, tarımdan neredeyse vergi almamak ve adaletsiz toprak dağılımına dokunmamak da, tarımsal destekleme politikalarından zaten yararlanmakta olan büyük toprak sahiplerine sunulan nimetler arasındaydı (Sönmez'den Aktaran:Oral, 2006:55).

Dünya Bankası'nın 1977 yılında yayınladığı Tarım Raporu'nda planlı döneme ilişkin değerlendirmeler aşağıdaki gibidir:

- Kırsal kesim kamu yatırımları, kırsal gelir dağılımındaki adaletsizliği artırıcı yönde olmuştur.
- Destekleme politikaları zengin çiftçilerin yararına, yoksul köylülerin aleyhine olmuştur.

- Kredi politikaları en çok büyük ölçekli ticari tarım işletmelerine yaramış, gelir dağılımı adaletsizliğini düzeltici yönde olumlu bir etkisi olmamıştır.
- Toprak politikası gelir dağılımı adaletini ve verimliliği artırıcı yönde olmamıştır.
- Türkiye, Meksika ve Brezilya ile birlikte dünyada en adaletsiz kırsal gelir dağılımına sahip ülkelerden biridir. Tarımda yer alan en üst gelir grubundaki üreticilerin % 10'u gelirin % 43'ünü, en alt % 20'si ise % 2,7'sini almaktadır (Dünya Bankası Raporu'ndan aktaran: Köymen, 1988:236).

Bu dönemde büyük toprak sahipleri, ticaret ve sanayi sermayesinin oluşturduğu egemen ittifakın belirleyiciliğine rağmen, siyasi iktidarlar, işçi ve köylü kitlelerinin isteklerine uygun davranmayı seçmişlerdir. Siyasi iktidarların tarımsal ürünlere yönelik destekleme alımları ve tarımsal fiyat politikalarına yönelik tercihi, kırsal kesimdeki üreticilerin gelirlerini arttırabilmiştir (Boratav, 2003:123-125). Tarıma yönelik destekleme politikalarının etkisi tarımın iç ticaret hadlerinden izlenebilmektedir.

Planlama döneminde tarımın iç ticaret hadlerindeki değişimi yorumlamadan önce iç ticaret haddi kavramını açıklamak gerekmektedir. TÜİK'e göre⁷⁹ "belirli bir sosyal sınıfın, özellikle çiftçilerin, satın alma gücü ve refahındaki değişimi izlemek amacıyla; belirli bir temel yıla göre, çiftçinin yetiştirerek piyasaya arz ettiği ürünlerin fiyatları ile, bu sınıfın kendi tüketim ihtiyaçları veya ürettiği malları yeniden üretmek için satın aldığı maddelerin fiyatları arasındaki oran" iç ticaret haddi olarak tanımlanmaktadır. Bu fiyatlar endeks sayılarıyla ifade edilmektedir.

⁷⁹ http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?mhtmlcss&report=Metarp4.rdf&p_degisken=820
Erişim:21.04.2014

Tarımda küçük meta üretiminin hakim üretim ilişkisi olduğu yapılarda, iç ticaret hadleri, bir bölüşüm göstergesi olarak görülmelidir (Boratav, 2013:35). Tarımsal ticaret haddi, üreticinin eline geçen “birim gayrisafı üretim değeri içinden, çiftçinin elinde kalan safı üretim değerinin görece büyüklüğünün seyrini yansıtan” göstergelerden biridir (Boratav, 2013:36). Diğer bir bölüşüm göstergesi ticari marjlardır. Ticari marjlar, “nihai tüketicinin ... ödediği fiyatlarla (perakende fiyatlar veya birim ihraç fiyatları) çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki ilişkiyi” belirtmektedir (Boratav, 2013:36). Bunlardan ticaret hadleri, tarım ve sanayi arasındaki bölüşüm hakkında fikir sahibi olabilmemizi sağlarken, ticari marjlar tarımsal artığa el koymada ticaret sermayesinin rolünü ifade eder (Boratav, 2013:36).

Kepenek ve Yentürk (2010:396) iç ticaret hadlerinin hesaplanmasında başlıca üç yöntemden bahsetmektedir. Bunlardan birincisi Toptan Eşya Fiyatları (TEF) içinde tarım ve tarım-dışı fiyat endekslerinin oranı; ikincisi ulusal gelir içinde tarım ve tarım-dışı sektörlerin indirgeyicilerinin oranı; üçüncüsü de çiftçinin eline geçen fiyatların (ÇEF) çiftçinin ödediği fiyatlara (ÇÖF) oranıdır. Aşağıda yer alan Tablo 3.2’de ÇEF ve ÇÖF serilerinin düzenli olmamasından dolayı TEF ve Milli Gelir Deflatörleri kullanılmıştır. Ancak tarımsal artığın sanayi veya ticaret sermayesine aktarımını da göstermesi açısından Boratav (2013)’ın verileri de eklenmiştir.

Tablo 3.2: Planlama Döneminde İç Ticaret Hadleri (1963-1979)

Yıl	TEF	Milli Gelir Deflatörü	Ticari Marjlar				
			Ekmek/P	Şek/Pan	Ç(p)/Ç(ç)	Px/Pç	Tx/Tç
1963	-	97,3	106	100	-	100	100
1964	97,6	96,1	110,5	101,7	-	79,7	119,4
1965	102,3	95,6	110,7	84,1	100	79,9	86,8
1966	103,7	97,3	109,9	84,2	-	72,8	85,6
1967	101,4	94,7	109,9	98,4	85,7	72	85,7
1968	98,1	96,3	109,4	99,5	-	79,1	74,8
1969	100,0	100,0	108,2	99,4	-	67,3	92,3
1970	91,8	104,1	110	81,5	-	69,7	84,4
1971	88,4	97,6	131,6	90,8	-	85,7	97,9
1972	83,4	105,2	134,4	90,8	65,7	83,9	99,1
1973	85,1	122,2	148,8	64,9	-	72,6	82
1974	95,0	121,1	98,7	70	-	89,2	72,1
1975	112,3	126,1	125	78,8	-	63	80,7
1976	110,8	134,8	145,6	65,7	-	75,5	86,4
1977	107,9	125,3	153,9	60,3	52,5	93,2	68,5
1978	94,2	120,7	161,3	61,6	56,2	100,1	86,6
1979	74,8	102,2	172,1	65,2	51,8	96,3	72,9

Kaynak: Milli Gelir ve TEF endeksleri için Kepenek ve Yentürk, 2010:397; Ticari marj göstergeleri için Boratav 2013:45.

Not: Milli Gelir Deflatörüne göre iç ticaret hadleri için 1987=100 (tarım sektörü indirgeyicisi/sanayi sektörü indirgeyicisi oranı), TEF için 1963=100 ("gıda maddeleri ve yemler" fiyat endeksinin "sanayi hammadde ve yarı mamulleri" endeksine oranı) kullanılmıştır.

Ekmek/P, Şek/P ve Ç(p)/Ç(ç) sırasıyla ekmek, şeker ve çayın perakende satış fiyatları ile buğday, pancar ve çay üreticisinin eline geçen fiyatların oranıdır. Px/Pç ve Tx/Tç de sırasıyla pamuk ve tütünün birim ihraç fiyatlarının pamuk ve tütün çiftçisinin eline geçen fiyatlara oranıdır.

Planlı dönemde destekleme alımlarının ve girdi sübvansiyonlarının etkisiyle, Milli Gelir ve TEF endekslerine bakılarak, 1960'lı yıllar ve 1970'li yılların ikinci yarısı boyunca iç ticaret hadlerinin tarımın lehine seyrettiği söylenebilir (TEF endeksinde daha belirgin görülebilmektedir). Şeker pancarı ve çayın iç pazar marjları ile pamuk ve tütünün dış ticaret marjları daralmış, buğdayın iç pazar marjı ise genişlemiştir. Bu dönemde, bölüşüm göstergelerinin şeker pancarı, çay, pamuk ve tütün üreticileri lehine veriler sunduğu söylenebilir. 1977'den itibaren ise Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu krizin göstergesi olarak iç ticaret hadlerinde keskin bir düşüş gözlenmektedir.

Tablo 3.3: Bazı Tarımsal Göstergeler (1923-1980)

	GSYİH Büyüme Hızı	Tarımın Milli Gelir Payı	Tarım Büyüme Hızı	Tarımsal Nüfus Payı	Tarımsal İstihdam Payı
1923-29	10,95	45,3%	15,9	82%	-
1930-39	6,00	43,8%	6,0	80%	-
1940-45	-6,63	43,6%	-7,5	79%	-
1946-53	10,90	42,2%	11,1	77%	-
1954-61	3,70	37,5%	1,8	73%	76,2
1962-76	6,25	29,6%	2,6	63%	70,1
1977-79	1,23	23,0%	0,1	57%	61,6

Kaynak: Dünya Bankası verileri, BBYKP (DPT), TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2012

Not: Tabloda, Boratav (2003)'da yer alan dönemleştirme benimsenmiştir. 1923-1947 dönemi 1948 fiyatlarıyla, 1948-1967 dönemi 1968 fiyatlarıyla, 1968-2006 dönemi 1987 fiyatlarıyla ifade edilmiştir. İlk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Dolayısıyla 1923-29 döneminin ortalaması 1927 yılı verilerine aittir. 1961 yılına kadar olan kırsal nüfus verileri BBYKP'nda yer alan 1 no'lu tablodan alınmıştır. Oranlar ortalama olarak hesaplanmıştır. 1962-1979 arası tarımsal nüfus verileri Dünya Bankası'ndan alınmıştır.

Faaliyete göre istihdam verileri TÜİK'in beş yıllık verilerinden ortalama olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.3'te 1923-1980 arasında tarıma ilişkin bazı verilere yer verilmiştir. Bu tabloda dikkati çeken şey 1923'ten başlayarak 1953 yılına kadar tarımsal hasılanın milli gelir içindeki payı, giderek azalma içinde olsa bile %40'ın üzerinde olmuştur. Diğer nokta, milli gelir büyüme hızının büyük ölçüde tarım büyüme hızına bağlı olarak gelişmiş olmasıdır. Türkiye, tarımsal nüfusun ağırlıklı olduğu yapıyı uzun yıllar boyunca korumuştur. İhracata dayalı büyüme stratejilerin dillendirildiği 1980 yılının arifesinde istihdamın %62'si tarımda yer almaktadır.

Türkiye ekonomisinde görülen tıkanma belirtilerini dünya ekonomisindeki değişikliklerden bağımsız ele almak mümkün olmamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya ekonomisinin girdiği genişleme evresi, Keynesçi birikim stratejileri ile sürdürülebilmiş; Avrupa bölgesi, atıl kapasite kullanımı için elverişli bir ortam sağlamış ve yüksek büyüme hızları gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisi de 1946-53 arasında ortalama %10 büyümüştür.

Kamu sektörü öncülüğünde yürütülen ithal ikameci birikim modelinin en yoğun olarak gerçekleştiği dönem 1970-1976 yılları arası olmuştur. Bu dönemde kamu sektörü, özel sektöre ucuz hammadde sağlayarak ve iç tüketime dayalı pazarı yüksek tarife ve kotalarla koruyarak özel sanayi kesimini desteklemiştir (Yeldan, 2002:38). Yüksek hızlı sanayileşme sürecinde, ithal girdi gereksinimi yüksek olan yatırım malları sanayiinin gelişme hızı ara malı sanayiinden düşük olmuş, bu da yüksek hızlı sanayileşmenin ithal girdi bağımlılığını arttıran bir etki yaratmıştır. 1970'lerin başına kadar düşük seyreden petrol fiyatları sanayileşmenin enerji hammadde ihtiyacının düşük maliyetlerle karşılanmasını sağlamış; ithal enerji kullanımına bağımlı bir sanayi yapısı oluşmuştur (Boratav, 2003:120-121).

Bu birikim modeli 1977'den itibaren döviz finansmanı sorunu yaşamaya başlamıştır. 1977'den itibaren üretim için döviz kullanan sanayi kesiminin kullandığı döviz geri kazanamaması, yüksek enflasyon, kamu açıkları ve düşük büyüme hızı ile sonuçlanmıştır (Yeldan, 2002:43). 1979 yılına gelindiğinde Türkiye'nin mevcut ithal ikameci sermaye birikim stratejisi tıkanma belirtileri göstermektedir. Petrol fiyatlarındaki artışlarla birlikte⁸⁰, sermaye malı üretiminde ithal girdiye bağımlı olan Türkiye'nin ithalat giderleri artmıştır. ABD Merkez Bankası'nın sıkı para politikası tercihi ile faiz arttırımına girmesi, 1970'li yıllarda düşük reel faizle borçlanan az gelişmiş ülkelerin borçlarının değerini arttırmış, borçların ödenebilirliğini tehlikeye atmıştır (Kazgan, 2002:117). Uluslararası işbölümündeki yeniden yapılanmanın da sonucu olarak ihracata yönelik sanayileşme ve sermaye birikimi stratejisi izlenmesi benimsenmiştir (Sönmez'den Aktaran:Oral, 2006:60).

3.3. 1980-2000: Tarımdaki Geleneksel Mekanizmaların Tasfiye Süreci

Dünya ekonomisinde 1980'lerle birlikte girilen yeniden yapılanma sürecinde Türkiye'de devlet, oluşturmuş olduğu piyasa dışı mekanizmaların yerine tümüyle piyasa fiyatlarına ve piyasa aktörlerinin davranışlarına göre iktisadi faaliyette bulunulmasını öngören bir politika setini uygulamaya yönelmiştir. Tarımda gerçekleşen süreç de bu dönüşümün açık ve zımni kurallarını uygulamak üzerinden yürütülmüştür.

⁸⁰ Petrol fiyatlarındaki artışlar mevcut ithal ikameci birikim stratejisindeki tıkanmanın görünen sebebidir. Burada geleneksel iktisadın sebepler ve sonuçları birbirine karıştıran yaklaşımına değinmek bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Petrol fiyatlarındaki artışın ve durgunluk içinde enflasyon olgusunun dünya kapitalizminin bunalım konjonktürü içinde ele alınması gerekmektedir (Daha geniş bir değerlendirme için bkz. Savran 2008 ss19-65).

Bu bölümde Türkiye’de tarımsal dönüşümün en önemli belirleyicisi ve yönlendiricisi olarak 24 Ocak kararları üzerinde durulacak ve 1980-2000 arasındaki tarım politikası gelişmelerine kısaca yer verilecektir. Tarımda 2000’lerden itibaren gerçekleşen dönüşüm, daha geniş kapsamda ele alınacaktır.

3.3.1. 1980-2000 Dönemi

Bir şeyi tam anlamıyla metalaştırma ve oradaki piyasa tabiyetini güçlendirme pratiklerinin ilk adımı, o alandaki geleneksel koruma mekanizmalarını tasfiye etmektir. Bu bağlamda, kuruluşundan 1980’lere kadar geçen süre içinde devlet, küçük üreticilerin doğrudan piyasaya tabiyetlerini ve bunun sonuçlarını hafifletecek bir işlev görmüştür. 24 Ocak kararları, bu koruyucu mekanizmaların tasfiyesini gerçekleştirmiş, Türkiye tarımının 2000’lerden itibaren girdiği yeni bağımlılık sürecinin hazırlık aşamasını oluşturmuştur.

24 Ocak 1980 Kararları’nın tarıma yönelik uygulamaları destekleme alımlarının azaltılması, girdi sübvansiyonlarının ve taban fiyatlarının düşürülmesi, tarımsal KİT’lerin işleyiş ve örgütlenme biçimlerinin dönüştürülerek işlevsizleşmesi yönünde olmuştur. 24 Ocak Kararları ile başlatılan süreç 5 Nisan kararları ile devam ettirilmiş, Gümrük Birliği Anlaşması ile tarımsal ürünlerin ticareti serbestleştirilmiştir. Ancak Türkiye tarımının uluslar arası sermaye ile ileri derecede bütünleşmesi 2000’li yıllarda gerçekleşmiştir.

24 Ocak 1980 kararları, hem tarımdaki geleneksel, koruyucu mekanizmaların tasfiyesi açısından; hem de Türkiye’nin küresel işbölümündeki tarımsal konumunu

pekiştirmesi açısından başlangıç niteliğindedir. Önal (2007:111-112), 1980'den günümüze dek uzanan dönemi dört alt dönemde incelemektedir:

1- 1980-1989 dönemi,

2- 1989 yılı ile 1994 krizi arasındaki dönem,

3- 1994 -2001 dönemi ve,

4- 2001'de Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile birlikte başlatılan ve dünya kapitalizmine eklemlenmeyi derinleştiren 2001 sonrası dönem.

3.3.1.1. 1980-1989 dönemi

Dünya Bankası ve IMF tarafından uygulanması istenen yapısal uyum programları çerçevesinde izlenen ihracata dayalı yeni birikim rejimi, öncesinde varolan, iç piyasaya ve iç tüketimin yüksek seyrine dayalı politikaların da tasfiyesi ile uygulamaya konulmuştur. İhracata dayalı birikim modeli çerçevesinde, destekleme alımları ve sübvansiyonlarla fiyatları yapay olarak yüksek tutulan tarımsal fiyatların daraltıcı maliye politikaları aracılığı ile düşürülmesi, tarımsal gelirlerin azaltılmasının yanı sıra sanayide istihdam edilen işgücünün maliyetini de düşüren bir etki yaratmıştır (Kip, 1980:8).

Tarıma yönelik sübvansiyonlar ve destekleme alımları, tarıma düşük faizle kredi veren bankaların Merkez Bankası'nın parasal genişleme politikası ile desteklenmesi, IMF ve Dünya Bankası programları tarafından yüksek enflasyonun sebebi olarak gösterilmiştir (Kendir, 2002:220).

Daraltıcı maliye politikaları kapsamında tarımsal açıdan en önemli uygulama, destekleme alımlarının kapsamının daraltılması olmuştur. Dönemin başında destekleme alımları kapsamındaki ürün sayısı 24 iken 1985 yılında 18'e, 1990 yılına gelindiğinde ise 10'a düşürülmüştür (Oral, 2006:65). Bu dönemde fiyat desteklerine ek olarak, gübre ve mazot gibi girdilere verilen destekler de azaltılmış, ayrıca tarıma destek olarak verilen düşük faizli kredi hacmi azalmıştır (Önal, 2012: 139).

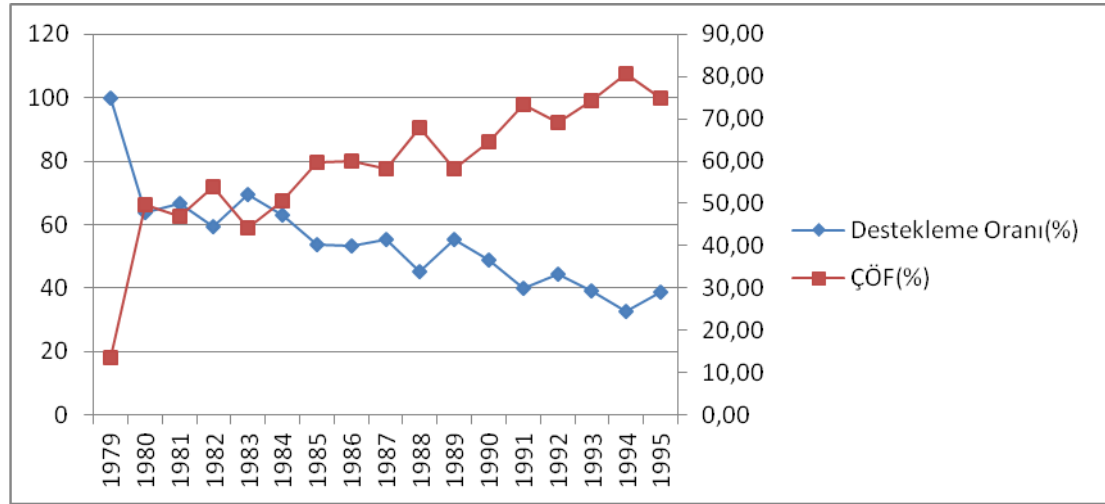
Tablo 3.4: Gübre Destekleme Miktarındaki Değişim

	ÇÖF (Milyon TL)	Destekleme Tutarı (Milyon TL)	Toplam Tutar (Milyon TL)	Destekleme Oranı (%)
1979	6 877	28 325	32 202	88,0%
1980	30 012	38 345	68 361	56,1%
1981	48 584	68 491	117 075	58,5%
1982	67 004	73 371	140 375	52,3%
1983	75 620	123 029	201 649	61,0%
1984	132 788	164 709	297 497	55,4%
1985	215 454	193 939	409 393	47,4%
1986	270 754	240 142	510 896	47,0%
1987	385 753	365 205	750 958	48,6%
1988	732 728	487 373	1 220 101	39,9%
1989	1 039 939	980 718	2 020 697	48,5%
1990	1 613 118	1 220 373	2 833 491	43,1%
1991	2 724 688	1 485 091	4 209 749	35,3%
1992	3 877 090	2 471 734	6 348 823	38,9%
1993	8 796 544	4 629 265	13 425 809	34,5%
1994	17 503 175	7 036 605	24 539 781	28,7%
1995	32 079 911	16 541 434	48 621 346	34,0%

Kaynak: Gübre, VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu DPT Yayını no:2445
Not: ÇÖF: Çiftçinin ödediği fiyat, TZDK fiyatlarıdır. Aktaran: Özdemir, 2011:288

Tablo 3.4'te gübre destekleme miktarına ilişkin veriler bulunmaktadır. 1979 yılında çiftçinin gübreye ödediği fiyatın %88'i destekleniyorken 1980'den itibaren destekleme oranlarında azalma görülmektedir. Bu eğilimin diğer tarafı çiftçinin gübreye ödediği fiyatların artmasıdır (Bkz Grafik 3.1). 1984 yılından itibaren çiftçinin gübreye ödediği fiyat ve sübvansiyon oranı arasındaki makas giderek açılmıştır.

Grafik 3.1: Gübre destekleme oranlarındaki değişim

Kaynak: Tablo 3.4 ile aynı. 1979 yılı destekleme oranı %100 alınarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.5'te Merkez Bankası müdahale kredileri⁸¹ ve Merkez Bankası tarafından kullanılan kredilerin toplamının seyrine yer verilmektedir. 1975'ten itibaren bakıldığında 1982 yılına kadar müdahale kredilerinde nicel bir artış görülmektedir. Müdahale kredilerinin toplam krediler içindeki payına bakıldığında ise 1976'dan itibaren azalma görülmektedir. Tarıma yönelik iç ticaret hadlerinde

⁸¹ Tarımsal ürünlerin müdahale alımlarını gerçekleştiren KİT'lere Merkez Bankaları tarafından kullanılan reeskont kredilerine müdahale kredisi denilmektedir (Günaydın, 2000).

tarım aleyhine görülen hareket de kredi oranındaki azalma ile uyumluluk içindedir. 1980’de müdahale kredilerinin toplam krediler içindeki payı %30’un altına düşmüş; 1981’deki artış dışında azalmıştır. 1994 krizi ile, Merkez Bankası’nın KİT’lere yönelik kredi vermeyi sonlandırmasının müdahale kredilerindeki payı üzerindeki etkisi de görülmektedir.

Tablo 3.5: Merkez Bankası’nın Müdahale Kredileri ile Toplam Kredileri

Yıl	Merkez Bankası Müdahale Kredileri Toplamı (Milyar TL)	Merkez Bankası Kredileri Genel Toplamı	Oran (%)
1975	21522	54756	39,3
1976	38732	96824	40,0
1977	66882	189699	35,2
1979	119075	382138	31,2
1980	176851	655183	27,0
1981	263305	925480	28,4
1982	232752	910513	25,6
1983	222291	1234079	18,0
1984	45201	879943	5,1
1985	123245	1299640	9,5
1994	36798,9	159995,2	23
1995	11702,6	205308,7	5,7
1996	7202,2	225068,7	3,2
1997	7202,2	3601100	0,2

Kaynak: Merkez Bankası, üç Aylık Bülten 1983/III, Ankara 1983 Aktaran: Kip, E. (1988:144), 1994, 1995, 1996 ve 1997 bilgileri tarafımdan eklenmiştir.

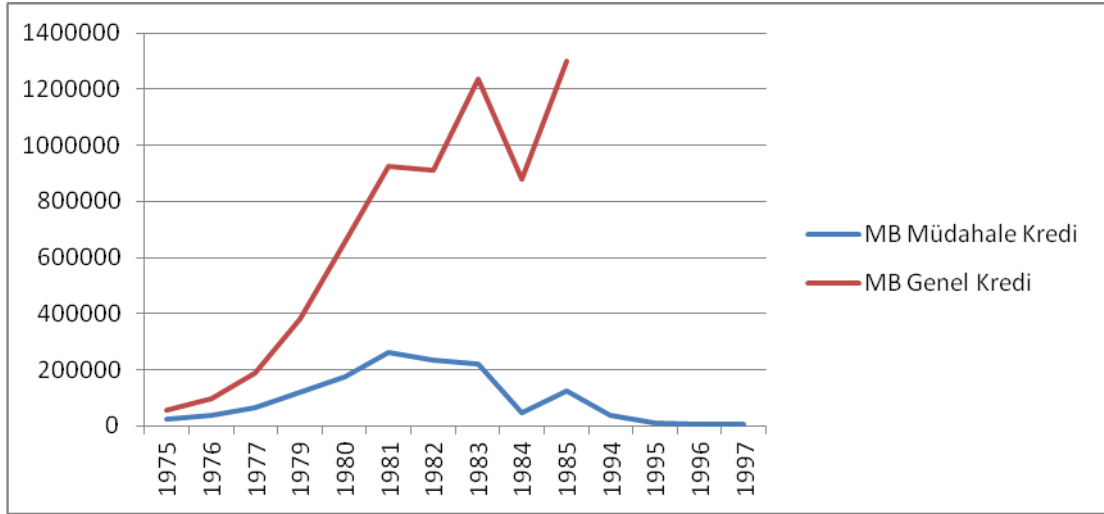
Merkez Bankası, Yıllık Rapor, 1983, Ankara, 1984

Merkez Bankası, Yıllık Rapor, 1985, Ankara, 1986

Merkez Bankası, Yıllık Rapor, 1996, Ankara, 1996

Merkez Bankası, Yıllık Rapor, 1997, Ankara, 1997

Grafik 3.2: Merkez Bankası'nın Müdahale Kredileri ile Toplam Kredileri

Kaynak: Tablo 3.5 ile aynı

Üreticiye tohum ve gübre gibi girdileri sağlamakla yükümlü olan TİGEM, TZDK gibi kurumların bu görevlerinin kapsamı daraltılmış, tohum ve girdi sağlama işlevlerinde özel sektörün payı arttırılmıştır.

Türkiye’de, 1980’li yılların başlarında tohumculuk sektörü ile ilgili temel politikalarda önemli değişiklikler yapılarak, kamu esaslı bir tohumluk tedarik sisteminden özel girişimi esas alan bir tohumluk endüstrisi modeline geçilmiştir. Ekonominin serbestleştirilmesi ve tohumluğun dış ticaretteki kısıtlamalarının kaldırılması sonucunda özel sektör yatırımlarının önü açılmış, yerli veya yabancı pek çok tohumculuk firması ya doğrudan ya da ortaklıklar yoluyla sektöre girmiştir. Sonuçta özel tohumculuk firmalarının sayısı, kapasitesi ve faaliyetleri kısa sürede hızla artarak ulusal tohumculuk endüstrisi özel sektör ağırlıklı bir konuma gelmiştir (TİGEM Tohumculuk Sektörü Raporu, 2012:8).

1984 yılında tohumluk ithalatı serbest bırakılmış, ayrıca ithalat bedelinin %40’ına değin varan oranlarda sübvansiyon verilmiştir. Gübrede serbestleşme, önce 1984 yılında fiyatların dolara göre belirlenmesiyle başlamış, 1986 yılında fiyatlar ile birlikte ithalat ve ihracat serbest bırakılmıştır. Tarımsal girdilerdeki hızlı

serbestleştirme, TİGEM ve TZDK gibi kurumların varlık nedenini ortadan kaldırmıştır (Oral, 2006:68-69). Tohumluk tedarikinde özel sektörün payı 1986'dan itibaren hızla artmış, 2011 yılına gelindiğinde buğday hariç diğer tohum çeşitlerinin tamamı özel sektör tarafından sağlanır hale gelmiştir (Bkz. Tablo 3.6).

Tablo 3.6: Tohum Tedariki İçinde Özel Sektörün Payı (%)

Yıl	Buğday	Mısır(hibrit)	Ayçiçeği (hibrit)	Patates	Pamuk	Sebze
1986	0,2	91,2	100	48,9	0	94,4
1989	3,9	95,2	100	68,5	1,4	93,8
1992	5,5	97,3	98,8	99	1	100
1995	3	99	99	99	1	100
1996	4	100	100	100	2	99
1997	3	99	99	100	7	99
1998	4	100	100	100	6	99
1999	8	99	100	100	15	99
2000	14	100	100	100	23	99
2002	10	99	100	100	23	100
2003	6	99	100	100	80	99
2004	5	99	99	100	92	100
2005	11	96	100	100	79	100
2006	20	99	100	100	87	100
2007	32	100	100	100	88	100
2008	56	100	100	100	99	100
2009	45	100	100	100	100	100
2010	48	99	100	100	99	100
2011	55	100	100	100	100	100

Kaynak: 1986, 1989 ve 1992 verileri için Oral 2013:171; 1995 'i izleyen yıllar için Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı

Kırsal nüfus verilerine bakıldığında bu politikaların ne denli büyük bir çözülme yarattığını görebilmek mümkün olmaktadır (Bkz Tablo 3.7). 1980 yılı başlarında kırsal nüfus oranı % 56,1 iken 1990 yılına gelindiğinde bu oran %41 e gerilemiştir⁸². Bu, yaklaşık 1,9 milyon insanın kırsaldan kopması anlamına gelmektedir. Tarıma yönelik daraltıcı politikaların diğer bir etkisi tarımın iç ticaret hadlerinde kendisini göstermiştir.

Tablo 3.7: Toplam Nüfus ve Kırsal Nüfus

Yıl	Toplam Nüfus	Kırsal Nüfus %	Kırsal Nüfus
1980	44 736 957	56,1	25 097 432
1985	50 664 458	47	23 812 295
1990	56 473 035	41	23 953 944

Kaynak: TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2012 Kitabı

1980-1989 arası döneme iç ticaret hadleri üzerinden bakıldığında (Tablo 3.8) 1981-1987 arasında 1984 yılı haricinde bir düşüş eğilimi olduğu görülmektedir. Bunun sebebi destekleme alımlarının ve sübvansiyonların daraltılması, üreticilerin ürünlerini maliyetinin altında piyasaya sürmek zorunda kalması olmuştur. Bu dönemin bölüşüme ilişkin göstergelerine bakıldığında bir önceki döneme göre ticari marjlarda önemli bir artış görülmektedir. Tarıma yönelik küçültücü politikalardan ticaret sermayesi faydalanmıştır. 1988 yılından itibaren görülen artış ise, 1989 yerel seçimlerine yönelik popülist uygulamaların bir sonucu olarak görülebilir.

⁸² TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2012 kitabı

Tablo 3.8: Tarımın İç Ticaret Hadleri (1980-1989)

Yıl	TEFE	Milli Gelir Deflatörü	Ticari Marjlar				
			Ekmek/P	Şek/Pan	Marg/Ayç	Px/Pc	Tx/Tc
1980	69,5	94,7	106,7	197	123,1	74,4	197,3
1981	75,0	74,0	93,3	140	139	113,6	198,6
1982	69,8	60,1	103,6	126,3	131,9	126,8	215,4
1983	65,1	129,2	113,6	123	118,1	140,5	263,5
1984	74,0	154,8	106,6	123	195,8	153,6	271
1985	70,0	89,7	105,1	116,4	116,4	-	-
1986	66,6	70,2	101,9	120,1	120,1	-	-
1987	67,5	92,2	-	-	-	-	-
1988	79,3	71,4	-	-	-	-	-

Kaynak: Milli Gelir ve TEF endeksleri için Kepenek ve Yentürk, 2010:397; ticari marjlar için Boratav, 2013:47.

Not: Milli Gelir Deflatörüne göre iç ticaret hadleri için 1987=100 (tarım sektörü indirgeyicisi/sanayi sektörü indirgeyicisi oranı), TEF için 1963=100 ("gıda maddeleri ve yemler" fiyat endeksinin "sanayi hammadde ve yarı mamulleri" endeksine oranı) kullanılmıştır.

Ekmek/P, Şek/P ve Marg)/Ayç sırasıyla ekmek, şeker ve margarinin perakende satış fiyatları ile buğday, pancar ve ayçiçeği üreticisinin eline geçen fiyatların oranıdır. Px/Pc ve Tx/Tc de sırasıyla pamuk ve tütünün birim ihraç fiyatlarının pamuk ve tütün çiftçisinin eline geçen fiyatlara oranıdır.

Bu döneme ilişkin diğer bir gelişme, Dünya Bankası'nın yapısal uyum kredilerinin nitelik değiştirmesidir. 1985 tarihli Sektörel Uyum Kredi Anlaşması (SECAL) niteliksel değişimin başlangıcını oluşturmaktadır⁸³. Sektörel Uyum Kredileri, Dünya Bankası'nın 1950'li yıllardan 1980'li yıllara kadar verdiği kırsal

⁸³ "Türkiye, Dünya Bankası ile kredi ilişkisine ilk kez 1950 yılında girmiş, o tarihten günümüze 50 yıl içinde toplam 163 kredi anlaşması gündeme gelmiştir. Yıl başına 3 kredi anlaşmasından %20'si tarım sektöründedir; tarım sektörü bu payla sektörler arası sıralamada birinci sırayı almaktadır.... 1950 yılından bu yana tarım sektörüne açılan toplam 31 krediden 14'ü 1950-1980 yılları arasında açılmıştır. Bu krediler genel olarak dar kapsamlı, sektörün belli noktalarda verimliliğini artırmaya dönük kalkınma kredileridir" (Güler, 2002:66) .

kalkınmaya yönelik kredilerdir. Bu krediler, 1980’li yıllarda, tarımın uluslararasılaşmasına yönelik düzenlemeleri içermektedir ve tarımın kapsamlı biçimde küresel piyasalara açılmasını sağlayan bir adım olmuştur. Bu kredi, tarımda kamusal ağırlık sergileyen girdi sistemini; kredi sistemini ve sulama -altyapı sistemini kapsayan etkiler yaratmıştır (Güler, 2002:68).

3.3.1.2. 1989-1994 dönemi

Bu dönem için en belirleyici olan politika değişikliği 1989 yılında 32 sayılı kararname ile sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesidir. Buna ek olarak ihracata dayalı birikim rejiminin düşük ücretlere dayalı olarak barındırdığı çelişkiler de görünür hale gelmiştir. 1989-1994 döneminde görece tarıma yönelik diyebileceğimiz politikaların arkasında bu iki olgunun varlığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Bu dönemde seçimlerdeki oy kaygısına yönelik popülist politikalar çerçevesinde destekleme alımlarının kapsamı genişletilmiş, iç ticaret hadleri, 1991 yılı dışında, tarım lehine seyretmiştir.

Tablo 3.9: Tarımın İç Ticaret Hadleri (1989-1993)

Yıl	TEFE	Milli Gelir Deflatörü
1989	84,3	120,3
1990	97,9	141,5
1991	95,1	70,3
1992	96,9	102,7
1993	110,0	147,6

Kaynak: Kepenek ve Yentürk, 2010:397

Kısa vadeli sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, popülist politikaların finansmanının biçiminde de değişiklik yaratmıştır. KİT’lerin görev zararları, destekleme alımlarının ve özellikle KİT’lerde istihdam edilen personelin maaş ödemelerinin finansmanı, yurtdışı piyasalardan düşük faiz ile borçlanıp hazineye yüksek faizden borç veren bankaların arbitraj hareketleri ile sağlanmıştır.

1989-sonrasında Türkiye ekonomisinin birikim ve yatırım önceliklerinin tamamen uluslar arası finans piyasalarının denetimine giren yüksek ulusal faiz ve düşük döviz kuru (aşırı değerli ulusal para) tarafından belirlendiği görülmektedir. Böylece uyarılan kısa vadeli (spekülatif) nitelikli yabancı sermaye, ... kamu açıklarını “dış tasarruflar” biçiminde finanse ederken, ... 1990’ların “yeni popülizminin” alt yapısını oluşturuyordu. ...rantiyer-tipi kısa vadeli, spekülatif nitelikli kazançların öncelik kazanmasına dayalı yapay büyüme süreci, 1993’ün son çeyreğinde güven eksikliğinden kaynaklanan bir finansal krize dönüşmüştür (Boratav, Yeldan ve Köse’den Aktaran:Yeldan, 2002:50-51).

1994 yılına gelindiğinde bu durumun sürdürülemezliği ortaya çıkmıştır ve 5 Nisan kararları olarak iktisat tarihimize geçecek politikalar bütünü uygulamaya konulmuştur. 5 Nisan 1994’te açıklanan Ekonomik Önlemler Paketi’nin tarıma yönelik maddeleri, 2000’lerdeki kapsamlı tasfiye uygulamalarına bir girizgah yapmaktadır (Önal, 2012:149).

5 Nisan kararları, destekleme alımlarının tütün, şeker pancarı ve hububat hariç diğer ürünlerde kapsamının daratılmasını; tarımsal girdilere yönelik sübvansiyonların kısıtlanmasını, dağıtımı devlet tekeline olan girdilerin fiyatlarının piyasa koşullarına göre belirlenmesini; tarımsal KİT’lerin Merkez Bankası tarafından finanse edilmemesini; özellikle tütün gibi arz fazlası olan ürünlerde ekim alanlarının

sınırlandırılmasını ve üretimi azaltıcı önlemler alınmasını ve tarımda faaliyet gösteren KİT'lerin büyük ölçüde özelleştirilmesini öngörüyordu (Önal, 2007:116).

5 Nisan kararları doğrultusunda 2001 yılına kadar SEK (1998), YEMSAN (1995), EBK (2000), KÖYTEKS (1998), ORÜS (2000), TZDAŞ (2000) ve TÜGSAŞ⁸⁴ (2000)'ın özelleştirilme süreçleri tamamlanmıştır (Oral, 2013:301). Bu kurumlar arasında TZDK 1983'te gübre piyasasının %92'sine hakim iken 1990 yılında bu oran %12'ye düşmüştür. TÜGSAŞ, özelleştirilmeden önce gübre üretiminde %42 paya sahip idi ve gübre fiyatlarının istikrarlı olmasında büyük önem taşıyordu. YEMSAN'ın piyasa payı 1970'te %31 iken 1990'da %12 olmuştur (Suiçmez, 2002:89-98). SEK ve EBK'nın et ve süt piyasasının fiyatlarını düzenleyici bir işlevi olmuştur. YEMSAN ile SEK ve EBK⁸⁵'nin özelleştirilmesi hayvancılık sektörünü de etkilemiştir (Özkaya vd., 2001:24).

Özelleştirme ve tarımsal girdilerde ithalatın serbest bırakılması ile birlikte tarımsal KİT'lerin işlevsizleştirilmesi, bu alanların hızla büyük şirketlerce doldurulmasına sebep olmuştur. Gübre ve tarım ilacı gibi girdileri sağlamada üreticiler birkaç büyük firmaya bağımlı hale gelmişlerdir. Benzer durumu et ve süt sektöründe de görebilmek mümkündür. Et sektöründe Maret (Namet), Pınar (Yaşar) ve Aytaç firmaları; süt sektöründe de Pınar (Yaşar), DİMES, Danone, SEK (Koç) ve İçim (Ülker) şirketleri piyasanın büyük bölümünü kontrol etmektedir (Oral, 2013:183-184).

⁸⁴ TÜGSAŞ'ın özelleştirme ihalesi 29.09.2000'de yapılmış, özelleştirme süreci 2005 yılında tamamlanmıştır (Oral 2013:172).

⁸⁵ Et ve Balık Kurumu 2005 yılında, özelleştirilmemiş 7 işletmesiyle birlikte eski statüsüne iade edilmiştir. Daha sonra 27.04.2013 tarihli Resmi Gazete'nin 4553 sayılı Kararı ile Et ve Balık Kurumu'nun adı Et ve Süt Kurumu olarak değişmiştir.

Kaynak: <http://www.esk.gov.tr/tr/10097/Et-ve-Sut-Kurumu-Tarihcesi> Erişim: 24.05.2014

3.3.1.3. 1994-2001 Yılları Arasındaki Gelişmeler

Yukarıda belirtilen dönemleştirme çerçevesinde, 1994'ten IMF ile stand by anlaşmasının imzalandığı 1999 yılına kadar geçen süre, Türkiye tarımı açısından önemli bir yapısal dönüşümü değil; dünya kapitalizmine eklemlenmesinin bir aşamasını ifade etmektedir. 80'li ve 90'lı yıllar siyasal gelişmeler açısından farklılıklar içermektedir ancak, tarımsal açıdan önemli bir yapısal dönüşümün olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. “İki kriz arası dönem” olarak belirtilen bu süre asıl olarak Türkiye tarımının kapitalistleşme sürecinin derinleşmesine bir hazırlık aşamasını temsil etmektedir ve Türkiye'yi de içine alarak, dünya genelinde tarıma yönelik politikaların yeni kurallarının oluşturulduğu bir zaman aralığına tekabül etmektedir. Bu hazırlık aşaması 1998 yılında sona ermiş, IMF istikrar paketi 2001 sonrası tarımda yaşanacak tasfiyenin temel çerçevesini oluşturmuştur (Önal, 2012:138). Ancak 2001 ve sonrasını incelemeden önce, GATT Uruguay Turu'nun sonuçlanmasıyla, 1 Ocak 1995'ten itibaren Türkiye'nin de üye olduğu DTÖ'nün oluşturulması ve 6 Şubat 1995'te AB ile imzalanan ve 31 Aralık 1995 tarihinde yürürlüğe giren Gümrük Birliği Anlaşması'na kısaca değinilmesi gerekmektedir.

GATT Uruguay Turu Tarım Anlaşması ve Gümrük Birliği Anlaşması'nın imzalanması sürecinin arkasında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren ABD'nin ve ABD modelini taklit eden günümüz AB ülkelerinin, giderek artan tarımsal ürün stoklarının -kendi çiftçilerine ve ürünlerine uyguladıkları destekleme politikalarını terk etmeksizin⁸⁶, anlaşmaya taraf olan ülkelerin dünya kapitalizmindeki

⁸⁶ OECD Nominal Destek ve Nominal Koruma Katsayılarına bakıldığında üretici desteğinin en çok olduğu ülkelerin ABD, AB ve Japonya olduğu görülmektedir (Biber, 2011:142).

konumlarına bağlı olan pazarlık gücüne dayalı olarak- eritilmesi ihtiyaı bulunmaktadır.

Aslında ABD ve AB elindeki tarım ürünü stok fazlalarının ortaya çıkması ve artması 1960'ların sonlarında dünyanın artan nüfusunun ihtiyaçlarına cevap verebilecek miktarda besin yetiştirebilmek sorununa ve kırsal alandaki eşitsizliklere çözüm nerisi olarak sunulan Yeşil Devrim'e kadar götürülebilir. Yeşil Devrim ile birlikte, yüksek verimli tohumlar ile Hindistan, Sri Lanka ve Pakistan'da önemli üretim artışları yaşanmıştır (Bayram, 2008:15). Ancak bu yeni tohumların yüksek verim sağlayabilmesi için büyük miktarda suni gübreye, zararlılara karşı doğal bağışıklıkları olmadığı için de bol miktarda böcek ilacına gerek duyulmaktaydı. Bu yeni yöntemler, büyük ölçekli tarım yapabilen ve suni gübre ile tarım ilaçlarından oluşan girdi maliyetlerini karşılayabilen çiftçilerin üretimlerini arttırmış; diğer yandan da bu çiftçilerin ithal girdilere olan bağımlılığını pekiştirmiştir. Elliden fazla ülke 1930'larda kendi kendini besleyebiliyor iken 1980'lerde besin ithalatına bağımlı duruma gelmiştir (Pontig, 2000:221).

Tablo 3.10: Seçilen Gıda ve Tarım Ürünlerinde Kuzey Amerika ve Avrupa'nın Üretiminde Değişim (1970-2012)

Yıl	Bölgeler	yeşil mısır	mısır	Şeker pancarı	Buğday	peynir	yağsız süt, tereyağı
1970	Avrupa	%0	%17	%82	%51	%61	%60
	K.Amerika	%52	%40	%10	%14	%20	%29
	Dünya	%100	%100	%100	%100	%100	%100
1980	Avrupa	%0	%15	%82	%44	%62	%73
	K.Amerika	%57	%44	%8,29	%19	%21	%16
	Dünya	%100	%100	%100	%100	%100	%100
1990	Avrupa	%5,5	%11	%77	%39	%62	%71
	K.Amerika	%53	%43	%8	%18	%23	%12
	Dünya	%100	%100	%100	%100	%100	%100
2000	Avrupa	%8	%10	%68	%31	%52	%48
	K.Amerika	%48	%44	%13	%15	%27	%23
	Dünya	%100	%100	%100	%100	%100	%100

2010	Avrupa	%8	%10	%66	%31	%51	%41
	K.Amerika	%43	%38	%13	%13	%27	%27
	Dünya	%100	%100	%100	%100	%100	%100
2012	Avrupa	%8	%11	%70	%29	%51	%43
	K.Amerika	%44	%33	%12	%13	%28	%27
	Dünya	%100	%100	%100	%100	%100	%100

Kaynak: <http://faostat3.fao.org/> Erişim: 31.03.2014

Not: Bu tabloda yer alan ürünlerden mısır, buğday ve çeltik pirinç dünya genelinde besin olarak tüketilen tahıllar olduğu için genel bir eğilimi belirtebileceği düşünülmüştür. Mısır ve şeker kamışı biyo-yakıt üretimi için önemlidir. ABD ve Avrupa Birliği dünyada en yaygın olarak tüketilen tahılların (pirinç hariç) üretimindeki paylarını arttırmışlardır. Üçüncü Dünya ülkeleri ise tropik meyve ve sebze, kahve, kakao gibi ürünlerin üretiminde uzmanlaşmışlardır.

Avrupa ülkeleri, 1970 yılında peynir ve tereyağı gibi süt ürünlerinde Dünya üretiminin %60'ını gerçekleştirmektedir (Tablo 3.10). 1990 yılında bu oran %62 ve %71'e yükselmiş, aynı zamanda Kuzey Amerika'nın payı da artmıştır. Şeker pancarı üretiminde de Avrupa ve Kuzey Amerika paylarını arttırmışlardır.

GATT Uruguay Turu Tarım Anlaşması ve Gümrük Birliği Anlaşması'nın imzalandığı dönemlerin öncesinde ABD ve AB, Yeşil Devrim'in yarattığı verim artışlarından ve diğer ülkelere suni gübre, tarım makineleri, tarım ilaçları gibi girdilerin satışından en fazla yararlanan ülkeler arasında olmuştur (Bkz. Tablo 3.11).

GATT Uruguay Turu görüşmeleri 1986 yılında başlatılmış, tarım, tekstil ve hizmet sektörleri gibi konular görüşmelere dahil edilmiştir. ABD ve AB arasında, her iki grubun elinde olan gıda stoklarını kendi iç tarım politikalarında uyguladıkları desteklerden taviz vermeden anlaşmanın tarafı olan diğer ülkelere uygulamak istemelerinin sonucu olarak ortaya çıkan ihtilaf, görüşmelerin ancak 1994 yılında tamamlanmasına neden olmuştur. 15 Nisan 1994'te Uruguay Turu'nda karara varılmış, 1 Ocak 1995'te ise DTÖ oluşmuştur. Gelişmiş ülkelerin tarımsal ürün fazlalarını tüketmek için rekabet içinde olduğu bu dönemde tarım konusunun görüşmelere konu edilmesi önemlidir (Önal 2007:136). Uruguay Görüşmeleri, sadece gümrük tarifeleri ve ihracat sübvansiyonlarına odaklanmamış olması ve ülkelerin iç tarım politikaları konusunda da kararlar içermesi bakımından bir dönüm noktasıdır (Biber, 2011:112).

Tablo 3.11: 1965-2009 Yılları Arasında Tarım Makineleri Dış Ticaret Dengesi (bin \$)

	Türkiye			ABD			Avrupa Birliği			Düşük Gelirli ve Gıda Açığı olan Ülkeler		
Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	İhracat	İthalat	Denge	İhracat	İthalat	Denge	İhracat	İthalat	Denge
1965	-	326	-326	420 758	46732	374 026	552 541	369 903	182 638	366	76 553	-76 187
1970	-	3884	-3 884	453 139	6418	446 721	804 477	409 665	394 812	1 056	121 739	-120 683
1975	-	62 395	-62395	1394483	205 528	1 188 955	2 397 873	1186979	1210894	6 998	40 895	-33 897
1980	525	28 170	-27645	1935739	688 028	1 247 711	4 057 154	2241949	1815205	5 867	545 534	-539 667
1985	623	31 534	-30911	116103	854 234	-738 131	2 911 372	1661738	1249634	11 979	262 275	-250 296
1990	619	7 569	-6950	150626	1557035	-1406 409	5 278 402	3468911	1809491	13 267	240 065	-226 798
1995	726	11 567	-10841	1437225	2007287	-570 062	5 916 487	4139452	1777035	347	295 288	-294 941
2000	50 580	37 190	13 390	1740370	1951594	-211 224	4 606 758	4366552	240 206	30 022	99 588	-69 566
2005	131 994	191212	-59218	2880371	3512207	-631 836	11699569	7400194	4299375	223 984	681 609	-457 625
2009	10 511	32 054	-21543	1045109	79 099	966 010	8 635 450	4656005	3979445	3 592	84 929	-81 337

Kaynak: www.faostat3.fao.org Erişim:01.04.2014

Not: Tarım makineleri olarak faostat veritabanından traktör, biçerdöver, süt sağma makinesi ve ekipmanları ile harman makinesi seçilmiştir.

Avrupa Birliği Gümrük Birliği Anlaşması 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşma kapsamına süt-tahıl ve şeker içerikli işlenmiş gıda ürünleri dahil edilirken, Türkiye'nin görece rekabetçi olduğu salça ve meyve suyu gibi ürünler dahil edilmemiştir (Günaydın, 2010:165).

Tablo 3.12'ye bakıldığında tarımsal ürünler dış ticaret verilerinde 1994'  izleyen yıllardaki çarpıcı değişiklik görülmektedir. ISIC Rev 3 sınıflandırmasına göre seçilen tarımsal ürünlerdeki dış ticaret açığı Gümrük Birliği Anlaşması'ndan itibaren yerleşik bir karakter kazanmıştır. Bu tablonun diğer yönü, Türkiye'nin uluslararası işbölümünde işlenmiş gıda maddeleri ve tarımsal hammadde ticareti verilerinde ortaya çıkmaktadır (Bkz. Grafik 3.3).

Bu verilere göre Türkiye işlenmiş gıda maddeleri ticaretinde fazla verirken; tarımsal hammadde ticaretindeki açık, yerleşik bir karakter taşımaktadır. Günaydın (2010:191), bu durumu “katma değer i düşük ve emek-yoğun özellik taşıyan gıda imalatı sanayinin Türkiye'ye yerleşmesi” olarak ifade etmektedir.

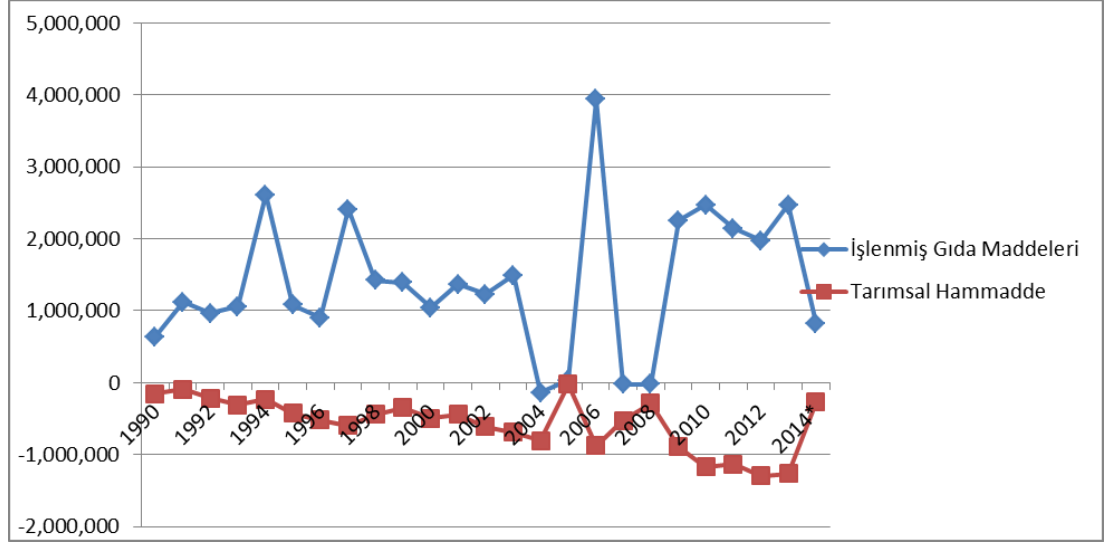
Tablo 3.12: Gümrük Birliği Öncesi ve Sonrasında AB-15 Ülkeleri ile Tarımsal Ürünler Ticareti (Dolar)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1993	83 050 788	119 469 240	-36 418 452
1994	102 680 236	111 118 966	-8 438 730
1995	158 976 844	356 784 484	-197 807 640
1996	120 605 120	366 483 015	-245 877 895
1997	138 685 167	286 054 273	-147 369 106
1998	125 983 501	293 925 355	-167 941 854
1999	206 579 745	296 861 009	-90 281 264
2000	94 633 596	281 913 903	-187 280 307
2001	172 806 693	205 070 333	-32 263 640
2002	128 232 708	289 281 218	-161 048 510
2003	230 765 837	364 938 794	-134 172 957
2004	225 112 577	431 457 505	-206 344 928
2005	408 571 618	485 869 255	-77 297 637
2006	329 326 098	483 702 017	-154 375 919
2007	381 270 733	554 022 556	-172 751 823
2008	444 646 874	587 271 209	-142 624 335
2009	390 793 849	500 156 929	-109 363 080
2010	427 310 135	610 677 393	-183 367 258
2011	446 794 668	707 725 463	-260 930 795
2012	424 428 004	1 001 080 787	-576 652 783
2013	525 578 555	906 684 477	-381 105 922
2014 Ocak	38 891 280	74 934 565	-36 043 285

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Not: Tarımsal ürünler ticaretinde ele alınan kalemler ISIC Rev3 sınıflandırmasına göre belirlenmiştir. Bu kapsamda, 1514 Bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar, 1520 Süt ürünleri, 1521 Öğütülmüş tahıl ürünleri, 1522 Nişasta ve nişastalı ürünler, 1542 Şeker, 1543 Kakao, çikolata ve şekerleme, 1544 Makarna, şehriye, kuskus vb unlu mamuller, 1549 Başka yerde sınıflandırılmamış gıda maddeleri kalemleri hesaplanmıştır.

**Grafik 3.3: AB-15 Ülkeleri ile Tarımsal Hammadde ve İşlenmiş Gıda Malları
Dış Ticaret Dengesi (\$)**

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Not:SITC Rev3 sınıflandırmasına göre belirlenmiştir. Gıda Maddeleri kaleminde 0-Canlı Hayvan, 1- Et ve et ürünleri, 2- Süt, süt ürünleri ve yumurta, 3- Balıklar ve diğer deniz ürünleri, 4- Hububat, hububat ürünleri, 5- Meyve ve sebzeler, 6- Şeker, şeker ürünleri ve bal, 7- Kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri, 8- Hayvanlar için gıda maddeleri, 9- Çeşitli yenilebilir ürünler, 11-İçkiler, 12- Tütün ve tütün mamulleri, 22-Yağlı tohumlar ve yağ veren meyveler, 41-Hayvansal sıvı ve katı yağlar, 42- Yağlar ve türevleri, 23-İşlem görmüş bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar yer almaktadır.

Tarımsal Hammadde kaleminde 21-İşlenmemiş deri, kösele ve kürk, 23- Ham kauçuk, 24- Mantar, odun ve kereste, 25-Kağıt hamuru, 26-Dokuma elyafı, 29- Başka yerde belirtilmeyen hayvansal ve bitkisel hammaddeler yer almaktadır.

Çerçevesi Gümrük Birliği Anlaşması ve Uruguay Turu Tarım Anlaşması tarafından çizilmiş olan 7. Kalkınma Planı'nda da Türkiye tarımının hangi temellerde yapılandırılacağına işaretleri bulunmaktadır. Bu belgede, tarım, dünya ekonomisi ile bütünleşme amacı doğrultusunda düzenlenebilecek bir alan olarak tanımlanmaktadır. Tarım politikalarının temel amacı, artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesini sağlamak, mukayeseli üstünlüğe sahip olunan ürünlerin üretimine ağırlık verilerek üretim ve ihracatın artırılması olarak belirlenmektedir. Aynı belgede, tarımsal destekleme sisteminde köklü dönüşüm yapma isteğini de görmek mümkündür. Buna göre, tarımsal destekleme politikaları, üretimin serbest rekabet şartlarında pazar

sinyallerine uygun gelişmesi esas alınarak ve bu amaçla ayrılan kamu kaynaklarının daha etkin kullanılması gözetilerek yeniden yapılandırılacaktır (7. Kalkınma Planı 1996-2000 ss60).

2000’li yıllarda köklü bir biçimde dönüşüme uğrayan ve geleneksel mekanizmaları büyük ölçüde tasfiye edilen tarımsal destek modelinin değiştirilmesi 1990’lı yıllardan itibaren gündemde olmuştur. 5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler Paketi ve 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı, bu dönüşümün girizgâh kısmını oluşturmuştur. Ancak yapısal dönüşümün asıl çerçevesini IMF ve Dünya Bankası’na verilen niyet mektupları çizmiştir (Oyan, 2004:52).

IMF ile stand by sürecini başlatan belge olan (Oyan, 2004) 9 Aralık 1999 tarihli niyet mektubunda⁸⁷ tarım politikaları konusunda aşağıdaki ifadelere yer verilmektedir:

“ Reform programımızın orta vadeli amacı var olan destekleme politikalarını safhalar halinde ortadan kaldırmak ve fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirmektir.”

O güne kadar uygulanan destekleme politikalarının, piyasa fiyatlarının oluşmasına engel olduğu, piyasa sinyallerini bozucu etki yaptığı ve kaynak dağılımını bozucu özellik taşıdığı belirtilmektedir. Doğrudan gelir desteği⁸⁸ olarak ifade edilen, tarımsal üretimden bağımsız desteklerin hem arz fazlası olan ürünlerin

⁸⁷ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/imf/mektup.html> Erişim : 10.02.2014

⁸⁸ Doğrudan Gelir Desteği tanımlaması DTÖ Tarım Anlaşması’nda doğrudan zikredilmemektedir. DTÖ Tarım Anlaşması’nda tarımsal destekler pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Pazara giriş kısmında, tarife-dışı engellerin aynı derecede koruma sağlayabilecek tarife uygulamalarıyla değiştirilmesi önerilmektedir. İç destekler ise altyapı, gıda güvenliği, hastalıkların kontrolü gibi uygulamaların yanı sıra, üreticilere de üretim miktarlarından bağımsız ödemeler yapılmasını içermektedir.

Kaynak: http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/ursum_e.htm#aAgreement Erişim:24.02.2014

retiminde dengeleyici bir etki yaratması, hem de 2000 yılı sonrası birikim rejiminin sigortası olacak kamu maliyesi dengelerinin düzeltilmesinde rol oynaması beklenmektedir. 2000 öncesi tarımsal destekleme ödemelerinin kamu bütçesi üzerinde yük oluşturduğu fikri, 2000 sonrası bütçe hazırlama vizyonunu faiz dışı fazla vermek üzerinden oluşturan brokratlarca savunulmuştur (Oyan, 2011:71).

Yine bu niyet mektubu çerçevesinde tarım politikalarının Dünya Bankası ve IMF uzmanları tarafından takip edilebilmesini sağlayabilmek amacıyla ifti kayıt sistemi oluşturulacaktır. Doğrudan gelir desteği uygulamasının öngörülen srenin sonuna dek (2000 yılı) tamamlanamaması halinde ise aşağıdaki uygulamalara yer verilmesi düşünülmektedir:

- 2000 yılı hububat destekleme fiyatları, destekleme fiyatları ve tahmin edilen dünya piyasa fiyatı arasındaki fark, tahmin edilen dünya piyasa fiyatının %35'inden fazla olmayacak şekilde belirlenecek ve 2001 yılında bu fark daha da azaltılacaktır. Tahmin edilen dünya fiyatı Chicago Borsası'nda kote edilen buğday fiyatına bağlı olarak belirlenecektir. TMO tarafından yapılan hububat alım miktarını düşürmek ve TMO'nun yüksek miktarlı stok tutmasından kaynaklanan zararlarını ortadan kaldırmak için Hükümet, TMO i satış fiyatlarının (i) TMO'nun alış fiyatı artı satış zamanına kadar olan maliyetinden (stoklara zımni olarak uygulanacak faiz oranı dahil olmak üzere) veya (ii) aynı kalitedeki hububatın ithal tarifesi dahil parite fiyatından, hangisi daha az ise o fiyattan daha düşük olmayacağını açıklayacaktır.
- 2000 yılı için şeker pancarı kotaları tahsis edilmiş durumdadır. şeker pancarı destekleme fiyatı hedeflenen enflasyon oranına göre artırılacak, ancak artış, destekleme fiyatının açıklanacağı 2000 yılı Ağustos ayına kadar gerçekleşen

12 aylık TÜFE enflasyon oranının %75'inden az olmayacaktır. 2001-02 yıllarında TŞFAŞ, şeker pancarı üretimi desteğini, şirketin zararı Hükümet tarafından belirlenen sabit bir miktarı geçmeyecek şekilde sürdürecektir. Bu durum TŞFAŞ fabrikalarına fiyatları ve üreticiler ile yapılan anlaşmalardaki miktarı belirlemekte daha büyük serbesti sağlayarak fabrikaların daha ticari bazlı çalışmasına imkân verecektir. Eğer kotalar kullanılırsa, bunlar hedeflenen zararlar tutarlı olarak belirlenecektir.

- Hükümet çiftçilere verilen kredi sübvansiyonunu safhalar halinde tedricen oradan kaldıracaktır. Ziraat Bankası ve Halk Bankası tarafından verilen kredi sübvansiyonlarının toplam maliyeti 1999 yılı için tahmin edilen GSMH'nin %1,2'lik seviyesinden 2000 yılında GSMH'nin %0,6'sına düşecektir. Ziraat Bankası ve Halk Bankası tarafından verilen sübvansiyonlu kredi miktarındaki artış 2000 yılında %55'i geçmeyecektir.
- Gübre ve diğer girdi sübvansiyonları 2000 ve 2001'de nominal olarak sabit tutulacaktır.

Dünya Bankası'na verilen 'Kalkınma Politikası' başlıklı niyet mektubunda⁸⁹ da IMF'ye verilen taahhütler tekrarlanmaktadır. Bu kapsamda, şimdiye dek uygulanan destekleme politikalarının -bütçe ve tüketiciler üzerindeki yükü vurgulanarak- tasfiyesi kesin bir dille ifade edilmektedir. Tarımsal destekleme politikalarının etkinleştirilmesi çabaları ve gübre sübvansiyonlarının kaldırılması girişimleri de IMF'ye verilen niyet mektubu ile aynı içeriktedir. "Tarımsal reform programı, devletin tarımsal üretim ile tarımsal sanayi üretiminde doğrudan bir rol almaktan çekilmesine yönelik orta vadeli hedef doğrultusunda, sektördeki devlet varlıklarının

⁸⁹ <http://www.antimai.org/dag/dbkalkmek.htm> Erişim:10.02.2014

ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesini kapsamaktadır.” ifadesi 5 Nisan Kararları ile başlatılan sürecin tamamlanacağını vurgular niteliktedir (m19-20-21-22).

İlk iki niyet mektubunda olduğu üzere, tarımdaki tasfiye sürecini birer politika belgesi niteliğinde olan niyet mektuplarından takip edebilmek mümkün hale gelmiştir. 22 Haziran 2000’de IMF’ye gönderilen niyet mektubunda⁹⁰ da daha önce taahhüt edilenlerin gerçekleştirilme hızı baş döndürücü niteliktedir. Bu metinde, tarım politikaları alanında önemli *yapısal* değişikliklerin gerçekleştirilmiş olduğu belirtilmektedir. Bu değişikliklerden en önemlisi, devlet bankalarınca sağlanan kredi sübvansiyonlarının kaldırılmış olmasıdır. Tarım kooperatifleri ve birliklerinin mali açıdan özerkliği sağlanmıştır; ancak bu özerklik, kendi finansman kaynaklarını bulmasını, diğer bir deyişle Hazine tarafından desteklenmeyeceklerini ifade etmektedir. Oyan (2004:59), niyet mektubunun tarım kooperatiflerine ilişkin bu hükmünün, tarım kooperatiflerinin maddi dayanaklarının tasfiyesi anlamına geldiğini belirtmektedir.

Daha önce özelleştirileceği ifade edilen TEKEL’in özelleştirilmesine ilişkin yasa teklifleri verileceği ve en geç 2002 yılı sonuna kadar TEKEL’in ticari varlıklarının satışının tamamlanacağı belirtilmektedir. 18 Aralık 2000 tarihli niyet mektubunun tarım politikaları bölümünde ise Şeker Fabrikaları’nın özelleştirme programı oluşturulmuştur. Şeker piyasalarında dönüşümü sağlayacak Şeker Kanunu’nun Meclis’e gönderileceğine ilişkin tarih verilmekte (15 Şubat 2001) ve 15 Mart 2001’e kadar bu kanunun onaylanacağı sözü verilmektedir. Yine benzer şekilde 2001 Ocak ayı sonuna dek Tütün Kanunu’nun çıkarılacağı belirtilmektedir.

⁹⁰ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/niyet/Niyetmektubu.html> Erişim: 10.02.2014

1999-2008 yıllarının IMF programlarının basıncı altında geçirildiği bilgisi üzerinden niyet mektupları çerçevesinde tarım için verilen taahhütler genel olarak aşağıdaki gibi özetlenebilir (Günaydın, 2009:178):

- Piyasa fiyatlarını etkilemeyecek, üretimden bağımsız Doğrudan Gelir Desteği'ne geçilmesi,
- Ziraat Bankası'nın kredi desteklerinin sonlandırılması
- Ürün taban fiyatlarının dünya tarımsal ürün fiyatlarına göre belirlenmesi
- Tarım kooperatiflerinin devletin mali desteğinden yoksun olacak şekilde yapılandırılması
- TŞFAŞ, ÇAYKUR ve TEKEL'in özelleştirilmesi
- Tütün ve Şeker Yasalarının çıkarılması

Bu ara dönemde, Türkiye'nin uluslararası işbölümünde tarımsal ürünler ticaretinde hangi konumda bulunacağına ve tarımsal dönüşümün hangi çerçevede gerçekleşeceğine ilişkin uluslararası kurallar belirlenmiş; IMF'ye verilen niyet mektupları ve taahhütler ile Türkiye'de dönüşümün nasıl yürütüleceği kararlaştırılmıştır.

3.4. 2000'lerden İtibaren Tarım: Kapitalizmle Bütünleşmenin Derinleşmesi

2000'li yıllar IMF ve Dünya Bankası programları çerçevesinde tarımsal alandaki tasfiyenin ve küçük üreticilerin geçim araçlarından koparılması sürecinin derinleştiği bir dönemdir. Bu tasfiye sürecinin temelleri Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalar ile atılmıştır.

Aralık 1999'da IMF ile imzalanan Stand by Anlaşması ve 2001 yılında Dünya Bankası ile imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) Anlaşması'nın hükümleri, o

günden bu yana değişen iktidar yapılarına karşın, küçük istisnalar dışında neredeyse tümüyle uygulanmıştır..... TRUP, IMF'ye verilen tarım taahhütlerinin finansmanında kullanılmak üzere kredi temin etmeye yönelik olarak oluşturulmuştur (Günaydın, 2009: 175- 178).

İmzalandığı dönem itibariyle Türkiye tarımında yapısal bir dönüşüme yol açmayan⁹¹ Dünya Ticaret Örgütü Uruguay Turu Tarım Anlaşması kapsamında Türkiye, “gelişme yolundaki ülke statüsü ile 1994-2003 yılları arasında dışsattım sübvansiyonları ve gümrük vergilerinde bir taahhüt indirgeme sürecini tamamlamıştır” (Günaydın, 2010: 170). Bu bağlamda Türkiye tarımsal ürünlerinin ticareti 1995 Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması kapsamında serbestleştirilmiş, yapısal dönüşümlerin adımları IMF ve Dünya Bankası Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) ile atılmıştır.

Türkiye tarımının uluslararası şirketlerin faaliyet alanı haline gelmesinin, tarımsal dönüşümün 2000’li yıllarda aldığı seyrin ve daha genel olarak tarımın sermayenin yeni bir birikim dinamiği haline gelmesinin çerçevesini 12 Temmuz

⁹¹ “Geleneksel olarak tarım bütçesinin çok küçük bir kısmını dışsattım sübvansiyonlarına özgüleyen Türkiye, indirgeme sürecinin sonunda, narenciye istisnasıyla, ülke pozisyonunu zorlayan bir yeni durum içinde olmamıştır. DTÖ’ye kote edilen gümrük vergilerinin çok yüksek olması nedeniyle de, 10 yıllık ve eşit aralıklı bir indirgeme sürecinin sonunda, iç pazarı koruma konusunda da bir zafiyet durumu sözkonusu değildir. Örneğin dönemin başlangıcında tahıllar için kote edilen % 200’lük gümrük vergisi, yıllık % 2’lik indirgemeler sonrasında, dönem sonunda % 180’lik bir gümrük vergisi sınırına ulaşmıştır. Buna karşın Türkiye, bu düzeyin oldukça altındaki gümrük vergi düzeyleri uygulayarak fili olarak iç pazarını koruyabilmektedir. İç destekler alanında ise, destek harcamalarının toplam üretim değeri içindeki payının % 10’un altında olması nedeniyle, de minimis sınırı içinde kalan Türkiye herhangi bir destek indirgemesi taahhüdüne girmemiştir. Buna karşılık, IMF etkisi nedeniyle tarım destekleri önemli ölçüde indirgenmiş, desteklerin niteliği değiştirilmiştir.... Buna karşılık, Türkiye’nin mevcut ve çıkarılacak tarım mevzuatını AB OTP müktesebatına uydurma çabaları, Türkiye’nin aday ülke pozisyonuna karşın önemli bir tarım desteği alamadığı ortamda, parçalı ve çoğu zaman sektöre zarar veren sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu ortamda, AB’nin 2004 yılında ortaya koyduğu Etki Değerlendirme Raporu’nda, verili koşullar altında Türkiye’nin AB’ne karşı yalnızca koyun eti, bakliyat, fındık ve yaş meyve sebze alanında rekabetçi olduğunu belirtmesi, olası bir üyelik ya da üyelik öncesi imzalanacak double zero (çift taraflı olarak gümrüklerin sıfırlanması) anlaşması kapsamında, AB sürecinin yaratabileceği yıkıcı etkileri göstermesi bakımından önemlidir” (Günaydın, 2009:179-180).

2001 tarihinden itibaren uygulamaya konulan Tarım Reformu Uygulama Projesi oluşturmuştur. Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin finansmanı için Dünya Bankası'ndan 600 milyon ABD doları tutarında kredi sağlanmıştır. Bu kredinin harcama yetkilisi ise Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı değil Hazine Müsteşarlığı olmuştur⁹².

Tarım Reformu Uygulama Projesi kapsamında birinci sırada taban fiyatı ve girdi destekleri yerine çerçevesi daha önce DTÖ Tarım Anlaşması'nda belirtilmiş olan üretimden bağımsız destek grubundaki doğrudan gelir desteğinin yaygınlaştırılması hedeflenmektedir. İkinci sırada fındık ve tütün gibi yüksek sübvansiyon verilen ürünler yerine daha sürdürülebilir⁹³ nitelikteki ürünlerin üretimi konusunda çiftçilere destek sağlanması vardır. Üçüncü sırada Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarım Satış Kooperatif Birlikleri'nin yeniden yapılandırılması ve birer anonim şirket biçiminde yapılandırılarak mali kaynaklarını sağlamada özerkleştirilmesi –desteksiz bırakılması-⁹⁴; dördüncü sırada ise reform sürecinin takibini kolaylaştıracak bir çiftçi kayıt sisteminin oluşturulması bulunmaktadır⁹⁵.

⁹² Proje ödeneginin harcama yetkilisinin Hazine Müsteşarlığı olması, 1999-2000 yıllarında verilen niyet mektuplarında ifade edilen, kredi alabilme koşulunun kamu maliyesi dengelerine tabi kılınması kısıtı ile uyumludur.

⁹³ Daha sürdürülebilir ürünler, kamu maliyesinde yük oluşturmeyen ve arz fazlası yaratmayan ürünler olarak anlaşılmalıdır.

⁹⁴ TSKB'lerin yeniden yapılandırılması konusu 01.06.2000 tarihinde kabul edilen 4572 sayılı TSKB Hakkındaki Kanun'da da ele alınmıştır. Bu kanunun geçici 1/E maddesine göre kooperatif ve birliklere devlet veya diğer kamu tüzel kişilerinden herhangi bir mali destek sağlanamamaktadır. 1/F maddesinde ise TSKB'lerin bu kanunun kabulünden itibaren üç yıl içerisinde anonim şirketlere dönüştürülecekleri ifade edilmektedir.

Kaynak: <http://www.cukobirlik.com.tr/?tekd=150&ikid=2&syf=Mevzuat-Detayi> Erişim: 01.03.2014

⁹⁵ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/07/20010713.htm#7> Erişim:28.02.2014

TRUP ile devletin tarım kesimine yönelik destekleme politikalarında, 1989-1994 dönemi özelinde popülist uygulamalarındaki keyfiliğe son verilmiş; Türkiye tarımının 2000’lerde izleyeceği seyrin kuralları kesin biçimde belirlenmiştir.

TRUP ile... fiyatlar ve tarımsal üretim hacmi üzerinde sürekli pazarlık yapılmayacak, iktidarın tercihleri doğrultusunda yeni kararlar verilmeyecekti. Çiftçiler piyasa koşullarına göre üretim kararı alacak, doğrudan tüccarla muhatap olacak, ticari bankalardan kredi bulacaktı. ... Kısacası, neoliberal ilkeler doğrultusunda tasavvur edilen bu dönüşüm devlet/köylü bağlamında uzun bir geçmişe dayanan ilişkiyi radikal biçimde değiştirmeyi hedefliyordu (Keyder ve Yenal, 2013:201).

TRUP, temel olarak girdi üretimi ve dağıtımını, hayvancılık, et , balık ve kümes hayvanı üretimi ve dağıtımını kontrol eden ve tarımsal ürünlere yönelik fiyat istikrarını sağlamakla yükümlü olan kamu iktisadi girişimlerinin özelleştirilme sürecini hızlandırmıştır. TRUP, Dünya Bankası’na, tarımsal destek sistemine, fındık ve tütün üretimine doğrudan müdahale edebilmenin araçlarını sağlamıştır (Aydın, 2010:160).

2000’li yıllarda Türkiye’nin tarımsal kesime ilişkin hazırladığı kanun metinleri ve strateji planları, dönüşümün çerçevesinin daha önce çizilmiş olduğu IMF ve Dünya Bankası programlarının nasıl uygulanacağına ilişkin olmuştur. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (2001), Şeker Kanunu (2001), Tütün Kanunu (2001), Tarım Kanunu (2006) ve Tohumculuk Kanunu (2006) bu politikaların içerildiği temel nitelikli metinlerdir. Bu değişiklikler ile birlikte, Türkiye tarımında uluslararası tarım-gıda şirketlerinin faaliyetlerini serbestçe sürdürebilmesi kolaylaşmıştır, devletin tarım politikalarının boşalttığı alanları bütün unsurlarıyla piyasa kurumları doldurmuştur.

3.4.1. Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler

2001 krizi ile birlikte, Türkiye ekonomisinin dünya kapitalizmine eklemelenmesini hızlandıracak ve derinleştirecek pek çok yasal ve kurumsal düzenleme hayata geçirilmiştir. 15 Mayıs 2001’de açıklanan “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı”, “toplumsal yeniden üretimin yeniden yapılandırılmasını hedeflemektedir” (Yaman ve Ertürk-Keskin, 2013:377). Bu program kapsamında mali sektörün yeniden yapılandırılması, enflasyonla mücadele, enflasyon hedefleri ile uyumlu bir gelirler politikası, ekonomide rekabet ve etkinliğin artırılması hedeflenmekte, bütün bu hedeflerin şeffaflık, hesap verebilirlik ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirileceği ifade edilmektedir⁹⁶.

GEGP kapsamında tarıma ilişkin gerçekleştirilecek olan uygulamalar “Ekonomide Rekabeti ve Etkinliği Artıracak Düzenlemeler” başlığı altında ele alınmıştır. Bu çerçevede, Şeker Kanunu ve Tütün Kanunu içerik ve kapsamı⁹⁷ belirlenmiştir.

Şeker ve Tütün Yasaları, hem şeker ve tütün bu toprakların en temel ürünlerinden olduğu için, hem de yüz binlerce ailenin geçimini sağladığı bir alanın ulusötesi şirketlerin talanına açma vesilesi olması bakımından önemlidir. Şeker sektörü, tütün ve hayvancılık ürünlerinde olduğu gibi Türkiye tarımının uluslararası şirketlerin denetimine girmesindeki önemli örneklerden birini oluşturmaktadır (Biber, 2011:264).

⁹⁶ http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/eko_program/program.pdf Erişim: 10.02.2014

⁹⁷ Şeker ve Tütün Kanunu’na ilişkin bkz Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ss19-20

Kaynak: http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/eko_program/program.pdf Erişim: 10.02.2014

4334 sayılı Şeker Kanunu⁹⁸, 04.04.2001’de kabul edilmiştir. Bu kanun ile ilk defa nişasta bazlı şekerin⁹⁹ (NBŞ) üretimi hususunda yurtiçi tüketim için üretilen şekerin %10’unu aşmayacağına dair bir hüküm yer almıştır. Bakanlar Kurulu ise, bu kotasının %50 arttırılmasında veya azaltılmasında yetkili kılınmıştır. Şeker Kanunu ile, şekerde aşırı üretimin engellenerek kamu bütçesine yük oluşturduğu öne sürülen stok fazlalıklarının eritilmesi ve şeker pancarı üretiminin kontrol altına alınması amaçlanmıştır.

Şeker Kanunu ile şeker pancarı üretimine sınır getirilmekte, nişasta bazlı mısır üretiminin önü açılmaktadır. NBŞ sektörü hammadde olarak mısırı kullanmaktadır. Türkiye mısır üretimi açısından kendine yeterli bir ülke olmadığı¹⁰⁰ ölçüde NBŞ üretimi ithal mısıra bağımlı olacaktır. NBŞ üretiminde başta dünya ölçeğinde en büyük paya sahip olan Cargill olmak üzere Amylum Nişasta, Pendik Nişasta (Cargill+Ülker), Sunar, Tat Nişasta Türkiye’de üretim yapmaktadır. Bakanlar Kurulu’nun NBŞ kotasını %50 arttırma veya azaltma yetkisine sahip olması, NBŞ ve tatlandırıcı sektöründe faaliyet gösteren büyük sermaye gruplarını pancar üreticisi yüz binlerce ailenin geçimsel faaliyetini sona erdirmek pahasına desteklemektedir (Biber, 2011:263).

⁹⁸ <https://www.sanayi.gov.tr/Files/Mevzuat/4634-seker-kanunu-15042010184804.pdf>

Erişim: 10.02.2014

⁹⁹ “Nişasta Bazlı Şekerin hammaddesi mısırdır. Bu bakımdan pancar şekeri veya kamış şekerine bir ikame oluşturmaktadır. Ağırlıklı olarak ABD ve Arjantin’de üretilen transgenik mısır tohumlarından elde edilmektedir” (Atalık 2004).

Kaynak: <http://www.antimai.org/bs/aataliknbs.htm> Erişim: 25.02.2014

¹⁰⁰ “Türkiye’nin yıllık mısır üretimi 2 milyon ton ve tüketimi ise 3 milyon ton civarındadır. Yani Türkiye mısır açığını kapatmak için her yıl 1-1.5 milyon ton mısır ithal etmek zorundadır. Bu ithalatın büyük bölümü de Arjantin ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi transgenik mısır üreten ülkelerden yapılmaktadır. Türkiye Fransa, Almanya ve ABD’den sonra üretimde 4. sırayı aldığı şeker pancarından şeker üretmek yerine NBŞ kotasını arttırmak suretiyle şeker pancarı üretim alanlarını daraltmakta, dolayısıyla da şeker pancarından şeker üretimini azaltmakta, hammaddesi bakımından dışarıya bağımlı olduğu NBŞ üretimine yönelerek ABD’nin mısır üreticilerini desteklemektedir” (Atalık 2004).

Kaynak: <http://www.antimai.org/bs/aataliknbs.htm> Erişim: 25.02.2014

Tablo 3.13: Şeker Pancarı Üretimini ve Ekim Alanının Seyri

Yıllar	Pancar Eken Çiftçi Sayısı	Ekilen Alan (ha)	Üretim Miktarı (Bin Ton)	Ortalama Verim (Ton/ha)	Yıllar	Pancar Eken Çiftçi Sayısı	Ekilen Alan (ha)	Üretim Miktarı (Bin Ton)	Ortalama Verim (Ton/ha)
1997	450 215	466 652	18 425	39,48	2005	347 814	335 556	15 181	45,24
1998	492 495	500 951	2 206	44,04	2006	311 799	323 714	14 452	44,64
1999	420 106	416 190	16 855	40,50	2007	246 797	298 874	12 415	41,54
2000	411 324	408 367	18 759	45,94	2008	209 115	320 731	15 488	48,29
2001	479 243	356 517	12 551	35,20	2009	187 937	32 397	17 275	53,32
2002	492 232	371 795	16 523	44,44	2010	196 901	328 651	17 942	54,59
2003	459 571	319 498	12 758	39,93	2011	171 752	293 841	16 126	54,88
2004	390 635	320 677	13 753	42,89	2012	140 640	280 186	14 92	53,25

Kaynak: <http://www.sekerkurumu.gov.tr/hammadde.aspx> Erişim:03.02.2014

Tablo 3.14: Mısır Üretimini Seyri

Yıllar	Üretim (Bin Ton)	Ekili Alan (1000 ha)	Verim (kg/ha)	Yıllar	Üretim (Bin Ton)	Ekili Alan (1000 ha)	Verim (kg/ha)
1997	2,08	545	3,817	2005	4,2	600	7
1998	2,3	550	4,182	2006	3,811	536	7,11
1999	2,297	518	4,434	2007	3,535	518	6,831
2000	2,3	555	4,144	2008	4,274	595	7,183
2001	2,2	550	4	2009	4,25	592	7,179
2002	2,1	500	4,2	2010	4,31	594	7,256
2003	2,8	560	5	2011	4,2	525	8
2004	3	590	5,085	2012	4,6	623	7,39

Kaynak: <http://www.sekerkurumu.gov.tr/hammadde.aspx> Erişim:03.02.2014

Şeker pancarı üretiminin 1997 yılından 2012 yılına kadar izlediği süreç içinde pancar üreticilerinin sayısında 310 bin, pancar ekim alanlarında ise %39 daralma gözlenmiştir (Bkz Tablo 3.13). Bu sayıyı hane düzeyinde düşünecek olursak yaklaşık 1.5 milyon insanın geçimsel faaliyeti olan pancar yetiştiriciliğinden uzaklaştığını görebiliriz.

GEGP kapsamında üretiminin düzenlenmesi söz konusu olan diğer bir ürün de tütündür. Tütün de, şeker gibi, “hem imalat hem de tarım sektörlerinde 1980’li yılların ortalarından bu yana gerçekleşmekte olan küresel piyasalarla bütünleşme sürecinde en önde gelen ürünlerden biridir. Bu açıdan bakıldığında, tütün ve tütün mamulleri üretimine ilişkin politikaların, küreselleşme sürecinde ön plana çıkan ve öncelikle tütün imalat sanayisine egemen olan uluslararası şirketlerin talepleri doğrultusunda biçimlendiği görülmektedir” (İslamoğlu vd, 2008:422).

20 Haziran 2002 tarihinde TBMM’de kabul edilen 4733 sayılı Tütün Kanunu¹⁰¹, bütün bir tütün sektörüne ilişkin düzenlemelerin ana hatlarını belirlemiştir. Bu yasa ile üretici tütünlerinin sözleşme usulü ya da açık arttırma usulüne göre alınması kararlaştırılmış, TEKEL’in tütün piyasası üzerindeki kontrolü aşındırılmış, TEKEL’in mülkiyetinde olan taşınmazların satılabilmesi ve TEKEL’in özelleştirilebilmesi mümkün hale gelmiştir. Buna ek olarak 2002 ve takip eden yıllarda tütünün destekleme alımı kapsamı dışında tutulacağı belirtilmiştir. Bu yasanın kabul edilmesi, “1980 sonrasında tütün ithalatını serbest bırakan, yabancı sigaraların satışına izin veren, uluslar arası tekellerin Türkiye’de yatırımını olanaklı kılan sürecin son noktasıdır” (Yaman ve Ertürk-Keskin, 2013:418).

¹⁰¹ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_sd.durumu?kanun_no=4733 Erişim: 11.02.2014

Tablo 3.15: Türkiye Tütün Üretimi, 2002-2011

Ürün Yılı	Üretici Sayısı (Kişi)	Tütün Üretimi (Ton)
2002	405 882	159 521
2003	318 504	112 158
2004	282 274	133 913
2005	252 312	135 247
2006	215 307	98 137
2007	179 633	74 585
2008	181 588	93 403
2009	77 411	81 053
2010	64 191	53 018
2011*	50 669	45 398

Kaynak: TEKEL ve TAPDK Kayıtları, (*) Geçici Rakamlar Aktaran: Seydioğulları, 2012:22

Tablo 3.15’de Tütün Yasası’nın kabulünden itibaren tütün üretici sayısı ve tütün üretimindeki değişmeyi izleyebilmek mümkündür. 2002 yılında 405.882 kişi tütün ekimi yaparken 2011 yılına gelindiğinde bu sayının 50.669 kişiye gerilemiş olması çarpıcı sayılabilecek bir değişimdir. Tütün üretimi emek yoğun bir faaliyet olduğu için, her üretici ailenin ortalama olarak 5 kişiye bakmakla yükümlü olduğu varsayımıyla yaklaşık 1 milyon 800 bin kişinin geçimsel faaliyeti olan tütün üretiminden vazgeçtiği sonucuna varılabilir.

Dikili’deki Deliktaş ve Demirtaş köylerinin ekonomileri uzun yıllar boyunca geniş ölçüde tütün üretimine dayanmıştır. Tütüne verilen devlet desteğinin sona ermesi ve 2000’li yılların başında tütün piyasasının tüccara bırakılması yerel ekonomiye şiddetli zarar verdi. Bu köyler, sulama imkânlarının kısıtlılığından dolayı başka mahsullere başarılı bir geçiş yapamadılar. Sözleşmeli çiftçilik anlaşmalarının yaygınlaşmasının yanı sıra uluslararası tütün firmaları için çalışan aracılarla yapılan anlaşmaların sayısında bir artış olsa da bu düzenlemeler, tütün çiftçilerinin artan girdi fiyatları, azalan devlet sübvansiyonları ve düşen ürün fiyatları karşısında kayıplarını karşılamada yetersiz kaldı.

Sonuç olarak, köylülerin çoğu tarlalarında tütün tarımı için ayırdıkları alanı küçülttü ve hatta bazı aileler temel ihtiyaçlarını karşılamak adına tarlalarının ve tarım aletlerinin bir kısmını satmak zorunda kaldı (Keyder ve Yenil, 2013:94-95).

Türkiye tarımının ne yönde bir dönüşüm geçireceğini 2006 yılında çıkarılan Tarım Kanunu'na¹⁰² bakarak da anlayabilmek mümkündür. Bu kanunun 5. maddesinde tarım politikalarının ilkeleri belirtilmektedir. Bunlar, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması'nda belirtilen taahhütlere uyum, piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme politikalarının oluşturulması, özel sektörün tarımdaki rolünün arttırılması olarak ifade edilmektedir. Kanunun 6. maddesinde ise tarım politikalarının öncelikleri belirtilmektedir. Bu öncelikler, ilerleyen bölümlerde de değinilecek olan tarımsal üretimde kalite ve rekabet gücünün geliştirilmesi, üretim-piyasa birlikteliğinin sağlanması, arazilerin üretimde verimliliği sağlayabilecek büyüklüklerde toplulaştırılması olarak ifade edilmektedir. Bu kanunda sözleşmeli üretim esasları da düzenlenmekte, tütün ve şeker pancarının sözleşmeli üretiminin kapsamı genişletilerek yaygınlaştırılması ve desteklenmesi için gerekli düzenlemelerin yapılacağı ifade edilmektedir. Bu kanunla ilgili olarak değinilecek son nokta ise tarımsal desteklemelerin finansmanına ilişkindir. Buna göre tarımsal desteklemelere bütçeden ayrılacak kaynağın GSMH büyüklüğünün %1'inden daha az olamayacaktır.

..... çıkarılan yasa hükmüne uyulmamış; 2007- 2010 yıllarında tarımsal desteklemeler gayrisafi yurtiçi hasılanın (GSYH) binde 5-6'sı seviyesinde tutulmuş, hızlı bir yok oluş sürecindeki tarımsal nüfus bütçeden 36 milyar TL destek görmüştür. Dört yılda çiftçiye taahhüt edilen kaynaktan yaklaşık 17 milyar lira kesinti yapılmıştır. Aynı dönemde faiz ödemeleri 409 milyar TL'dir. Yani bir avuç yerli ve yabancı rantiyeye milyonlarca

¹⁰² <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> Erişim:02.03.2014

çiftçiden tam 11 kat daha fazla ödeme yapılmıştır. Tarım sektörüne yönelik sabit sermaye yatırımları azalmış, başta buğday olmak üzere birçok tarımsal ürünün fiyatı maliyetlerin altında kalmıştır (Tuncer, 2011:9).

Tarımsal dönüşümün bir ayağı da tohumun metalaştırılması yönündeki girişimler olmuştur. Türkiye, tarafı olduğu uluslararası sözleşmelerin hükümleri doğrultusunda bitkilerin genetik özelliklerinin belirlenmesi ve patentlenmesi yönünde yasal düzenlemeler yapmıştır. Türkiye, bu çerçevede, 04.11.2002 tarihinde imzalanan “Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması¹⁰³”nın 17.06.2006 tarihinde onaylanmasına karar vermiştir. Bu anlaşmanın “Fikri mülkiyet ya da diğer telif hakları ile koruma altına alınmış olan gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarına erişim, uluslararası anlaşmalara ve diğer ulusal kanunlara uygun olacaktır.” hükmü, bitkilerin, tohumların genetik özelliklerinin daha geniş kapsamda ise tarımsal üretimin en temel hammaddesi olan tohumun patentlenmesi ve metalaştırılmasına hukuki zemin sağlamaktadır.

Bu uluslararası anlaşmanın onaylanmasından kısa bir süre sonra, 31.10.2006 tarihinde, genetik kodların patentlenmesinin nasıl yürütüleceğine dair bir çerçeve belirleyen Tohumculuk Kanunu¹⁰⁴ çıkarılmıştır. Bu kanun ile bitki çeşitleri ve tohumların patentlenme ve kayıt altına alınma işlemlerindeki tüm yetki Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı’na verilmektedir.

Tohumluk ithalatının 1984’te serbest bırakılması, TİGEM işletmelerinin yetkisizleştirilmesi ile başlayan süreç bu kanun ile daha derinlikli bir durum almaktadır. “*Bakanlık tarafından, bitkisel ve tarımsal özellikleri belirlenerek sadece*

¹⁰³ <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060808.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060808.htm> Erişim: 02.03.2014

¹⁰⁴ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/11/20061108-1.htm> Erişim: 25.02.2014

kayıt altına alınan çeşitlere ait tohumlukların üretimine izin verilir.” hükmü, üreticilerin geleneksel olarak yaptığı tohumluk yetiştirme faaliyetini ve birbirleri ile tohumluk alışverişi yapmalarını yasaklamaktadır. Buna ek olarak 14. madde kapsamında ihracat amacıyla ithal edilen tohumluklar veya bitkisel ürünlerin kayıt altına alınmaya dahil olmayacağı belirtilmekte ve çiftçilerin, sadece ticarete konu olmayacaksa, tohumluk alışverişi yapabileceği belirtilmektedir.

Bu kanun, TİGEM’in işlevsizleştirilmesinden doğan boşluğun ulusötesi tohum ve tarım-gıda şirketleri tarafından doldurulmasının ve üreticilerin kendi tohumunu bile üretmez hale getirilmesinin önünü açmıştır. Daha doğrusu üreticiler binlerce yıldır ellerinde bulundurdıkları, tarımsal üretimin temeli olan tohumu ellerinde bulundurma hakkından mahrum edilmişlerdir.

Bu kanun, yüksek maliyetli sertifikasyon sürecini tamamlayamayacakları için piyasada rekabet edemeyecek kamu kuruluşlarının ve sıradan üreticilerin tohum piyasasının dışında kalmasına yol açmıştır (Keyder ve Yenal, 2013:67).

Tohum Kanunu, bitkisel ürünlerin ve tohumların kalıtsal özelliklerinin kayıt altına alınmasını amaçlamakta ve kendi tohumunu üretmekten mahrum bırakılan üreticilerin tohumculuk alanına bütünüyle hakim olan ulusötesi şirketler ile karşı karşıya gelmesine yol açmaktadır (Önal, 2007:231). Çokuluslu şirketler tarafından patentlenen tohum çeşitlerinin yetiştirme sürecinde oldukça yüksek miktarda tarım ilacı ve gübreye ihtiyaç duyması ve bu tohumların kısır nitelikli olması; bu şirketler tarafından pazarlanan ürünün tohum, gübre ve tarım ilacını içeren bileşik bir ürün haline gelmesini sağlarken; üreticiler açısından ise yeni bir maliyet ve bağımlılık unsurunu oluşturmaktadır (Özkaya’dan Aktaran: Oral, 2013:163). Aşağıda yer

alan Tablo 3.16 ve 3.17’de dünya tohum ve tarım ilacı pazarında en büyük paya sahip on şirketi görebiliriz.

Tablo 3.16: 2009 yılı itibariyle dünyanın en büyük tohum şirketleri

Şirketler	Satışları (milyon\$)	Pazar payları(%)
Monsanto(ABD)	7 297	27
DuPont – Pineer (ABD)	4 641	17
Syngenta (İsviçre)	2 564	9
Groupe Limagrain (Fransa)	1 252	5
Land O’Lakes/Winfield Solutions (ABD)	1 100	4
KWS AG (Almanya)	997	4
Bayer CropScience (Almanya)	700	3
Dow AgroSciences (ABD)	635	2
Sakata (Japonya)	491	2
DLF-Trifolium (Danimarka)	385	1
10 Şirketin Toplamı	20 062	73
Küresel Tohum Pazarı	27 400	100

Kaynak: ETC Group, 2011- Who Will Control the Green Economy? Erişim: 03.03.2014

Başlıca altı gıda maddesi üzerindeki patent sahibi şirketlerin ve tarım ilacı üreten şirketlerin sahip oldukları piyasa paylarına bakıldığında bu yasa ile, Türkiye’deki üreticilerin üretim maliyetlerine, tohum maliyetlerinin de ekleneceğini söylemek zor olmayacaktır.

Tablo 3.18 dünyada beslenme amacıyla en çok tüketilen tahılların tohum patentlerinin şirketlerin toplam tohum patentleri içindeki payını göstermektedir. Pirinç üzerindeki Japon şirketi Mitsui’nin hakimiyetini ABD’li Du Pont firması takip etmektedir. Mısır ve soya patenti sahipliğinde ise en büyük pay Du Pont şirketine aittir. Buğday tohumu patentlerinde ise en büyük pay, sırası ile Du Pont ve Syngenta’ya aittir.

Tablo 3.17: 2009 Yılı İtibariyle Dünyanın En Büyük Tarım İlacı Şirketleri

Şirketler	Satışları (milyon\$)	Pazar payları(%)
Syngenta (İsviçre)	8 491	19
Bayer CropScience (Almanya)	7 544	17
BASF (Almanya)	5 007	11
Monsanto(ABD)	4 427	10
Dow AgroSciences (ABD)	3 902	9
DuPont (ABD)	2 403	5
Sumitomo Chemical (Japonya)	2 374	5
Nufarm (Avustralya)	2 082	5
Makteshim-Agan Industries (İsrail)	2 042	5
Arysta LifeScience (Japonya)	1 196	3
10 Şirketin Toplamı	39 468	89
Küresel Tarım İlacı Pazarı	44 000	100

Kaynak: ETC Group, 2011- Who Will Control the Green Economy? Erişim: 03.03.2014

Tablo 3.18: Temel Altı Gıda Üzerindeki Patent Sahibi Olan Şirketler ve Patent Sayısı

	Pirinç	Mısır	Buğday	Soya	Patates	Toplam
Du Pont (ABD)	191	665	539	495	3	1893
Syngenta (İsviçre)	75	198	665	21	46	1005
Monsanto (ABD)	80	136	290	229	32	767
Mitsui (Japonya)	267	-	1	5	-	273
Toplam	613	999	1495	750	81	3955

Kaynak: ‘Crops and robbers’ Action Aid, Ekim 2001 Aktaran: Kovel, 2005:134

Not: Bu tabloda yer alan gıda patentleri tablonun alındığı kaynakta aynı şekilde belirtilmektedir. Bu gıda patentleri dünya genelinde beslenme amacıyla yetiştirilen temel tahıllara ve patatese aittir.

3.4.2. Teşvik ve Ürün Deseni İlişkisi

Türkiye’de ülke nüfusunun ithalat ihtiyacı yaratmayacak şekilde yeterli beslenebilmesi ve uzun erimli kalkınma hedefleri doğrultusunda tarımsal destekleme politikaları uygulanmıştır. Kuruluş döneminde (1923-1929) nüfusunun ezici bir çoğunluğu köylerde bulunan Türkiye’de öncelikle köylü üzerinde ağır bir vergilendirme olan aşar vergisi 17 Şubat 1925’te kaldırılmıştır. Aşar vergisinin kaldırılması tarımsal üretimdeki artışı desteklemiş, tarım sektörünün büyüme hızı gayrisafi yurt içi hasılanın büyüme hızından yüksek seyretmiştir.

Türkiye’nin tarıma yönelik destekleme uygulamasının 1929 bunalımı ile birlikte devreye giren korumacı politikalar çerçevesinde başladığı söylenebilir (Kendir-Özdiç, 2010:2). 1932 yılında Ziraat Bankası’na buğday alım yetkisi verilmiştir. 1933 yılı birinci beş yıllık sanayi planında sanayi ve tarım birbirini tamamlaması gereken kesimler olarak bütünlüklü bir şekilde ele alınmıştır. 1935 yılında 2834 sayılı Tarım Satış ve Kooperatifleri Birlikleri Kanunu ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmış, üreticilere ayni ve nakdi kredi sağlanmasında ve destekleme alımı yapılmasında görevlendirilmişlerdir. 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur (Özkaya vd, 2001).

1960 yılında nüfusunun %65’inin tarımda yer aldığı bir ülke olan Türkiye’de tarımsal destekleme politikaları kalkınma politikaları ile eşgüdümlü olarak yürütülmek istenmiş, kalkınma planlarında tarıma yönelik hedefler belirlenmiştir (Biber, 2011:212).

Bu çerçevede Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967), tarımsal destekleme politikasının amaçları tarımsal üretkenliği arttırmaya yönelik vergi ve sübvansiyon politikalarının uygulanması olarak ifade edilmektedir (s145). İkinci (1968-1972) ve Üçüncü Kalkınma Planları'nda da (1973-1977), tarımın desteklenmesine yönelik benzer politikalara yer verilmiştir. Bunlar genel itibariyle fiyat ve destekleme politikaları, tarımsal eğitim ve teknolojinin yaygınlaştırılması ve tarımsal krediler şeklinde gerçekleştirilmiştir. Tarımsal destekleme politikalarında düzenleme yapılması vurgusu ilk olarak Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) yer almaktadır (s224).

Beşinci (1985-1989) ve altıncı kalkınma planlarında (1990-1994) Türkiye'nin iktisat politikasının geçirdiği dönüşüme paralel olarak tarımsal destekleme politikalarında değişiklikler görülmektedir. Bu planlarda destekleme fiyatlarının enflasyonist baskı yaratmayacak şekilde belirlenmesi, ihracatı yapılabilecek tarımsal ürünlerin desteklenmesi, tarımsal ürünlerin desteklenmesinden sorumlu olan kurumların Hazine destekleri olmaksızın finansmanlarını sağlayabilmesi gibi hedefler yer almaktadır.

Yedinci (1996-2000), sekizinci (2001-2005) ve dokuzuncu kalkınma planlarında (2007-2013) tarımın karşılaştırmalı üstünlükler çerçevesinde ve piyasa sinyallerini bozmayacak şekilde yeniden yapılandırılacağı belirtilmektedir. Burada aynı zamanda Gümrük Birliği Anlaşması ve Uruguay Turu Tarım Anlaşması ile belirtilen kurallara bağlı kalınacağı ifade edilmektedir ve rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması hedeflenmektedir ve piyasa koşullarında, talebe uygun biçimde yönlendirilecek destekleme politikaları öngörülmektedir. Onuncu planda önceki planlarda yer verilen öngörü ve tespitler

daha teknik olarak yer almaktadır. Genel olarak bakıldığında, beşinci kalkınma planından itibaren hazırlanan planlarda tarımın piyasanın ve sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılandırılmasına ilişkin yönelimlerin yer aldığı söylenebilir. Ürün destekleri de buna uygun olarak belirlenmektedir.

Tablo 3.19: Tarımsal Amaçlı Transferler ve Faiz Giderlerinin GSYİH'deki Payları

Yıllar	GSYİH (milyon TL)	Tarımsal Transferler (cari milyon TL)	Tarım/GSYİH %	Faiz Giderleri (milyon TL)	Faiz/GSYİH %
2001	240 224	1 033	0,43%	41 038	17,08%
2002	350 476	1 868	0,53%	51 728	14,76%
2003	454 780	2 805	0,62%	58 527	12,87%
2004	559 033	3 084	0,55%	56 489	10,10%
2005	648 931	3 707	0,57%	45 679	7,04%
2006	758 390	4 784	0,63%	45 963	6,06%
2007	843 178	5 555	0,66%	48 753	5,78%
2008	950 534	5 809	0,61%	50 661	5,33%
2009	952 558	4 494	0,47%	53 201	5,59%
2010	1 098 799	5 817	0,53%	48 298	4,40%
2011	1 297 713	6 961	0,54%	42 231	3,25%
2012	1 415 786	7 553	0,53%	48 416	3,42%
2013	1 561 510	8 684	0,56%	49 986	3,2%

Kaynak: Faiz giderleri için <https://portal.muhasebat.gov.tr> Erişim: 03.03.2014

Not: Tarımsal Transfer kalemi cari fiyatlarla verilmiştir ve DETAY2 tablolarından hazırlanmıştır. Faiz giderleri kalemi genel bütçe giderleri ay içi gerçekleşmeler EKOD4 tablolarından hazırlanmıştır. GSYİH verileri TÜİK Cari Fiyatlar serilerinden alınmıştır. 2001-2004 dönemi faiz giderleri için Oral, 2013:150'deki 14 nolu tablodan faydalanılmıştır.

Tablo 3.19'da dikkati çeken bir durum, milli gelirden tarımsal desteklemelere ayrılan payın incelenen dönemde milli gelirin %1'ini aşmamış olmasıdır. Faiz ödemelerinin milli gelire olan payı ise 2012 yılı itibarıyla tarımsal desteklemenin payının 6,45 katıdır. Bu, aynı zamanda yaklaşık 17 milyon insanın yaşadığı tarımı

kamu maliyesi üzerinde bir yük olarak ve enflasyonun temel sebebi olarak gören yaklaşımın ve tercihlerin de ifadesi olmuştur.

1990-2000 yılları arasında konsolide bütçe giderleri içinde tarımsal destekleme harcamalarının payı, %0,19'dan başlayarak artmış, en yüksek seviyesi olan %3,12'ye 1997 yılında ulaşmıştır (Bkz Tablo 3.20). KİT'lere aktarılan görev zararları kalemi de eklendiğinde bu oran %4,55 olmaktadır. 1997 yılından itibaren de giderek azalmıştır. 2000 yılından itibaren tarımsal transferlerin toplam bütçe giderleri içindeki payı artış içinde olmuş 2013 yılı sonu itibariyle %2,19 seviyesine ulaşmıştır.

Tablo 3.20: Genel Bütçe Giderleri İçinde Tarımsal Destekleme Harcamalarının Payı (%) (Milyar TL)

Yıl	Harcamalar (Konsolide Bütçe Gider Gerçekleşmeleri)	Tarımsal Desteklemeler	Tarımsal Desteklemelerin Bütçe Payı
1990	68 355	132	0,19%
1991	132 401	1 177	0,89%
1992	225 398	-	-
1993	490 438	-	-
1994	902 454	8 992	1,00%
1995	1724 194	17 098	0,99%
1996	3961 308	51 861	1,31%
1997	8 050 252	250 929	3,12%
1998	15 614 441	180 000	1,15%
1999	28 084 685	225 510	0,80%
2000	46 705 028	358 501	0,77%
2001	80 579 065	1 032 578	1,28%
2002	115 682 350	1 867 600	1,61%
2003	140 174 842	2 804 999	2,00%

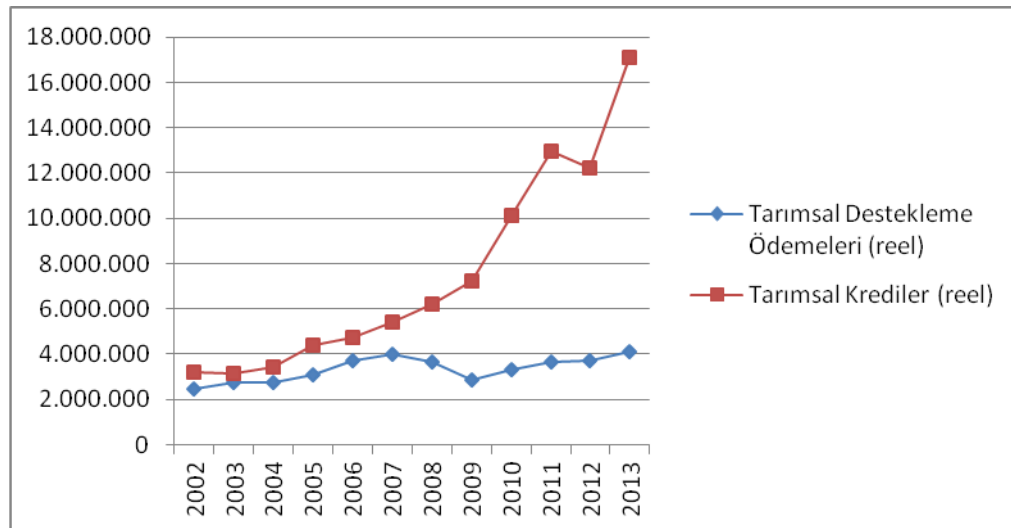
Kaynak: <https://portal.muhasabat.gov.tr/>
faydalanılmıştır. Erişim: 25.05.2014

Genel Bütçe Giderleri DETAY2 raporundan

Tablo 3.21’de reel tarımsal destekleme ödemelerindeki değişim yer almaktadır. Tarımsal transferlerin cari büyüklüklerine bakıldığında artış olduğu görülmektedir, ancak reel büyüklüklere bakıldığında 2003-2012 yılları arasındaki artışın %20 civarında kaldığı görülecektir. Tarımsal transferlerin bütçe giderleri içindeki payı artış eğilimindedir ancak 2001 yılından itibaren bu transferler içinde büyük kısmı Doğrudan Gelir Desteği kalemi oluşturmuştur. Destekleme alımlarına, fiyat desteklerine ve tarımsal KİT’lerin görev zararlarına kaynak ayrılmadığı durumda Doğrudan Gelir Desteği ödemelerinin artışı, ekim yapmamayı desteklemek anlamına gelmektedir. Mazot ve gübre destekleri ise sembolik boyutta kalmaktadır.

Tarım destekleme ödemeleri ve tarım kredilerinin 2003-2012 yılları arasındaki değişimine bakıldığında (Grafik 3.4), 2005 yılından itibaren aradaki farkın giderek açıldığı görülmektedir. Devlet, tarımı destekleme işini büyük ölçüde finans kesimine devretmiş görünmektedir.

Grafik 3.4: Tarım Destekleme Bütçesi ve Tarım kredileri (bin TL)

Kaynak: Tarımsal destekleme ödemeleri <https://portal.muhasebat.gov.tr> DETAY2 tablolarından derlenmiştir. Tarım Kredileri için Türkiye Bankalar Birliği <http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> Erişim: 03.03.2014. Cari büyüklükler, Yurt İçi Üretici Fiyat Endeksi 2003=100 kullanılarak reel büyüklüklere indirgenmiştir.

Tablo 3.21: Toplam Tarımsal Destekleme Ödemeleri-Cari (Milyon TL)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tarımsal Amaçlı Transferler (1)	3 084 018	3 707 051	4 784 159	5 555 090	5 811 172	4 494 618	5 817 012	6 961 685	7 557 371	8 690 339
Toplam Alan Bazlı Tarım Destekleri										
Doğrudan Gelir Desteği	2 479 764	288 000	222	1 640 000	1 140 001	50	0	374	8 947	807
Mazot Desteği	0	0	0	480 000	492 000	469 000	512 000	512 000	600 000	607 000
Gübre Desteği	0	0	0	345 000	352 000	596 000	622 000	622 000	710 000	718 000
Fark Ödemesi (Prim) destekleri	334 008	652 359	1 359 272	2 189 854	2 356 845	2 440 552	2 287 911	2 680 000	2 595 855	2 807 000
Hayvancılık Destek Hizmetleri	0	0	0	336 136	580 337	360 600	641 007	932 950	1 112 740	1 416 084
Kırsal Kalkınma Destekleri	0	0	1 325	104 299	143 093	258 997	313 207	263 000	32 000	343 998
Tarım Sigortası Destekleri	0	0	0	329 622	593 848	95 760	75 827	227 006	456 819	303 000
Kuraklık Desteği	0	0	0	266 425	547 072	38 000	0	0	0	0
Tarım Reformu Uygulama Projesi	30 923	28 543	13 637	1 506	8 124	4 302	0	0	0	0
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	30 323	2 393 149	2 748 728	10 481	1 758	307	441	5	4 009	5 364
Toplam Harcamalar (2)	151 121 280	158 002 682	175 084 118	200 206 450	222 055 561	262 597 514	262 597 514	307 039 342	353 641 946	396 910 097
(1)/(2)	2,04%	2,35%	2,73%	2,77%	2,62%	1,71%	2,22%	2,27%	2,14%	2,19%
GSYİH (bin TL) (3)	559 033 000	648 931 000	758 390 000	843 178 000	950 534 000	952 558 000	1 098 799 000	1 297 713 000	1 415 786 000	1 561 510 000
(1)/(3)	0,55%	0,57%	0,63%	0,66%	0,61%	0,47%	0,53%	0,54%	0,53%	0,56%

Kaynak: <https://portal.muhasebat.gov.tr/> Genel Bütçe Giderleri Ekod4 raporlarından faydalanılmıştır. Erişim: 25.05.2014

TRUP ile birlikte, tarımsal desteklemelerden faydalanmanın önkoşulu olarak Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıtlı olma koşulu getirilmektedir. Doğrudan Gelir Desteği'nden faydalanma konusunda olduğu gibi gerek alan bazlı desteklemelerden gerekse, gübre ve mazot gibi girdi desteklerinden faydalanabilmek için tek parselde 50 dekardan daha büyük araziye sahip olma koşulu getirilmektedir. ÇKS, üreticilerin tapulu araziye sahip olmasını gerektirmektedir. TRUP, ÇKS'yi, üreticilerin destek ödemelerine, tarımsal kredi kaynaklarına, tarımsal ürün piyasalarına ulaşabilmelerinin temel koşulu haline getirmiştir. ÇKS, bu anlamda, işlenen toprakların kayıt altına alınmasını öngörmekte ve toprağın metalaşmasını sağlayan bir işlev görmektedir (İslamoğlu vd., 2008:16-54).

Tablo 3.22: Çiftçi Kayıt Sistemine Kayıtlı Çiftçi Sayısı

Yıl	Çiftçi Sayısı	Alan (da)	Yıl	Çiftçi Sayısı	Alan (da)
2001	2 182 767	121 964 486	2007	2 613 234	167 277 814
2002	2 588 666	164 960 378	2008	2 380 284	157 694 645
2003	2 765 287	167 346 718	2009	2 328 731	154 360 407
2004	2 745 424	167 099 180	2010	2 318 506	156 309 390
2005	2 679 737	165 826 141	2011	2 292 380	152 048 523
2006	2 609 723	164 930 261	2012	2 214 537	153 449 052

Kaynak: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, BUGEM 2013

Tablo 3.22'de Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıtlı olan çiftçi sayısı ve ekilen arazi miktarı yer almaktadır. 2001 yılından itibaren çiftçi sayısı ve ekilen alanda görülen artış 2006 yılında durmuş; 2008'den itibaren azalmaya başlamıştır. Bu azalmadan tarımsal faaliyetin gelir getirici özelliğini görelili olarak kaybettiği sonucuna

varılabilir. 2008 krizinin tarımsal istihdamda yarattığı kısıtlı artış, çiftçi sayısını arttırmaya yeterli olmamıştır.

Tablo 3.23: Tarımsal İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme Sayısı ve İşletmelerin Tasarrufunda Bulunan Arazi Sayısı (2001)

İşletme			Arazi	
İşletme Büyüklüğü(dekar)	Sayı	%	bin dekar	%
0- 49	1 959 123	64,8	39 344	21,3
50 – 99	560 049	18,5	38 127	20,7
101 – 199	327 363	10,8	43 884	23,8
200- 499	153 685	5,1	42 075	22,8
501 – 999	17 429	0,6	11 219	6,1
1000 +	4 478	0,1	9 699	5,3
Toplam	3 022 127	100	184 348	100

Kaynak: TÜİK Genel Tarım Sayımı, 2001

2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre tarımsal işletmelerin %64,8'i 50 dekarın altındadır (Bkz Tablo 3.23). Dolayısıyla tarımda metalaşma pratiklerinden en fazla, desteklemelerden yoksun olan küçük ve orta ölçekli üreticiler etkilenmektedir. Altıncı ve yedinci kalkınma planlarında ve Tarım Strateji Belgeleri'nde tarım arazilerinin toplulaştırılmasına ilişkin hedeflerin yer almasından yola çıkılarak, tarımdaki yeni birikim sürecinin büyük ölçekli toprak sahiplerinin lehine ilerleyeceği söylenebilir (İslamoğlu vd., 2008:17-18).

Tablo 3.24: Ürünler İtibariyle Ödenen Prim Destekleri krş/kg

Ürünler	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Pamuk*	9,9	22,8	32	34,8	34,8	32,4	42	42	42	46	50
Ayçiçeği**	11	13,5	17,5	20	20	18,9	21	23	23	24	24
Soya*	12,65	16,8	24	26,4	26,4	24,75	27,5	35	50	50	50
Kanola	12	13	20	22	22	20,7	23	27,5	40	40	40
Dane Mısır	-	2,5	5	6,7	2	3,6	4	4	4	4	4
Aspir	-	-	-	22	22	20,7	25	30	40	40	45
Zeytinyağı	20	25	10	11	20	18,9	25	30	50	50	60
Buğday	-	-	3	3,5	4,5	4,5	5	5	5	5	5
Arpa	-	-	2	2,5	3,5	3,6	4	4	4	5	5
Çavdar	-	-	2	2,5	3,5	3,6	4	4	4	5	5
Yulaf	-	-	2	2,5	3,5	3,6	4	4	4	5	5
Çeltik	-	-	3	6	9	9	10	10	10	10	10
K. Fasulye	-	-	-	-	-	9	10	10	10	10	10
Mercimek	-	-	-	-	-	9	10	10	10	10	10
Nohut	-	-	-	-	-	9	10	10	10	10	10
Yaş çay	5	6,5	7	8	9	10,1	11,5	11,5	12	12	12

Kaynak: Şengül ve Sarıbal 2013:153

Not: * sertifikalı tohum kullanılması halinde **yağlık

Tablo 3.24’te ürünlere verilen prim desteklerine bakıldığında besin maddesi olan buğday, kuru fasulye, nohut gibi ürünlere verilen destekler son beş yıl boyunca sabit kalırken endüstri girdisi olan pamuk, ayçiçeği, soya, kanola, aspir gibi ürünlere verilen prim destekleri artış göstermektedir. Aspir ve soyaya verilen destekler ekim alanında da kendisini göstermektedir. Özellikle 2008-2011 arasında aspirin ekim alanında 7 kat; soyanın ekim alanında 3 kat artış olmuştur (Bkz Tablo 3.25).

Tablo 3.25: Ürünler İtibariyle Ödenen Prim Destekleri ve Ekim Alanları

	Ekim Alanı(da)			Üretim (ton)			Prim destek krş/kg		
	Aspir	Soya	Buğday	Aspir	Soya	Buğday	Aspir	Soya	Buğday
2003	2 500	27 000	91 000 000	170	85 000	19 000 000	-	12,65	-
2004	1 650	14 000	93 000 000	150	50 000	21 000 000	-	16,8	-
2005	1 730	8 600	92 500 000	215	29 000	21 500 000	-	24	3
2006	4 305	11 918	84 900 000	395	47 300	20 010 000	22	26,4	3,5
2007	16 941	8 675	80 977 000	2 280	30 666	17 234 000	22	26,4	4,5
2008	54 021	9 444	80 900 000	7 068	34 461	17 782 000	20,7	24,75	4,5
2009	215 237	10 512	81 000 000	20 076	38 442	20 600 000	25	27,5	5
2010	135 000	23 472	81 034 000	26 000	86 540	19 674 000	30	35	5
2011	131 668	26 421	80 960 000	18 228	106 722	21 800 000	40	50	5

Kaynak: 3.26 ve 3.28 no'lu tablolardan oluşturulmuştur.

Tablo 3.26: Türkiye Soya Ekim Alanı, Üretim ve Verim

Yıl	Çiftçi Sayısı	Ekim Alanı	Üretim (ton)	Verim(kg/Da)	Prim Destek krş/kg
1987	-	112 000	250 000	223	-
2001	-	17 000	50 000	294	-
2002	-	25 500	75 000	294	-
2003	2 294	27 000	85 000	315	12,65
2004	1 540	14 000	50 000	357	16,8
2005	1 613	8 600	29 000	337	24
2006	2 204	11 918	47 300	397	26,4
2007	1 279	8 675	30 666	354	26,4
2008	1 648	9 444	34 461	365	24,75
2009	2 125	10 512	38 442	366	27,5
2010	2 594	23 472	86 540	367	35
2011	-	26 421	106 722	387	50
2012	-	-	-	-	50
2013	-	-	-	-	50

Kaynak: GTHB, TÜİK ve FAO

<http://koop.gtb.gov.tr/data/51f7a5d0487c8e14b445460d/2012%20Y%C4%B1%C4%B1%20Soya%20Raporu.pdf> Erişim: 22.01.2014

Elimizdeki verilere (Bkz Tablo 3.26) göre soya ekim alanı ve üretim miktarı hala 1987 yılındaki seviyesinin altındadır. Soya tarımı yapan çiftçi sayısı 2003 yılından itibaren sürekli değişim göstermiştir. Soya ürününe verilen teşviklerin 2008 yılı haricinde sürekli artış gösterdiği göz önüne alındığında desteklerin soya üretiminde çok etkili olmadığı yorumu yapılabilecektir. Soya ekim alanları ve üretim miktarı 2008 yılından itibaren sürekli bir artış eğilimindedir. Verim artışlarında ise ithal hibrit tohumların katkısı olduğu düşünülmektedir.

Tablo 3.27: Türkiye Kanola Ekim Alanı, Üretim ve Prim Desteği

Yıl	Ekilen Alan (dekar)	Üretim (ton)	Yıl	Ekilen alan (dekar)	Üretim (ton)	Prim Desteklemesi (krş/kg)
1988	12 300	1 400	2001	2 900	650	-
1989	32 000	3 000	2002	5 500	1 500	-
1990	20 170	2 100	2003	28 000	6 500	12
1991	5 210	1 046	2004	17 000	4 500	13
1992	5 000	1 000	2005	7 000	1 200	20
1993	50	9	2006	53 898	12 615	22
1994	60	10	2007	106 830	28 727	22
1995	70	9	2008	281 000	83 965	-
1996	20	5	2009	327 767	113 886	-
1997	100	10	2010	312 496	106 450	40
1998	1 150	300	2011	268 298	91 239	40
1999	1 870	330	2012	295 421	110 000	40
2000	820	187	2013*	-	102 000	40

Kaynak: http://uteg.org/makaleler/turkiyede_biyodizel_uretim_maliyeti.pdf Erişim:22.02.2014

Tarım, Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü

*2013 üretim verileri tahmindir.

Yağlı tohumlu bitkilerden olan kanolanın ekim alanı ve üretim miktarı veri başlangıcı olan 1988 yılından itibaren dalgalı bir seyir izlese de, artış eğilimi 2005

yılından itibaren görülmektedir. Ancak Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Belgesi'nden ve Havza Bazlı Destekleme Modeli'nden yola çıkarak gerçekleşen üretim miktarının yeterli olmadığı ve kanola üretimine yönelik desteklerin arttırılacağı sonucuna varabiliriz (Tablo 3.27).

Destekleme politikalarının yağlı tohumlar gibi endüstri bitkilerine yönelmesinin bu ürünlerin ekim alanını besin maddeleri aleyhine genişlettiği söylenebilir. 2003-2011 yılları arasında buğday ekim alanı %11 oranında daralmıştır (Tablo 3.25). Türkiye nüfusunun artış eğilimi de göz önüne alındığında bu durumun, uzun vadede gıda güvenliği açısından tehlike oluşturacağı söylenebilir¹⁰⁵.

Ekilen tarım arazilerinin ürün gruplarına göre dağılımına bakıldığında (Tablo 3.28) meyve-sebze bahçelerinin ekim alanında artış eğilimi olduğu görülecektir. Bu artışın sebebi ise son yirmi yıl içinde meyve suyu ve dondurulmuş meyve-sebze üretiminde yer alan şirketlerin Türkiye'deki faaliyetleri ve sözleşmeli üreticiliğin yaygınlaşmasıdır. Meyve-sebze üretim miktarının artmasına ilişkin diğer bir yorum, üreticinin tarla ürünlerinde fiyatlar maliyetin altında kaldığı için ihracata yönelik meyve-sebze üretimine yöneldiği şeklindedir (Günaydın, 2010:184).

¹⁰⁵ Günaydın, 25 milyon tona yakın buğday üretemeyen Türkiye'nin –nüfus artış öngörülleri ile birlikte düşünüldüğünde- buğdayda net dışa bağımlı olacağını belirtmektedir (2010:184).

Tablo 3.28: Tarım Alanlarının Dağılımı

Yıllar	Toplam Tarım Alanı	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı (bin hektar)		Toplam (2+3)	Sebze bahçeleri alanı (4)	Meyveler, içecek ve baharat bitkilerin alanı (5)	Çayır ve mera arazisi (6)
		Ekilen (2)	Nadas(3)				
1970	-	15 591	8 705	24 296	447	2 595	-
1980	-	16 372	8 188	24 560	596	3 019	-
1990	-	18 868	5 324	24 192	635	3 029	-
2000	-	18 207	4 826	23 033	793	2 553	-
2001	40 967	18 087	4 914	23 001	799	2 550	14 617
2002	41 196	18 123	5 040	23 163	831	2 585	14 617
2003	40 645	17 563	4 991	22 554	818	2 656	14 617
2004	41 210	18 110	4 956	23 066	805	2 722	14 617
2005	41 223	18 148	4 876	23 024	806	2 776	14 617
2006 ⁽¹⁾	40 493	17 440	4 691	22 131	850	2 895	14 617
2007	39 505	16 945	4 219	21 164	815	2 909	14 617
2008	39 122	16 460	4 259	20 719	836	2 950	14 617
2009	38 911	16 217	4 323	20 540	811	2 943	14 617
2010	39 011	16 333	4 249	20 582	802	3 010	14 617
2011	38 231	15 692	4 017	19 709	810	3 091	14 617
2012 ^(*)	38 411	15 463	4 286	19 749	827	3 213	14 617

Kaynak: Çayır ve mera arazisi için 2001 Genel Tarım Sayımı, diğerleri için Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, www.tuik.gov.tr

Not: 1970-2000 arası bilgiler Günaydın 2010:181 de yer alan tablodan derlenmiştir.

(*) Bilgiler geçicidir.

Tarımsal destekleme politikalarında önemli bir diğer değişim de 2009/15173 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı¹⁰⁶ ile açıklanan “Türkiye Tarım Havzaları’nın Belirlenmesine İlişkin Karar” dır. Bu karar ile Türkiye tarımsal alanları ekolojik olarak birbirine benzeyen, destek kapsamındaki ürünlerin en elverişli şekilde yetiştirilebileceği 30 ayrı bölgeye ayrılmıştır¹⁰⁷. Tarımda Havza Bazlı Destekleme Modeli, tarımı kamu finansmanı üzerinde bir yük olarak gören ve tarımsal üretimin rekabet gücünü arttırmayı hedefleyen bir yaklaşımı içermektedir (GTHB 2009).

Tablo 3.29: Havza Bazlı Destekleme Modeli’nde Destekleme Kapsamındaki Ürünler (2010-2013)

Desteğe Konu Ürünler	Birim Destek (Kırş/Kg)			
	2010	2011	2012	2013
Yağlık Ayçiçeği	24	23	24	24
Kütlü Pamuk (yurt içerisinde üretilen sertifikalı tohumları kullananlar)	46	-	46	50
Soya Fasulyesi	50	Sertifikalı	50	50
		Sertifikasız	40	
Kanola	40	40	40	40
Dane Mısır	4	4	4	4
Aspir	40	40	40	45
Zeytinyağı	50	50	50	60
Buğday	5	5	5	5
Arpa, Çavdar, Yulaf, Triticale	5	4	5	5
Çeltik, Kuru Fasulye, Nohut, Mercimek	10	10	10	10
Çay	12	-	12	12

Kaynak: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110224-5.htm> Erişim:30.03.2014
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/05/20120507-3.htm> Erişim:30.03.2014
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130408-5.htm> Erişim:30.03.2014

¹⁰⁶ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/07/20090723-6.htm> Erişim:30.03.2014

¹⁰⁷ Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı BÜGEM Tarım Havzaları Daire Başkanlığı

2010 yılından itibaren arpa, aspir, ayçiçeği, buğday, çavdar, çay, çeltik, kuru fasulye, kanola, mercimek, mısır, nohut, pamuk, soya, yulaf ve yağlık zeytin üreten çiftçiler havza bazlı desteklerden yararlanmaya başlamışlardır¹⁰⁸. Havza bazlı destekleme modelinde, bu topraklarda en yaygın olarak ekimi yapılan şeker pancarı, tütün gibi ürünler ve sebze- meyve yer almazken, yağlı tohumlar bütün havzalarda destekleme kapsamındadır (Önal, 2012:194). 2013 yılında yapılan havza destek ödemelerinde ayçiçeği, soya, aspir ve kanola, toplam desteklerin %52'sini almıştır.

¹⁰⁸ <http://www.tarimdunyasi.net/?p=317> Erişim:30.03.2014

Tablo 3.30: Tarım Havzaları ve Desteklenen Ürünler

Havzalar	buğday	arpa	çavdar	yulaf	tritikale	mısır	pamuk	Ayçiçeği
Güney Marmara	*	*	*	*	*	*	*	*
Batı Karadeniz	*	*	*	*	*	*		*
Kuzey Batı Anadolu	*	*	*	*	*	*		*
Doğu Karadeniz	*		*			*		
Karasu-Aras	*	*	*	*	*	*		*
Kuzey Marmara	*	*	*	*	*	*		*
Büyük Ağrı	*	*	*			*		*
Söğüt	*	*	*	*	*	*		*
Çoruh	*	*	*	*	*	*		
Yukarı Fırat	*	*	*	*	*	*		
Kıyı Ege	*	*	*	*	*	*	*	*
Van Gölü	*	*	*			*		*
Erciyes	*	*	*	*	*	*		*
Kaz Dağları	*	*	*	*	*	*		*
İç Ege	*	*	*	*	*	*	*	*
Gediz	*	*	*	*	*	*	*	*
Meriç	*	*	*	*	*	*		*
Yeşilırmak	*	*	*	*	*	*		*
Orta Karadeniz	*	*	*	*	*	*		*
Karacadağ	*	*				*	*	*
Zap	*	*				*	*	
GAP	*	*				*	*	*
Batı Gap	*	*				*	*	*
Doğu Akdeniz	*	*	*	*	*	*	*	
Kıyı Akdeniz	*	*	*	*	*	*	*	*
Ege Yayla	*	*	*	*	*	*	*	*
Orta Kızılırmak	*	*	*	*	*	*		*
Orta Anadolu	*	*	*	*	*	*		*
Fırat	*	*	*		*	*	*	*
Göller	*	*	*	*	*	*		*

Kaynak:

<http://www.tarim.gov.tr/Sayfalar///Icerikler.aspx?rid=185&NodeValue=185&KonuId=181&zGroup=0&ListName=Icerikler> Erişim:30.03.2014

Tablo 3.30: Tarım Havzaları ve Desteklenen Ürünler (Devam)

Havzalar	kanola	soya	çeltik	zeytin yağı	Kuru fasulye	nohut	aspir	Mercimek
Güney Marmara	*	*	*	*	*	*		
Batı Karadeniz	*		*	*	*			
Kuzey Batı Anadolu			*		*	*	*	
Doğu Karadeniz	*							
Karasu-Aras					*	*		*
Kuzey Marmara	*		*	*	*			
Büyük Ağrı	*		*					
Söğüt	*	*	*	*	*	*	*	*
Çoruh			*		*	*	*	*
Yukarı Fırat					*	*		
Kıyı Ege		*	*	*	*	*	*	*
Van Gölü					*	*	*	
Erciyes	*				*	*	*	*
Kaz Dağları	*	*	*	*	*	*	*	*
İç Ege	*	*		*	*	*	*	*
Gediz	*	*		*	*	*		*
Meriç	*		*				*	
Yeşilırmak	*	*	*	*	*	*	*	*
Orta Karadeniz	*	*	*	*	*			*
Karacadağ	*	*	*	*	*	*	*	*
Zap			*		*	*	*	*
GAP	*	*	*	*	*	*	*	*
Batı Gap		*		*	*	*		*
Doğu Akdeniz	*	*		*		*		*
Kıyı Akdeniz	*	*	*	*	*	*		
Ege Yayla				*	*	*	*	
Orta Kızılırmak	*		*		*	*	*	*
Orta Anadolu	*	*			*	*	*	*
Fırat	*			*	*	*		*
Göller	*	*	*	*	*	*	*	*

Kaynak:

<http://www.tarim.gov.tr/Sayfalar/Icerikler.aspx?rid=185&NodeValue=185&KonuId=181&zGroup=0&ListName=Icerikler> Erişim:30.03.2014

Not: Doğu Karadeniz ve Çoruh Havzası'nda çay destekleme kapsamındadır.

İnsanların temel besin maddesi olabilecek nitelikte olan buğday, nohut, kuru fasulye, mercimek gibi tahıl ve hububatlar her havzada destekleme kapsamına alınmıştır ancak bu ürünlere verilen teşvikler sembolik boyutta iken hemen hemen

bütün havzalarda ayçiçeği, kanola, soya gibi yağlı tohumlara verilen teşvikler artmaktadır. OECD 2011 raporuna göre Marmara, Ege ve Akdeniz Bölgeleri toplamda meyve-sebze üretiminin %90'ını karşılamaktadır (s29). Özellikle Kıyı Ege ve Kıyı Akdeniz gibi meyve ve sebzeçiliğin yaygın yapıldığı yerlerde yağlı tohum ekim alanlarının genişlemesi, beslenmeye yönelik tarım ürünlerinin alanında daralmaya ve beslenme ihtiyacının pahalılaşmasına yol açabilecektir. Onuncu kalkınma planı dahilinde yağlı tohumlarda kendine yeterlilik oranının 2013 yılındaki %38'den 2018 yılı için %45'e çıkarılması hedeflenmektedir¹⁰⁹.

Özellikle gıda sektörü aleyhine yağlı tohumlarda görülebilecek bir coğrafi genişleme, bu bitkilere yatırım yapan çiftçiler için kısa vadede kârlı, ancak uzun vadede genel olarak tarım ve gıda sektörü açısından pahalı olabilecek bir dönüşümün habercisi. Öte yandan havza modelinin gerekçelerinde tohum güvenliği, ekolojik denge gibi herkesin üzerinde uzlaştığı kaygılar dile getirilse de, modelin bunu ne şekilde sağlayacağına yönelik herhangi bir ayrıntı en azından şimdilik görünmüyor (İslamoğlu, 2010)¹¹⁰.

Yağlı tohumların teşvikinin önemli sebeplerinden birisi bu bitkilerin endüstri girdisi olmalarıdır. Diğer sebebi ise fosil yakıt bağımlılığını azaltmaya yönelik ve temiz-yenilenebilir enerji kaynağı olan biyo-yakıt üretimidir¹¹¹. Yağlı tohumlardan aspir, yoğun olarak Isparta, Eskişehir ve Balıkesir'de üretilmekte; 2006 ve 2007'den itibaren sözleşmeli üretim kapsamında biyo-yakıt hammaddesi olarak talep edilmektedir (TÜSİAD, 2008:90). Ancak yağlı tohumlara yönelik desteklerin arttırılması, tarım kültüründe yaygın olmayan ürünlerin ekim alanlarını diğer ürünler aleyhine arttırabilecektir.

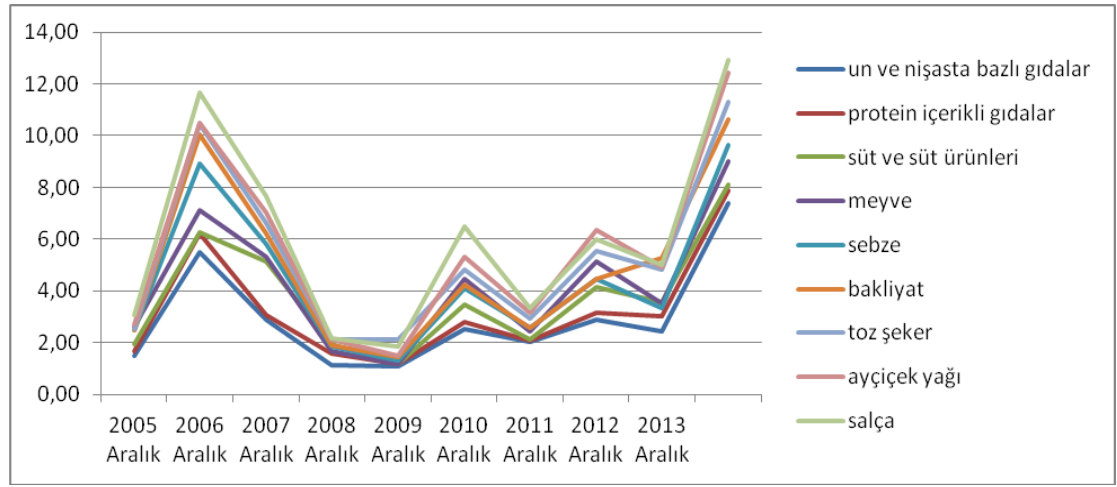
¹⁰⁹ Onuncu Kalkınma Planı

¹¹⁰ <http://www.karasaban.net/ciftcinin-neoliberalizmle-imtihani/> Erişim: 01.02.2014

¹¹¹ Örneğin Adıyaman'da üreticiler, sözleşmeli tarım yoluyla Petrol Ofisi için kanola yetiştirmektedir. Kaynak: <http://www.paradergi.com.tr/kap1111,132@300.html> Erişim: 01.02.2014

“...hep yağlı tohumlar üzerinde duruluyor. Yağlı tohumlardan beş-altı yıldır çok korkar oldum. Bizim yağ açığımız var ama, açığımız aspirle, kanolayla ya da soyayla giderilemez. Buradaki kültürde olmayan bir şekillendirme var. Bunun birkaç adım sonrasının biyoyakıt olmayacağını garanti yok. Her şey ekonomik gereklilik üzerine kurgulanıyor. Bu yüzden, yağlı tohum konusu tehlikeli” (Aysu, 2010).¹¹²

Grafik 3.5: Seçilen Gıda Mallarının Fiyatlarındaki Değişim

Kaynak: TÜİK

Not: Un ve nişasta bazlı gıdalar : Pirinç, buğday unu, bulgur, ekmek ve makarna (Yıllık ortalama fiyatları alınmıştır.)

Protein içerikli gıdalar: Dana eti, tavuk eti, balık ve yumurta

Süt ve süt ürünleri: Süt, yoğurt ve beyaz peynir

Meyve: Elma, armut, ayva, mandalina

Sebzeler: Sivri biber, domates, havuç, ıspanak, fasulye, kabak, kuru soğan, karnabahar, maydanoz, pırasa, salatalık, patates ve patlıcan

Bakliyat: Kuru fasulye, mercimek, nohut, diğer bakliyat

TÜİK Tüketici fiyatları madde endeksinden gıda malları kalemlerinde 2005-2013 yılları arasında, ücret gıdaları olarak ifade edilebilecek, diğer bir deyişle günlük beslenme ihtiyacını karşılamak üzere tüketilen bütün gıda malları fiyatlarında artış görülmektedir (Bkz. Tablo 3.31).

¹¹² <http://www.karasaban.net/ciftcinin-neoliberalizmle-imtihani/> Erişim: 01.02.2014

Tablo 3.31: Çeşitli Gıda Mallarının Fiyatları (TL/kg)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2005-13 Artış
Un ve nişasta bazlı gıdalar	1,47	1,65	1,94	2,61	2,49	2,48	2,53	2,72	3,04	107%
Protein içerikli ürünler	5,49	6,24	6,27	7,11	8,91	10,05	10,44	10,48	11,68	113%
Süt ve Süt ürünleri	2,88	3,08	5,13	5,31	5,83	6,22	6,61	7,03	7,63	165%
Meyve	1,15	1,59	1,95	1,67	1,86	1,89	2,11	2,12	2,18	90%
Sebze	1,10	1,20	1,19	1,19	1,31	1,43	2,10	1,48	1,85	68%
Bakliyat	2,53	2,77	3,47	4,47	4,09	4,23	4,84	5,30	6,50	157%
Toz şeker	2,03	2,08	2,13	2,45	2,58	2,56	2,95	3,17	3,34	65%
Ayçiçek yağı	2,9	3,17	4,13	5,13	4,45	4,46	5,53	6,33	5,98	106%
Salça	2,43	3,04	3,58	3,54	3,32	5,26	4,81	4,89	5,01	106%
Zeytin	7,38	7,87	8,11	9,00	9,63	10,65	11,32	12,41	12,92	75%

Kaynak: TÜİK

Not: Meyve Sebze fiyatları ortalama olarak hesaplanmıştır.

Türkiye’de ücret gıdaları olarak sınıflandırabileceğimiz gıdaların fiyatlarının artışının sebebi, bu ürünlerin üretimindeki sermaye hakimiyetinden

kaynaklanmaktadır. FAO The State of Food Insecurity (2013:45) raporuna göre 1990-2013 yılları arasında Türkiye’de yetersiz beslenen insan sayısı toplam nüfusun %5’inin altında olmuştur. Türkiye’nin ürün çeşitliliği ve su kaynaklarının zenginliği gıda güvencesi konusunda tehlike barındırmamasını sağlamıştır (Koç, 2013:14). Ancak gıda üretiminde sermaye hakimiyetinin artmasından öncelikle düşük gelir grubunda yer alan insanlar etkilenmektedir. FAO’nun yoksul hanehalklarının diyetlerini fazla çeşitlendiremediği, et, süt ve süt ürünleri tüketimlerini azalttığına dair tespitin Türkiye için de geçerli olduğu söylenebilir (2013:33).

Ankara Tabip Odası’nın Dünya’da ve Türkiye’de Beslenme (2012) konulu araştırmasına göre, beslenme alışkanlıkları ve tüketim sıklığını yakından etkileyen minimum gıda harcaması yöntemiyle yapılan yoksulluk çalışmalarına göre ise, gelir dağılımının en alt %20’lik bölümüne inildikçe hububata dayalı ürün, şeker ve yağ ile çay-kahve tüketim harcamalarının arttığı, buna karşılık, et, balık, meyve suyu ve şekerli mamul tüketim harcamalarının azaldığı gözlenmektedir¹¹³.

Gıda maddeleri fiyat artışlarının dahil edildiği, temel ihtiyaç maddelerindeki fiyat artışlarından en fazla, toplumsal sınıflar hiyerarşisinin alt basamaklarında yer alan topraklı-topraksız geçimlik üretim yapan köylüler ile kentli mülksüz emekçilerin etkilendiğine dair önemli bir çalışma Köse ve Bahçe (2011) tarafından yapılmıştır.

Tüketici fiyat endekslerinin burjuva iktisadının homojenleştirici ve bünyesine kattığı her unsuru ortalamaya yaklaştıran özelliğine eleştirel bir perspektifin yer aldığı çalışmada, enflasyonun farklı toplumsal sınıflarda farklı etki oluşturacağı fikri ele alınmaktadır. Bir önceki sayfada yer verilen, FAO tarafından yapılan tespiti bu

¹¹³ <http://ato.org.tr/bilgi/hekimler-icin-guncel-tibbi-bilgiler/detay/12> Erişim:02.04.2014

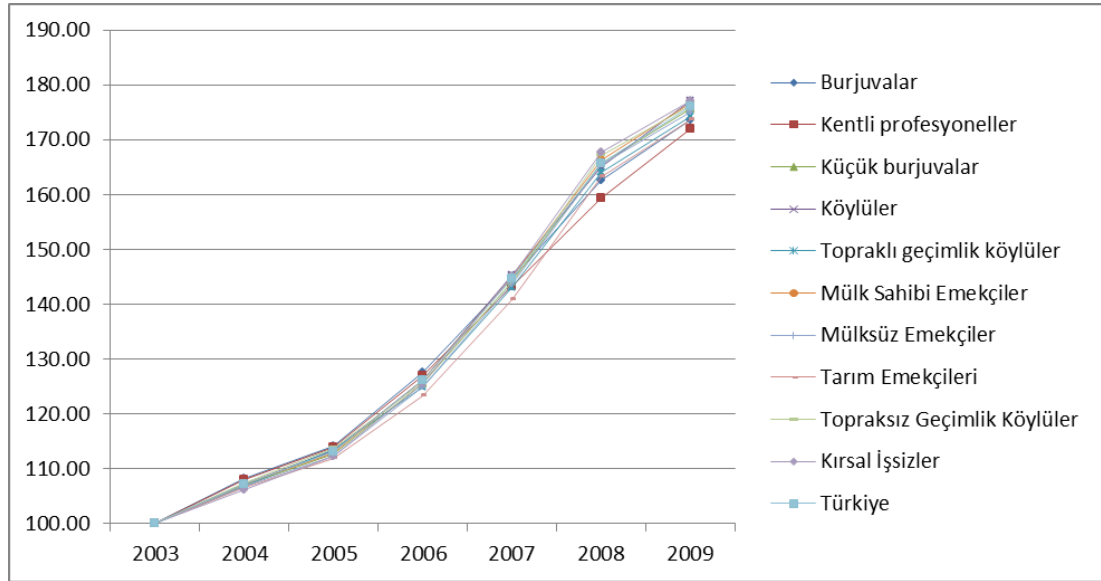
çalışma çerçevesinde daha da genişletip ayrıntılandırabiliriz. Sınıfsal olarak en alt basamaklarda yer alan sınıflar, temel olarak zorunlu ve yaşamsal nitelikteki metalleri tüketmekte ve bu metallerin tüketimine ilişkin kalıplarını değiştirmemektedir (Köse ve Bahçe, 2011:101).

Tablo 3.32: Hanehalkı Sınıf Pozisyonlarına Göre Gıda Harcamaları Fiyat Endeksleri (2003=100)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Fark
Burjuvalar	108,17	114,13	127,56	144,60	162,64	173,67	73,67
Kentli Profesyoneller	108,02	113,95	126,89	143,30	159,40	172,00	72,00
Küçük Burjuvalar	106,96	112,76	125,57	144,06	165,58	175,69	75,69
Köylüler	107,25	113,33	126,09	145,31	165,05	177,18	77,18
Topraklı Geçimlik Köylüler	106,90	113,44	124,97	143,07	164,10	174,16	74,16
Mülk Sahibi Emekçiler	107,14	112,98	126,13	144,89	166,35	176,73	76,73
Mülksüz Emekçiler	106,76	112,26	125,01	143,76	165,42	175,11	75,11
Tarım Emekçileri	106,65	111,87	123,25	140,81	163,33	173,67	73,67
Topraksız Geçimlik K.	107,46	113,82	125,68	144,09	167,09	176,19	76,19
Kentsel İşsizler	106,80	112,46	125,01	143,91	166,08	175,99	75,99
Kırsal İşsizler	106,26	112,24	125,52	145,03	167,68	177,09	77,09
Türkiye	107,18	113,02	126,09	144,67	165,65	176,10	76,10

Kaynak: Köse ve Bahçe, 2011:111

Grafik 3.6: Hanehalkı Sınıf Pozisyonlarına Göre Gıda Harcamaları Fiyat Endeksleri (2003=100)

Kaynak: Köse ve Bahçe, 2011:111

Yukarıda yer alan her iki gösterimde de gıda fiyatları artışından en fazla etkilenen toplumsal sınıflar arasında tarımsal üretimi gerçekleştiren köylü sınıflar bulunmaktadır. Köylü sınıfları kentsel işsizler ile mülk sahibi ve mülksüz emekçiler izlemektedir (Tablo 3.32). 2003-2009 yılları arasındaki değişimden en az etkilenenler ise burjuvalar ve kentli profesyonellerdir. Bu sınıfların gıda harcamalarındaki artış Türkiye ortalamasının altındadır. Gıda harcamaları endekslerindeki makas, 2007'den itibaren emekçi sınıflar aleyhine açılmaktadır (Grafik 3.6).

3.4.3. Banka Sermayesi ve Sözleşmeli Üreticilik

Türkiye tarımında gerçekleşen dönüşüm, Türkiye'nin kapitalizme eklemlenme sürecinde geçirdiği iktisadi-toplumsal dönüşümün bir yansımasıdır (Minibaş,

2006:3). Türkiye'deki kapitalist dönüşüm de dünya ekonomisinin dönüşümünden bağımsız değildir. Dünya piyasalarında 1970'lerden itibaren hakim hale gelen finans sermayesi, 1980'den itibaren Türkiye ekonomisini de dönüştürmüş, 1989'dan itibaren de Türkiye ekonomisinin kapitalistleşme sürecinde başat rol oynamıştır.

Tarımda Türkiye'nin geçirdiği dönüşüm tarımın yeni bir birikim dinamiği haline gelmesi ve tarımsal yatırımları cazip kılacak, rekabet gücüne dayalı üretim yapısının oluşturulma süreci devam etmektedir. 1980'den itibaren Türkiye'nin tarıma yönelik tasfiye politikalarının sonucu olarak üretim maliyetleri, gelirin üzerinde olan tarımsal üreticiler üretimden uzaklaşmıştır; ancak İslamoğlu ve arkadaşları tarafından yapılan bir araştırma tarımsal istihdamdaki azalmanın bir sınıra ulaştığını göstermektedir (İslamoğlu vd, 2008). Tarımsal üretime devam etmekte olan küçük üreticiler için banka sermayesi, -böyle bir sınırdan itibaren- piyasa ilişkilerini ve üreticilerin sermayeye tabiyetlerini güçlendirecek ve metalaşma olgusunu derinleştirecektir. Banka sermayesi, girdi maliyetlerinin giderek arttığı ve üreticinin eline geçen fiyatların giderek düştüğü bir noktada üretimi devam ettirebilmek amacıyla başvurulmuş finansman kaynaklarından biri olmuştur.

Önal (2012:192-3), petrol fiyatları ve biyoyakıt fiyatları arasındaki ilişkiye dikkat çekerek, fosil yakıt ithalatına bağımlı ülkelerin tarım arazilerinde biyoyakıt ekini üretmeye yönelik girişimlerine ve gıda üretimi açısından kendi kendine yeterli olmayan ancak verimli tarım arazilerine sahip ülkelere arazi satın almaya başlayan zengin ülkelere değinmektedir. Bunun diğer tarafını ise küçük üreticilerin giderek artmakta olan kredi borçları oluşturmaktadır. Kamu bankalarının tarıma yönelik kredi faaliyetlerinin kısıtlanması ile ortaya çıkan boşluğu özel ve yabancı sermayeli bankalar doldurmaya başlamıştır.

Tablo 3.33: Ziraat ve Balıkçılık Kredileri-Tüm Bankalar (bin TL)

Yıl	Verilen Kredi	Yabancı Bankalar Tarafından Verilen Krediler	Yabancı Bankaların Payı	Kamu Bankaları Tarafından Verilen Krediler	Kamu Bankalarının Payı
2008	12 609 167	2 101 932	16,7%	7 878 789	62%
2009	14 626 803	2 219 041	15,2%	10 203 229	70%
2010	18 839 159	2 532 755	13,4%	13 143 612	70%
2011	30 096 750	2 888 790	9,6%	22 364 257	74%
2012	32 150 528	3 589 720	11,2%	22 753 532	71%
2013	35 406 637	4 856 798	13,7%	23 019 700	65%

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/haritalama/harita.aspx> Erişim: 02.04.2014

Not: Her yılın birinci çeyrek verileri alınmıştır.

Tablo 3.34 Takipteki Ziraat-Balıkçılık Kredileri-Tüm Bankalar (bin TL)

	Toplam Takipteki Krediler	Toplam Krediler İçindeki Payı	Kamu Takipteki Kredi	Kamu Bankalarının Payı	Yabancı Takipteki Kredi	Yabancı Bankaların Payı
2008	408 520	3,2%	147 619	36,1%	68 604	16,8%
2009	818 527	5,6%	426 799	52,1%	153 287	18,7%
2010	1 025 220	5,4%	529 865	51,7%	236 363	23%
2011	948 271	3,1%	533 277	56,2%	175 363	18,5%
2012	997 654	3,1%	578 202	57,9%	192 334	19,3%
2013	1 290 146	3,6%	767 090	59,4%	235 406	18,3%

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/haritalama/harita.aspx> Erişim: 02.04.2014

Not: Her yılın birinci çeyrek verileri alınmıştır.

Tarımsal alandaki finansallaşma süreci, devletin kendi yarattığı boşluğu sermayenin doldurmasını sağlayacak kurumsal yapıyı tasarlaması ile derinleşmiş ve tarımsal üretimin bütün aşamalarına sirayet etmiştir. Türkiye’de küçük ölçekli arazi sahipliğinin yaygın olması, arazi ve tapu kayıtlarının eksik olması, bankaların kredi verme koşulu olarak şehirde bir gayrimenkulün tapusunun teminat olarak gösterilmesini istemesi, kredilerden faydalanma konusunda eşitsizlikler yaratmaktadır ve gelirleri maliyetlerinin altında kalan üreticilerin mülklerine bankalar tarafından el konulması yeni mülksüzleştirme ve yoksullaşma dinamikleri¹¹⁴ yaratmaktadır (Keyder ve Yenal, 2013:67-68).

Üreticilerin sermayeye bağımlı hale gelmesi ve giderek üretim araçlarını kaybetmesine yol açan diğer bir uygulama sözleşmeli üretimdir. Sözleşmeli üretim modeli esas olarak ulusötesi şirketler tarafından savunulmaktadır (Güler, 2005:234). Bu modelde, şirketin üretim yaptığı ülke içinde doğrudan toprak veya başka bir mülk sahibi olmaması, doğrudan işçi çalıştıran bir patron görünümünde olmaması ve koruyucu kurumsal mekanizmaları tasfiye olunmuş üreticilerin ürünlerine alım garantisi verebilmesi açısından hem üreticiler tarafından ‘tercih edilmekte’; aynı zamanda üretim yaptıran şirket açısından da maliyet düşürücü bir özellik barındırmaktadır (Güler, 2005:235; Keyder ve Yenal, 2013:75).

Küçük toprak mülkiyetinin tarımsal yapılarda hakim olduğu Türkiye gibi ülkelerde, sözleşmeli üretim modeli, parçalanmış arazi mülkiyeti yapısının barındırdığı verim ve maliyet sorunlarından da kurtulmaktadır. Köylü, belirli

¹¹⁴ İslamoğlu vd. (2008), borçlanma düzeyleri yüksek olan 100 dekarın altında toprak işleyen üreticilerin ellerindeki toprakları satma eğilimlerinin düşük olduğunu ancak yoksullaşma eğiliminin arttığını gözlemlemişlerdir (2008: 47).

standartlarda üretilme koşulu getirilen ürününü, çoğunlukla şirket tarafından belirlenen fiyattan satmak üzere bireysel olarak şirket ile sözleşme yapmaktadır. Üretim sürecini bütünüyle şirket yetkilileri denetlemekte; şirketler arazi toplulaştırmasının toplumsal ve siyasal maliyetlerine katlanmak zorunda olmaksızın kâr elde edebilmektedir. Bu üretim modelinde köylü, “malı ve işgücünü birlikte kiraya çıkaran yapısı ile bir tür ‘taşeronlaşmış işçi’ kılığına bürünmüştür.”(Güler, 2005:236).

Sözleşmeli üretim modeli, üretim yapısı itibariyle sömürgecilik dönemindeki plantasyonlarla başlatılabilir (Aydın, 2010:178). Türkiye topraklarında da ihracata yönelik tarımsal üretimin yapıldığı Batı Anadolu’da 1860’ların sonlarından itibaren sözleşmeli üreticiliğe benzer uygulamalar yapılmıştır (Oral, 2013:341). İlerleyen zamanlarda da, 1965’te TİGEM tarafından hububat tohumluğu üretiminde, TŞFAŞ tarafından şeker pancarı üretiminde sözleşmeli üretim yaptırılmıştır. Günümüz koşullarında sözleşmeli üreticiliğin farklılığı, üretim sürecindeki doğrudan sermaye hakimiyetinden kaynaklanmaktadır (Aydın, 2010:178).

Tablo 3.35’te 2008 yılından itibaren sözleşmeli üretim yapan çiftçilerin sayısına yer verilmiştir. Bitkisel üretim yapan üretici sayısındaki düşüş, genel olarak tarımsal üretimde bulunan çiftçi sayısındaki azalma ile ilgilidir. Çiftçi Kayıt Sistemi’ne kayıtlı olan çiftçi sayısında 2008 yılından itibaren azalma başlamıştır. Sözleşmeli üretici sayısındaki azalma tarımsal üretimin gelir getirmeyen bir faaliyet olmasının yanı sıra çiftçilerin ödenmeyen kredi borçlarının artmasıyla da ilgili olabilir. Kamu bankalarının verdiği tarım kredilerindeki takip oranı 2008-2013 yılları arasında 4 kat artmıştır (Bkz Tablo 3.34).

Tablo 3.35: Sözleşmeli Üretici Sayısı (2008-2013)¹¹⁵

Yıl	Bitkisel Üretim	Hayvansal Üretim	Toplam
2008	359.544	4 009	363 553
2009	229.556	5 064	234 620
2010	233.452	5 130	238 582
2011	213.241	4 586	217 827
2012	194.137	5 084	199 221
2013	215.449	6 148	221 597

Kaynak: İl Müdürlükleri, Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu, T. Şeker Fabrikaları A.Ş

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı sözleşmeli üreticiliğin özendirilmesine yönelik kararlar içermektedir (s61). 2006 tarihli 5488 sayılı Tarım Kanunu¹¹⁶ da sözleşmeli üretim esasını benimseyen üreticilere öncelik tanınacağını belirtmektedir. Günümüzde sözleşmeli üretim yaygın olarak şeker pancarı, tütün, domates, buğday, patates, mısır ve elma ile kanatlı hayvan yetiştiriciliğinde yapılmaktadır (GTHB, BİMER 2014).

¹¹⁵ Bu veriler, Tarım, Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı'na kişisel olarak yapılan bilgi edinme başvurusu yoluyla edinilmiştir.

¹¹⁶ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> Erişim:02.03.2014

Tablo 3.36: 2013 Yılı İtibariyle Sözleşmeli Üretim İle Üretilen Ürünler, Üretici Sayısı ve Üretim Alanları

Yıl	Sözleşmeli Üretilen Bitkisel Ürünler	Üretici Sayısı	Üretim Alanı (da)
2013	Baklagil	258	30 042
2013	Yağlı Tohum	4 525	255 825
2013	Meyve	5 080	325 813
2013	Sebze	7 371	404 281
2013	Süs Bitkileri	986	907 260
2013	Tahıllar	12 401	1 167 131
2013	Diğer (Bitkisel üretim)	184 828	3 361 088
	Toplam	215 449	6 451 440

Kaynak: İl Müdürlükleri, Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu, T. Şeker Fabrikaları A.Ş

Banka sermayesinin tarıma nüfuz etmesi ve sözleşmeli tarım modelinin, üreticilerin piyasaya tabiyetlerini, yoksullaşmalarını ve giderek mülksüzleşmelerini arttırmadaki işlevi bütüncül niteliktedir. Tarıma yönelik kredilerde yabancı ve özel sermayeli bankaların payı giderek artmaktadır. Tarıma yönelik kredilerin dağılımında tarımsal ürün ihracatına yönelik üretim yapan bölgelerin lehine bir eşitsizlik gözlenmektedir. Finans sermayesi kapitalist dönüşümün en ileri olduğu Ege, Akdeniz, Marmara gibi bölgelere¹¹⁷ yoğunlaşmaktadır (Tablo 3.37 ve 3.38). 1988-2012 arası tarım kredilerinin bölgelere göre dağılımında en fazla payı Ege, Akdeniz, Batı Anadolu ve Batı Marmara bölgelerinin aldığı görülmektedir.

¹¹⁷ Bu bölgeler aynı zamanda ulusötesi şirketlerin faaliyetlerinin yaygın olduğu yerlerdir. Bu bilgi ile ilgili yeterli veriye sahip değiliz, ancak bazı şirketlerin fabrikalarının kurulu olduğu bölgelere bakarak bu sonuca varabiliyoruz.

Tablo 3.37: Tarım Kredilerinin Bölgelere Göre Dağılımı (%) -Tüm Bankalar

Bölgeler ve İller*	1988	1994	2000	2004	2006	2008	2010	2012
B. Marmara	19%	8%	7%	4%	8%	8%	4%	10%
Ege	17%	18%	16%	16%	12%	23%	15%	21%
D. Marmara	4%	4%	6%	4%	12%	9%	7%	8%
B. Anadolu	5%	23%	15%	3%	6%	8%	12%	19%
Akdeniz	22%	23%	13%	20%	20%	20%	10%	8%
O. Anadolu	4%	3%	5%	3%	6%	7%	2%	8%
B. Karadeniz	6%	4%	6%	4%	7%	6%	4%	8%
D. Karadeniz	13%	12%	26%	39%	3%	3%	2%	2%
K.Doğu Anadolu	2%	1%	3%	1%	3%	3%	1%	4%
O.Doğu Anadolu	2%	1%	2%	1%	4%	2%	1%	3%
G.Doğu Anadolu	4%	3%	3%	2%	6%	5%	2%	7%
Toplam tarım kredisi	4 498	120 428	3 281 895	3 847 082	5 978 681	9 834 008	241 874	24 868

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Not: 1988-2004 yılları arasında verilen kredilerin parasal büyüklüğü Milyar TL; 2006-2008 yılları arası bin TL; 2010-2012 yılları arası verilen kredilerin parasal büyüklüğü milyon TL'olarak belirtilmektedir.

Tablo 3.38: Tarım Kredilerinin Bölgelere Göre Dağılımı(%) –Yabancı Sermayeli Bankalar

Bölgeler ve İller*	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Batı Marmara	5%	6%	6%	13%	13%	13%
Ege	13%	15%	13%	28%	26%	24%
Doğu Marmara	6%	7%	5%	11%	10%	9%
Batı Anadolu	15%	5%	4%	9%	8%	7%
Akdeniz	8%	11%	12%	21%	21%	20%
Orta Anadolu	1%	1%	1%	6%	5%	6%
Batı Karadeniz	1%	1%	2%	4%	5%	6%
Doğu Karadeniz	12%	5%	0%	2%	2%	2%
Kuzeydoğu Anadolu	0%	0%	0%	0%	1%	2%
Ortadoğu Anadolu	1%	1%	0%	1%	1%	1%
Güneydoğu Anadolu	3%	3%	2%	6%	7%	10%
Toplam tarım kredisi	455 971	671 364	1 119 089	1 192 008	1 172	1 622

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Not: 2006-2009 bin TL, 2010-2011 milyon TL

Bankaların çiftçileri çeşitli araçlarla¹¹⁸ borçlandırıdıkları bilinmektedir. Özel bankalar tarafından kredi kartı açık hesabı kullanılarak borçlandırılan çiftçilerin yüksek kredi faizlerini ödeyememesi (Günaydın, 2010:179) durumu, çiftçilerin giderek arazilerini veya diğer taşınmazlarını kaybetmeleri ile sonuçlanmaktadır. Bu konu ile ilgili ayrıntılı verilere sahip olmamakla birlikte çeşitli alan çalışmaları¹¹⁹ böyle bir fikir edinebilmemizi sağlamaktadır. Kamu bankalarının ve yabancı sermayeli bankaları tarım kredilerindeki takip oranında görülen artış da bu fikrimizi doğrular niteliktedir.

3.4.4. Tarımsal Üretimin Yapılma Amacındaki Değişim

Türkiye ekonomisi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya kapitalizmine eşitsiz bir biçimde eklemlenmiş ve böylece, uluslararası işbölümündeki rolü, az gelişmiş ülkelere özgü bir şekilde tarımsal hammadde ihracatçısı ve işlenmiş ürün ithalatçısı şeklinde gelişmiştir. Uluslararası çelişkilerin sürdürülemez noktaya geldiği 1914 yılı ve Birinci Dünya Savaşı ve devamında Türkiye'nin kuruluş sürecine kadar devam eden savaşlar neticesinde nüfusunun ezici bir çoğunluğu tarımda yer alan Türkiye topraklarında, sanayileşme ve sermaye birikimi süreci, ağırlıklı olarak devlet politikaları çerçevesinde yürütülmüştür. Kuruluş döneminden 1980 yılına kadar olan dönemde tarım, kendi iç yapıları ve bu yapıların dönüşümü açısından değil, esas olarak sanayi kesimindeki birikim ve büyüme sürecine katkısı açısından ele

¹¹⁸ Denizbank ve Yapı Kredi Bankası ayrı bir Tarım Bankacılığı birimi oluşturmuşlardır. Garanti Bankası da KOBİ Destek Paketleri altında tarım kredileri vermektedir. Ayrıca bkz

<http://haber.sol.org.tr/ekonomi/milletin-efendisi-bankalara-teslim-haberi-82053> Erişim: 03.01.2014

<http://www.milliyet.com.tr/denizbank--armut-nasil-finance-edilir-in-pesinde/ekonomi/haberdetayarsiv/11.06.2007/201755/default.htm> Erişim: 03.01.2014

¹¹⁹ Alan çalışmaları için bkz Ulukan (2009), İslamoğlu vd (2008), Özügurlu (2012).

alınmıştır. Bu bakımdan tarım dışındaki birikim sürecinin kaynağını oluşturmuştur (Toprak ve Pamuk, 1988:10).

24 Ocak 1980’de, uluslar arası dinamiklerin belirlediği çerçevede Türkiye’nin yeni sermaye birikim stratejisi açıklanmış, o döneme kadar büyük ölçüde devlet himayesinde yürütülmüş olan sermaye birikimi sürecinin aşamalı olarak piyasa kurumlarına devredileceğinin işaretleri verilmiştir. Tarımın bir önceki dönemde tarım dışı alana kaynak aktarıcı olma konumunun, bir ileri aşamaya dönüştürülmesinin çerçevesi belirlenmiştir.

İhracata dayalı birikim stratejisi temelinde, o döneme kadar fiyatları yapay olarak yüksek tutulmuş ve iç piyasadaki yüksek tüketimi hedeflenmiş tarımsal ürünlerin fiyatlarının devletçe desteklenmesinden vazgeçilmiş, tarımsal ürünlerin destekleme alımlarının kapsamı daraltılmış, destekleme alımlarının miktarı azaltılmıştır. Tarımsal destekleme politikalarından vazgeçilmesi, aynı zamanda, ihracata dayalı birikim modeli için gerekli olan işgücünün kendisini yeniden üretimi maliyetlerinin düşürülmesine de hizmet etmiştir. Bu çerçevede, iç ticaret hadlerini sanayi malları lehine geliştirecek şekilde tarım ürünlerinin taban fiyatları düşük tutulmuştur (Oral, 2006:61).

1980 dönüşümünden itibaren ilerleyen sürecin asıl yapılandırıcıları, IMF ve Dünya Bankası olmuştur. Bu kurumlar eliyle yürütülen yapısal uyum programları sermayenin küresel ölçekte birikiminin koşullarını sağlamaya yönelik olmuş, tarımı da bu amaca yönelik dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bu dönemde devletin oluşturmuş olduğu koruyucu mekanizmaların tasfiyesi öngörülmüş, yerine piyasa kurumlarının güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Güler (2005:196)’in ifadesiyle, bu süreçte sanayi–

devlet–tarım zincirinde halkaların diziliş sırası değiştirilmiş, yeni sıralama devlet–sanayi–tarım şeklinde olmuştur. Daha açık bir söylemle *devlet–köylü doğrudan ilişkisi* kırılmış, *sermaye–köylü doğrudan ilişkisi* kurulmaya çalışılmıştır.

Tarım günümüzde uluslararası sermayenin birikim yapmak için kullandığı alanlardan biridir. Uluslararası sermaye tarıma üretici, mali ve ticari sermaye biçimlerinde; bazen doğrudan doğruya, bazen de yerel devlet mekanizmalarını kullanarak kırsal kalkınma projeleri, üretici kredisi, ihracatçı, girdi üreticisi ve/veya dağıtıcısı olarak, ya üretimi doğrudan ya da dolaylı olarak örgütleyen bir öge olarak girmektedir (Oral, 2013:159).

2000’li yıllara gelindiğinde Türkiye tarımının geçireceği dönüşümün seyri Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması, IMF’ye verilen niyet mektupları, Dünya Bankası’na verilmiş olan Kalkınma Politikası önerisi ile büyük ölçüde belirlenmiş; dönüşümün hangi araçlarla icra edileceği ise Türkiye Devleti’nin yasama faaliyetleri ile belirlenmiştir. Bu çerçevede Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ilan edilmiş, Şeker ve Tütün Yasaları onaylanmış, Dünya Bankası ile Tarım Reformu Uygulama Projesi İkraz Anlaşması imzalanmıştır.

2000’li yıllarda tarımsal üretimin amacı, sermayenin uluslararası ihtiyaçlarına göre şekillenmektedir. Bu görüşün temel kaynakları 2004 Tarım Strateji Belgesi ve Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı’nın 2013-2017 Strateji Belgesi’dir. 2004 Tarım Strateji Belgesi’nde¹²⁰ tarıma yönelik tarımsal üretimin kaliteye dayalı olarak arttırılması, ürünlerin pazarlama altyapısının geliştirilmesi ve tarım-sanayi birlikteliğinin geliştirilmesi gibi hedefler belirlenmiş ve uygulamaların Avrupa

¹²⁰ http://www.kalkinma.gov.tr/lgili%20Mevzuat%20Belgeleri/30_11_2004%20tarih%20ve%202004-92%20say%C4%B1%C4%B1%20YPK%20Karar%C4%B1_Tar%C4%B1m%20Stratejisi%202006-2010.pdf Erişim: 02.03.2014

Birliği Ortak Tarım Politikası belgeleri ile DTÖ Tarım Anlaşması hükümleri esas alınarak gerçekleştirileceği belirtilmiştir.

Türkiye, tarımda sahip olduğu kendi kendine yeterli olma kapasitesini “uluslararası ticarete rekabet edebilecek ve sermaye birikimine katkı sağlayabilecek ürünler üretmek” ve biyolojik çeşitliliğini de bu doğrultuda “bir avantaja dönüştürme” yi hedeflemektedir¹²¹. Bu strateji belgesi, bundan böyle Türkiye tarımının bir bütün olarak uluslararası sermayeye tabi kılınmasını ve tarımsal faaliyetin insanların en temel ihtiyacı olan beslenmeyi değil, sermaye birikiminin ihtiyaçlarını gözeticeğinin de kanıtı olmuştur. Türkiye ekonomisinin sermayeye bağımlılığı arttıkça ‘tarımın kendisi de birikime dahil edilmiştir’ (Friedmann ve McMichael, 1989:95).

1980’lerden itibaren tarımın, destekleme alımlarının ve taban fiyatlarının düşük tutulması yoluyla ihracata yönelik sermaye birikimine katkıda bulunma işlevi 2000’lerden itibaren farklılaşmıştır. Bu farklılaşma, ulusötesi tarım-gıda şirketlerinin ve küresel değer zincirlerinin gereksinimlerine uygun tarımsal ürünlerin üretimini cazip kılacak destekleme uygulamalarıyla gerçekleşmiştir. Teşvik mekanizmalarında destekleme kapsamına alınan ürünler, gerek strateji belgelerinde, gerekse temel kanun metinlerinde konunun ele alınma biçimi, Türkiye’nin tarımının yeni bir birikim unsuruna dönüştürülmesi sürecini ifade etmektedir.

Gıdanın ve beslenmenin daha ileri boyutta metalaşma süreci, Clapp (2013) ‘in ifade ettiği “uzaklaşma” kavramı üzerinden onun finansal faaliyetlere konu olabilmesine de yol açmıştır. 2008 yılında gerçekleşen ve dünya piyasalarında gıda fiyatlarındaki olağanüstü artış ile ortaya çıkan gıda krizi gıda fiyatlarının spekülatif

¹²¹ Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı 2013-2017 Strateji Planı ss21.

faaliyetlere konu edilmesinin bir sonucu olmuştur. Türkiye bankalarının uluslararası emtia piyasalarındaki spekülâtif faaliyetlerine ilişkin verilere ulaşamamış olması tarımın finansallaşmaya konu edilmediği anlamına gelmemektedir. Tarımda küçük üreticiliğin yaygın olması, banka sermayesi aracılığı ile finansın tarıma nüfuz etmesine yol açmaktadır.

Destekleme kapsamına alınan ürünler öncelikli olarak endüstride ve biyoyakıt üretiminde kullanılabilen yağlı tohumları içermektedir. Beslenme amacıyla tüketilen diğer ürünlerin üretim süreci ise çoğunlukla ulusötesi şirketlerin kontrolü altındadır. Bu şirketlerin kâr elde etme isteği ve gıdanın tarladan sofraya gelene kadar geçirdiği süreç temel besin maddelerinin fiyatlarında artışa yol açmakta; fiyat artışları toplumun sağlıklı ve dengeli beslenememesine neden olmaktadır. Türkiye, günümüz koşullarında, gıda güvenliği göstergeleri bakımından tehlikeli durumda olmasa bile sermayenin tohum, girdi, biyoteknoloji faaliyetleri uzun vadede insanların beslenme ihtiyacını tehlikeye sokabilecektir.

Türkiye tarımının geçirdiği dönüşüm hızlı bir şekilde devam etmektedir ve henüz sona ermiş değildir. Çeşitli tarımsal bölgelerde piyasa kurumları ile bütünleşme dereceleri farklı olsa bile en genel özelliklerin metalaşma ve sermaye egemenliğinin derinleşmesi olduğu söylenebilir. Tarımsal üretimde üreticinin rekabetçi davranışının teşvik edildiği yasal kurumsal düzenlemeler bunu hızlandırmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada, kapitalizmin kendi birikim döngüsüne dahil ettiği her unsuru metalaştırdığı olgusundan hareketle, tarımdaki metalaşma sürecinin nasıl gerçekleştiği incelenmiştir. Kapitalist dönüşüm süreci boyunca gıdanın niteliğinin nasıl değiştiği, küçük üreticilerin metalaşma ve piyasalaşma baskısı altında geçimsel faaliyetlerinin nasıl dönüştüğü ve bu dönüşüm sürecinin kırdaki nihai bir tasfiyeye mi, yoksa metalaşma olgusunun derinleşmesine mi yol açtığı sorularına cevap aranmıştır.

Dünya ekonomisi 1970'li yıllar ile birlikte köklü bir yeniden yapılanma sürecine girmiş, bu süreçte sermaye, daha önce sınırlı olarak etkileyebildiği ya da henüz etkileyemediği meta-dışı alanları birikim sürecine dahil etme eğiliminde olmuştur. Nehirler, ormanlar, tohum gibi bütün doğal varlıklar metalaştırma pratiklerine içerilmiş; tarımda da hızlı bir piyasalaşma başlamıştır. Tarımda 1970'li yıllardan itibaren yaşanan hızlı piyasalaşma süreci, dünya ekonomisinin 1970'li yıllardaki durgunluğu aşma eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma süresince iki ayrı yaklaşımdan faydalanılmıştır. Bunlardan birincisi, doğal kaynaklar, ormanlık alanlar, nehirler ile kamusal varlıkların piyasalaştırılması ve fiyatlandırılmasını ve bunun sonuçlarını konu edinen 'metalaşma'dır. Kapitalizmin tarımı nasıl dönüştürdüğüne ilişkin tartışmalar da, bu çalışma sırasında faydalanılan kavram çerçevesinin diğer kısmını oluşturmuştur. Lenin, Kautsky ve Chayanov'un görüşlerinden oluşan klasik tartışmalarda Lenin (1988) ve Kautsky (1988), kapitalist gelişme süreci için doğrusal bir yaklaşım önermiş, küçük üreticiler, kapitalist gelişme sonunda proleterlere dönüşecek geçici bir kategori olarak ele

alınmıştır. Chayanov (1966) ise, hane üretimi temeli olan değişmez bir köylü ekonomisi modeli ortaya koymuştur.

Az gelişmiş tarımsal yapılarda kapitalizm, klasik tarım tartışmalarının öngördüğü biçimde gelişmemiş; küçük ölçekli toprak mülkiyetine ve metalaşmamış hane emeğine dayalı yapılar varlıklarını sürdürmüştür. Bu noktada Kautsky (1988)'nin, tarım sorununun, tarımda kapitalist üretim tarzının gelişmesi ile ortaya çıkan değişimin bütün yönleriyle ele alınarak; sermayenin tarımı egemenliği altına alıp almadığı, eski üretim tarzlarını dönüştürüp dönüştürmediği ve yeni üretim tarzlarını ortaya çıkarıp çıkarmadığının incelenmesi gerektiği yönündeki değerlendirmesine kulak verilmelidir.

Bernstein (2009), tarımsal üretimin kendi özgünlüklerinin, sermayenin genel birikim yasasına tabi olmadığını vurgulayarak, kapitalist üretim tarzı ile farklı derecelerde bütünleşmiş bölgelerin ve sınıfların varlığından söz etmektedir. Bu, aynı zamanda kapitalizmin tarımı dönüştürme biçimlerinde de farklılık yaratmaktadır. Dolayısıyla, topraksız tarım emekçilerinin ya da ücretli tarım emekçilerinin varlığı tarımda kapitalist üretim tarzının varlığına işaret etmemektedir. Benzer şekilde, nitelik olarak kapitalizm öncesi üretim ilişkileri kategorisinde yer alan ortakçılık, yarıcılık gibi üretim ilişkilerinin varlığı da feodal- yarı feodal üretim tarzlarının varlığı anlamına gelmemektedir (Boratav, 2004; Aydın, 2013).

Kapitalizm, az gelişmiş tarımsal yapıları kapitalistleştirmeksizin dönüştürebilmektedir. Meta-dışı hane emeğinin varlığı bu konuda önemli bir kolaylık sağlamaktadır. Kapitalist üretim tarzı geliştikçe küçük üreticiler, geçimlerini sağlayabilmek için yaygınlaşan piyasa ilişkilerine bağımlı hale gelmektedir. Bu

noktada yeniden Bernstein (1977:63)'a başvurulduğunda sermayenin, köylü üretimi üzerinde meta üretiminin yapılması ve yaygınlaşması yönündeki baskısı arttıkça meta dışı kalmış hane emeğinin basit yeniden üretiminin meta ilişkilerine bağımlılık derecesinin artacağı ve derinleşeceği sonucuna ulaşılmaktadır.

Piyasa ve meta ilişkilerine bağımlı hale gelmenin küçük üreticiler açısından sonuçları, onların geçimlerinin giderek daha fazla metalaşması ve nihai olarak da geçim araçlarından ayrılmaıdır. Bu olgu Harvey (2004a-b, 2006) tarafından 'mülksüzleştirme yoluyla birikim'; Araghi (2009) tarafından 'mekânsızlaştırma yoluyla birikim' kavramıyla açıklanmaktadır. Bu kavramlardan birincisi, doğal kaynakların özel mülkiyete dönüştürölüp kâr ve birikim nesneleri haline gelmelerini, çiftçilerin elindeki tohumların ve hayvan ırklarının metalaştırılması ve çiftçilerin bu en temel üretim unsurlarından koparılmasını içermektedir (Harvey, 2004b:38). İkinci kavram ise tarımsal üretimi hakimiyeti altına alan büyük sermaye gruplarınca köylülerin topraklarından ayrılması süreci ile ilgilidir (Araghi, 2009:127).

Tarımdaki dönüşüm ve gıdanın metalaşma sürecindeki derinleşme en genel biçimiyle, kapitalizmin gelişirken, daha önce meta dışı olan unsurları metalaştırması, meta karakterinde olan unsurların da metalaşma sürecini derinleştirilmesi ile açıklanabilmektedir. Kapitalist birikimin neoliberal aşamasında metalaştırma ve yeniden metalaştırma pratikleri yoğunlaşmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde gıdanın metalaşma boyutunun derinleşme sürecini ifade etmek amacıyla dünya ölçeğinde tarımsal üretimin ve tarımsal ürün ticaretinin değişen yapısı tarihsel olarak ele alınmıştır. Gıdanın aslında proleterleşme sürecinin başından beri bir meta olduğu, ancak bu sürecin, İkinci Dünya Savaşı

sonrasında ABD gıda yardımları ile yeni bir boyut kazandığı belirtilmiştir. ABD gıda yardımları ile ucuz tahıl ithalatına bağımlı hale gelen azgelişmiş ülkeler, tarımsal yapıları üzerindeki otonomilerini kaybetmiş; uluslararası tarımsal işbölümü çerçevesinde, gelişmiş ülkelerin girdi yoğun tahıl ve hububat üretimi ile rekabet edemedikleri için kendi iklim ve toprak özelliklerine uygun meyve-sebze, süs bitkileri, kahve, kakao gibi ürünlerin üretiminde uzmanlaşmışlardır.

Gıdanın petrol, gübre, tarım ilacı gibi girdilerin yoğun kullanımı ile üretilmesi, gıda fiyatlarını uluslararası emtia piyasalarında petrol ve enerji fiyatlarına bağımlı hale getirmiştir. Artık gıda fiyatları doğrudan petrol ve gübre fiyatlarındaki oynaklıklardan etkilenmektedir.

Gıda ve daha özel olarak hububat ve tahıl fiyatlarının uluslararası finans piyasalarında vadeli işlem sözleşmelerinin çeşitli endeks fonlarına içerilmesi ile finansallaşma sürecine dahil edilmesi, 2008 yılında derin etkileri olan gıda krizi ile sonuçlanmıştır. Gıda krizi, gıda üretiminin azalmamış olmasına rağmen milyonlarca insanın gıdaya erişimini kısıtlaması ve gıdanın metalaşmasının derinleşmesinin nelere yol açabileceğini göstermesi bakımından kritik bir olgudur.

Bu çalışma kapsamında gıda krizi ve gıda fiyatlarının uluslararası bankalardaki spekülasyon faaliyetlere konu edilmesine dair verilere yer verilmiş, ancak Türkiye’de faaliyet gösteren finansal kuruluşların gıda fiyatlarındaki spekülasyonun bir parçası olduğuna dair bilgiye ulaşamamıştır. Türkiye’deki bankalar, gıda fiyatları üzerinden emtia endeks fonlarının alım satımında yer almıyor olsalar bile, Türkiye tarımında finans sermayesinin egemenliği göz ardı edilecek nitelikte olmaktan çıkmıştır.

Türkiye'nin kuruluş aşamasında, sermaye birikimi yeterli olmadığından kapitalist birikimi destekleyecek bir tarımsal üretimin örgütlenmesi yapılandırılması, öncelikle devlet politikaları ile sağlanmıştır. 1980'li yıllardaki yeniden yapılanma dönemine kadar tarım, taban fiyat uygulaması, destekleme alımları ve girdi sübvansiyonları ile desteklenmiştir.

1980'li yıllar ile birlikte pek çok az gelişmiş ülkeye yapısal uyum programları ile, uluslararası tarımsal işbölümünün gerekleri doğrultusunda kendi tarımsal destekleme sistemlerini tasfiye etmeleri dayatılmış, bu ülkelerin tarımsal yapıları hızlı bir çözülme sürecine girmiştir. Dünya ekonomisine eşitsiz bir şekilde dahil olan Türkiye'de de, 24 Ocak kararları ile yeni bir sermaye birikimi stratejisinin programı açıklanmış, o döneme dek uygulanagelen tarımsal destekleme sisteminin tasfiyesi öngörülmüştür.

Türkiye tarımındaki derin metalaşma süreci 2000'li yılların başında başlamıştır. Türkiye tarımı, IMF ve Dünya Bankası'na verilen taahhütler ve imzalanan anlaşmalarla ulusötesi tarım-gıda şirketlerinin birikim ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılandırılmış; devlet, bu yeniden yapılanma sürecinin ulusal ölçekteki kurallarını belirleyen bir rol oynamıştır. Tarımın piyasalaştırılması için tarımsal destekleme politikalarına son verilmiş, destekleme politikalarının biçimi değiştirilmiştir. Devletin destekleme uygulamalarından sınırlı ölçüde faydalanan küçük üreticiler ulusötesi tarım gıda şirketleri ile karşı karşıya kalmış, üretim yapabilmek için gerekli olan tarımsal girdilerin maliyetlerini karşılayamaz hale gelmiş; üreticilerin tarımsal üretimden ayrılma süreci hızlanmıştır. Özellikle 2000 yılı sonrasında tarımın milli gelir içindeki payında ve tarımsal istihdamda önemli daralmalar gözlenmiştir. Burada Boratav (2009)'ın sorusu önem kazanmaktadır:

Türkiye tarımında dramatik istihdam daralması bu türden bunalımlı bir toplumsal dönüşümün yansıması mıdır? Yoksa, tarımsal fiyat hareketlerinde son kırk yıl boyunca gözlenen çevrimlerden birinin “iniş” aşamasının yaşanmasından ibaret geçici bir olgu ile istihdamın sektörel yapısında gecikmiş bir düzelmenin yanyana gelmesi mi söz konusudur? (Boratav, 2009:22)

Bu sorunun cevabının istihdamın sektörel yapısında gerçekleşen bir düzelme olmadığı çok açıktır. Tarımsal üretimden ayrılma süreci, büyük ölçüde, emek fazlasının kentlerdeki sanayi ve hizmet sektörü tarafından emilmesi ile sonuçlanmamaktadır. Boratav (2009)’ın bu sorusunun cevabını bizlere çeşitli saha çalışmaları vermektedir. Aydın (2001), İslamoğlu vd. (2008), Ulukan (2009), Özügürlü (2012), ve Saka (2012)’nın, Türkiye’nin tarımsal gelişme ve ürün açısından farklılık gösteren bölgelerinde yaptıkları çalışmalardan çıkarılabilecek en genel sonuç, küçük üreticiler üzerindeki sermaye tahakkümünün ve metalaşmanın derinleşmesidir.

Devlet, tarım politikaları uygulayıcısı rolünün niteliğinin değişmesiyle, uluslararası sermaye gruplarının tarımsal üretim üzerinde tahakkümünün derinleşmesi için gerekli kuralları oluşturan basit bir icra organına dönüşmüştür. Destekleme alımları, girdi sübvansiyonları ve düşük faizli tarım destek kredileri gibi önemli desteklerden yoksun kalan üreticilerin tarımsal üretimden ayrılma sürecini derinleştiren diğer bir unsur, üretimin devamlılığı için ihtiyaç duyulan tarım kredileri olmuştur.

Tarım kredileri içindeki payı giderek artmakta olan özel bankalar kredi kartı hesabı kullanarak üreticileri borçlandırmaktadır. Borçlarını ödeyemeyen üreticilerin traktörlerini, hayvanlarını satmak zorunda kaldığı ve topraklarına

bankalar tarafından el konulduğu bilinmektedir. Ancak bu bilgilere devletin ilgili organlarından değıl, kaynakları çalışmada da gösterilen çeşitli gazete haberlerinden ve yukarıda referans verilen saha çalışmalarından ulaşılmaktadır. Önümüzdeki günlerde üreticilerin mlkszleşmesinin çok daha ileri boyutlara ulaşacağını öngörmek çok da zor olmamaktadır.

Tarımdaki bu dönüşüm insanların beslenme ihtiyaının da metalaşma sürecini derinleştirmiştir. Tarımdaki metalaşma sürecinin derinleşmesinin kültürel ve toplumsal sonuçları da olmuştur. Tarım ürünü üreticileri doğanın bilgisini kaybetmekte ve kendi üretim ve emek süreçlerine yabancılaşmakta iken, beslenmeye ilişkin geleneksel lezzet ve tat almaya dayalı bilginin yerini etiket ve gıda katkı maddelerinin bilgisi almaktadır. Brezilya Topraksızlar Hareketi Ulusal Koordinatörü Joo Pedro Stedile’in belirttiği gibi gıda, patentlenmiş, üretken unsuru olan tohumları kayıt altına alınmış, çokça ve hızlıca tüketilmesi beklenen bir metaya dnşmştir (2009:102).

Tarımda kapitalist gelişmenin artmasıyla birlikte tarımsal üretim, giderek ulusötesi tarım-gıda şirketlerinin ihtiyaçlarına göre yapılmakta, ürün deseni sermaye birikiminin ihtiyaçlarına göre belirlenmektedir. Tarımsal faaliyetin finansman biçimi değişmekte, tarıma yönelik kredi faaliyetleriyle banka sermayesinin tarımdaki rolü giderek artmaktadır. Banka sermayesinin ve ulusötesi şirketlerin nüfuz etmesi sonucunda üreticiler, giderek yoksullaşmakta; tohum ve toprak gibi geçimsel araçlarından koparılmaktadır.

KAYNAKÇA

Akram-Lodhi, A. H. (2007) "Land, markets and neoliberal enclosure: an agrarian political economy perspective", *Third World Quarterly*, 28(8):1437-1456

Araghi, F. (2000) "The Great Global Enclosure of Our Times: Peasants and the End of the Twentieth Century" Magdoff F. vd. (der.) (2000) *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment* içinde, New York: Monthly Review Press, ss.145-160

Araghi, F. (2009) "Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism" Review (Fernand Braudel Center), 32(1), *Political Economic Perspectives on the World Food Crisis*, ss. 113-146

Arın, T. (1985) "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm", *11. Tez Kitap Dizisi*, 2. cilt İstanbul: Uluslararası, ss.104-138

Arrighi, G. (2000) *Uzun Yirminci Yüzyıl – Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*, çev.Recep Boztemur, Ankara: İmge, 1. Baskı

Arrighi, G. (2008) *Adam Smith Pekin’de -21. Yüzyılın Soykütüğü*, çev. İbrahim Yıldız, İstanbul: Yordam, 2. Baskı

Atalık, A. (2010) "İkinci Yeşil Devrim GDO’lar ve Sonrası Tufan", *Görünmez Elin Ekolojisi, Biyogüvenlik ve GDO* içinde, Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası ve Ekoloji Kolektifi

Aydın, Z. (1986a) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (I)", *11. Tez Kitap Dizisi*, 3.cilt, İstanbul: Uluslar arası, ss.126-156

Aydın, Z. (1986b) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (II)", *11. Tez Kitap Dizisi*, 4.cilt, İstanbul: Uluslararası, ss.171-216

Aydın, Z. (1987) "Boratav’a Yanıt", *11. Tez Kitap Dizisi*, 5.cilt, İstanbul:Belge, ss.193-199

Aydın, Z.(2001) "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, 88.cilt, ss.11-31.

Aydın, Z. (2010a) "Bu Sayıda.."

<http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=3&dsid=188&dyid=5536&yazi=Bu%20Say%FDda...> Erişim: 10.01.2014

Aydın, Z. (2010b) “Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, 10(2) ss149-187

Aydın, Z. (2013) “Gıda Krizi ve Küreselleşen Tarım”
<http://solgazetebakis.com/2013-agustos-eylul/gida-krizi-ve-yoksulluk/gida-krizi-ve-kuresellesen-tarim/> Erişim: 25.11.2013

Baffes J. ve Haniotis T. (2010) “Placing the 2006/08 Commodity Price Boom into Perspective”, *Policy Research Working Paper* 5371

Bank of International Settlements Quarterly Review Eylül 2009
https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt0909.htm Erişim: 08.05.2014

Bank of International Settlements Quarterly Review Haziran 2010
https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qa1006.pdf Erişim: 08.05.2014

Bank of International Settlements Quarterly Review Aralık 2011
https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qa1112.pdf Erişim: 08.05.2014

Bank of International Settlements Quarterly Review Eylül 2013
https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1309.htm Erişim: 08.05.2014

Başkaya, F. (2004) *Çığırından Çıkmuş Bir Dünya: Sosyal Sefaletin, Ekolojik Felaketin, Etik Yozlaşmanın Kökeni*, Ankara: Maki, 2. Baskı

Bayram, M. (2008) *Gıdalar, Ambalajlar, Silahlar ve Açlar*, İstanbul: Hayy, 1. Baskı

Bernstein, H. (1977) “Notes on Capital and Peasantry”, *Review of African Political Economy* 4(10) Kış, ss60-73

Bernstein, H. (2009) *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri* çev. Oya Köymen İstanbul: Yordam

Boas, T.C. ve Gans-Morse, J. (2006) “Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan”,
<http://link.springer.com/article/10.1007/s12116-009-9040-5/fulltext.html> Erişim: 08.10.2013

Bonefeld, W. (2001) “The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution”, *The Commoner*, 2

Bonefeld W. (2002) “History and Social Constitution: Primitive Accumulation is not Primitive”, *The Commoner*

Boratav, K. (1969) “Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi”, Boratav, K. (1983) (der) *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları* içinde, İstanbul:Belge, ss.38-42

Boratav, K. (1970) “Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine”, Boratav, K. (1983) (der) *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları* içinde, İstanbul:Belge, ss42-83

- Boratav, K. (1980) “Kavram Çerçevesi”, Boratav, K. (1983) (der) *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları* içinde, İstanbul:Belge, ss32-37
- Boratav, K. (1987a) “Eski Bir Tartışmanın Yansımaları Üzerine”, *11. Tez Kitap Dizisi*, 5.cilt, İstanbul:Belge, ss.182-192
- Boratav, K. (1987b) “Birkaç Son Saptama”, *11. Tez Kitap Dizisi*, 5.cilt, İstanbul:Belge, ss.200-202
- Boratav, K. (2003) “Cancun’daki Tıkanma Üzerine Çeşitlemeler”
http://bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/bsb-Cancun%20ve%20tarim.doc
Erişim: 28.04.2014
- Boratav, K. (2003) *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, Ankara: İmge
- Boratav, K. (2004) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara:İmge
- Boratav, K. (2009) “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi” *Mülkiye Dergisi* cilt:XXXIII Sayı:262 ss.9-22
- Boratav, K. (2013) “Birikim Biçimleri ve Tarım”, Oral, N. (2013) (der) *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Polisiği* içinde, Ankara: NotaBene ss.33-52
- Brenner, R. ve Glick, M. (1991) “The Regulation Approach: Theory and History”, *New Left Review*, cilt 188(1) ss 45-119
- Brenner, R. (2007) *Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon: Dünya Ekonomisinde ABD’nin Yeri*, çev. Bilge Akalın, İstanbul: İletişim
- Brewer, A. (1998) “Luxury and Economic Development: David Hume ve Adam Smith”, *Scottish Journal of Political Economy*, 45(1)
- Burch, D. ve Lawrence, G. (2005) “Supermarket Own Brands, Supply Chains and the Transformation of the Agrifood System”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* , 13(1)
- Burch, D. ve Lawrence, G. (2008) “The 'Wellness' Phenomenon: Implications for Global Agri-food Systems”, *XII World Congress of Rural Sociology 'Envisioning Prosperous Rural Futures in a Globalizing World'* için hazırlanan bildiri, Goyang, Korea 6-11 Temmuz 2008
- Burch, D. ve Lawrence, G. (2009) “Towards a third food regime: behind the transformation”, *Agric Hum Values* 26:267–279
- Burkett, P. (2004) *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara: Epos 1. Baskı

Buttel, F. H. (2001) "Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy", *Cadernos de Ciência & Technology*,18(2):11-36

B ke, A. (2013) "Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Küreselleşme: Tarımsal Sınıflar"  zuğurlu, M.; Akkaya, Y., B ke, A.; Güllüpınar, F.; Kalaycıoğlu, S.; Güzelsarı, S. Ercan, F. (der), *Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik* içinde, ss70-96 Eskişehir:Anadolu Üniversitesi

Byres, T. J. (2008) "Neoliberalizm ve Az Kalkınmış  lkelerde İlkel Sermaye Birikimi" Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (der), *Neoliberalizm: Bir Muhalif Seçki* içinde, ( ev. şeyda Başlı ve Tuncel  ncel) İstanbul:Yordam ss.143-154

Castree, N. (2008) "Neoliberalising nature: processes, effects, and evaluations", *Environment and Planning*, 40:153-173.

Cevizci, A. (2005), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma

Chand, R. (2008) "The Global Food Crisis: Causes, Severity and Outlook" http://www.indiaenvironmentportal.org.in/files/4_7.pdf Erişim: 11.12.2013

Chayanov, A. V. (1966) *Theory of Peasant Economy*, Thorner, D.; Kerblay, B. ve Smith, R.E.F. (der) (1966) Illionis:Richard D. Irwin

Clapp, J. (2012) "The Financialization of Food: Who is Being Fed?" *International Society for Ecological Economics Conference için hazırlanan bildiri, Haziran 16-19, 2012, Rio de Janeiro, Brazil*

Clapp, J. (2014) "Financialization, Distance and Global Food Politics", *The Journal of Peasant Studies*, <http://dx.doi.org/10.1080/03066150.2013.875536> Erişim: 23.07.2014Clarke, S. (2008) "Neoliberal Toplum Kuramı" Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (der) *Neoliberalizm: Bir Muhalif Seçki* içinde, ( ev. şeyda Başlı ve Tuncel  ncel) İstanbul:Yordam ss.91-105

 ağlar, Y. (1987) "Orman Köylüleri ve Küçük üreticilik  zerine", *11. Tez Kitap Dizisi*, 7. Kitap, İstanbul:Uluslararası, ss.59-83

Dalla Costa, M. (2004) Capitalism and Reproduction, *The Commoner*, Sonbahar/Kış(8)

De Angelis, M. (2000) "Marx's Theory of Primitive Accumulation: A Suggested Reinterpretation" *UEL, Department of Economics, Working Paper No.29, May 2000*

De Angelis, M. (2001) "Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's "enclosures" , *The Commoner*, 2

De Angelis , M. (2004) 'Separating the doing and the deed: Capital and the continuous character of enclosures', *Historical Materialism*, 12(2): 57-87

Demirer G. N., Duran M. ve Özgür G. (der.) (2000) *Marksizm ve Ekoloji*, Ankara: Öteki, 1. Baskı

Dobb, M. (2007) *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları*, çev. F. Akar İstanbul: Belge

Dumenil, G. ve Levy, D. (2008) “Neoliberal (Karşı) Devrim” Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (der) *Neoliberalizm: Bir Muhalif Seçki*, (çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel) ss.25-41

Ecevit, Mehmet C. (1999), *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı

Engels, F. (1993) “Ekonomi Politigin Bir Eleştirisi Denemesi”, Marx, K. (1993) *1844 El Yazmaları* içinde, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol, ss. 352-382

Epstein, G. A. (2005) *Financialization and the World Economy*, Cornwall: Edward Elgar

Ercan, F. (2002) “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1)”, *Praksis* 5 ss.25-75.

Ercan, F. (2004) “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği” Savran, S. ve Balkan N. (der.) (2004), *Neoliberalizmin Tahribatı: Türkiye’de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*, İstanbul: Metis Yayınları 1. Baskı ss.9-43

Erdost, M. (1988) *Kapitalizm ve Tarım: Küçük Köylülüğün Yoksullaşmadığı Tezinin Eleştirisi*, Ankara: Onur

Eres, B. (2008) “Liberalizm/Neoliberalizm” Başkaya, F. ve Ördek A. (der.) (2008) *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü* içinde, Ankara: Maki Özgür Üniversite Kitaplığı 1. Baskı ss.755-770

ETC Group, 2011- Who Will Control the Green Economy?
http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/publication/pdf_file/ETC_wwctge_4web_Dec2011.pdf Erişim: 03.03.2014

FAO (1947) “The State of Food and Agriculture” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

FAO (1948) “The State of Food and Agriculture: A Survey of World Conditions and Prospects” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

FAO (1949) “The State of Food and Agriculture: A Survey of World Conditions and Prospects” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

FAO (1955) “The State of Food and Agriculture: Review of a Decade and Outlook” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

FAO (1974) “The State of Food and Agriculture: World Review, Review by Regions, Population, Food Supply and Agricultural Development” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

FAO (1975) “The State of Food and Agriculture: World Review, The Second United Nations Development Decade-Mid-Term Review and Appraisal” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

FAO (1976) “The State of Food and Agriculture: World Review, Regional Review, Energy and Agriculture” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

FAO (2009) “The State of the Agricultural Commodity Markets ‘High food prices and the food crisis’ – experiences and lessons learned” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

FAO (2013) “State of Food and Agriculture” www.fao.org Erişim: 28.08.2013

Fine, B.; Heasman, M.; Wright, J. (1996), *Consumption in the Age of Affluence: The World of Food*, Routledge: London and New York

Foster, J. B. (2001) *Marx’ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, ev. Ercüment Özkaya, Ankara: Epos, 1. Baskı

Foster, J. B. (2005) *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, ev. iğdem ıdamlı, İstanbul: Devin, 1. Baskı

Friedmann, H. (1982) “The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Postwar International Food Order”, *American Journal of Sociology*, 88:248-286

Friedmann H. (1993), “The Political Economy of Food: A Global Crisis”, *New Left Review*, 197: 29-57

Friedmann, H.; McMichael P. (1989), “Agriculture and the State System: The rise and decline of national agricultures, 1870 to the present”, *Sociologia Ruralis*, 29(2)

Friedmann, H. (2005) “From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes”, *Research in Rural Sociology and Development*, 11:227–264

Ghosh, J. (2010a) “The Unnatural Coupling: Food and Global Finance”, *Journal of Agrarian Change*, 10(1): 72–86.

Ghosh, J. (2010b) “Commodity speculation and the food crisis”, <http://www.wdm.org.uk/food-speculation/commodity-speculation-and-food-crisis-prof-jayati-ghosh> Erişim: 03.11.2013

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, BUGEM 2013

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, BİMER 2014

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı BÜGEM Tarım Havzaları Daire Başkanlığı

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı 2013-2017 Strateji Planı

Glassman, J. (2006) “Primitive Accumulation, Accumulation by Dispossession, Accumulation by ‘Extra-Economic’ Mean” *Progress in Human Geography* 30(5):608–625.

Gómez-Baggethun, E. ve Ruiz-Pérez M. (2011) “Economic valuation and the commodification of ecosystem services”, *Progress in Physical Geography* 35(5):613–628

Güler, B. (2002) “Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri”, Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Haftası Sempozyumu ss.66-70

Güler, B. A. (2005) *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarlama Politikaları 1980-1995*, Ankara: İmge 2. Baskı

Günaydın, G. (2000) “Tarım Yönetiminde Kurullar Devri”, *Kamu Yönetimi Dünyası* Sayı:1 ss.25-26.

Günaydın, G. (2002) “Küreselleşme Sürecinin Kamu Yönetimi Üzerine Etkileri ve ZMO'nun Duruşu”, Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Haftası Sempozyumu ss.244-297

Günaydın, G. (2009) “Türkiye Tarım Politikalarında ‘Yapısal Uyum’: 2000’li Yıllar” *Mülkiye Dergisi* cilt:XXXIII Sayı:262 ss.175-222

Günaydın, G. (2010) *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm: Politika Transferi Süreci/AB ve Türkiye*, Ankara: Tan 1. Baskı

Hardin, G. (1968) “The Tragedy of the Commons”, *From Science*, 162:1243-1248

Harvey, D. (2004a) *Yeni Emperyalizm*, çev. Hür Güldü İstanbul: Everest 1. Baskı

Harvey, D. (2004b) “Yeni’ Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim”, *Praksis* (11) ss.23-48

Harvey, D. (2006) “Neo-liberalism as creative destruction.”, *Swedish Society for Anthropology and Geography*, 88 B (2): 145–158.

Heynen, N. ve Robbins, P. (2005a) “The Neoliberalization of Nature: Governance, Privatization, Enclosure and Valuation”, *Capitalism Nature Socialism*, 16(1), 5-8

Heynen, N. ve Perkins, H.A. (2005b) ”Scalar Dialectics in Green: Urban Private Property and the Contradictions of the Neoliberalization of Nature”, *Capitalism Nature Socialism*, 16(1), 99-113

Holt- Giménez, E. ve Shattuck, A. (2011) “Food crises, food regimes and food movements: rumblings of reform or tides of transformation?”, *The Journal of Peasant Studies*, 38(1): 109-144

Hume, D. (1987) *Essays, Moral, Political, and Literary*, Liberty Fund Inc

Hunt, E. K. (2005) *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev.Müfit Günay, Ankara: Dost Kitabevi, 1. Baskı

IMF (2008) “Food and Fuel Prices - Recent Developments, Macroeconomic Impact, and Policy Responses”

<http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2008/063008.pdf> Erişim:07.01.2014

İslamoğlu, H., Gülöksüz E., Kaya, A. Y., Çavdar, A., Nizam, D. ve Yazıcı, G. (2008) *Türkiye’de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*, İstanbul

Kautsky, K. (1988) *The Agrarian Question*, London:Zwan

Kazgan, G. (2002) *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* İstanbul:Bilgi Üniversitesi

Kaymak, M. () “Yeni Emperyalizm: Siyasal Emperyalizmin Yeniden Keşfi”, <http://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/40-sayi-220/344-yeni-emperyalizmsiyasal-emperyalizmin-yeniden-kesfi> Erişim: 05.10.2013

Kendir, H. (2002) “Türkiye’de Tarım Sektörü Yönetiminde Devletin “Küçülen Rolü” ve Yapısal Uyum Politikaları”, Dikmen, A.A. (der.) (2002) *Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum (7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi)* içinde, Ankara: İmaj

Kendir, H. (2003) “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Tarım Reformu”, *Praksis*, 9 ss.277-300

Kendir-Özdinç, H. (2010) “Tarımda Kamu Politikalarının Başlangıcı:’Buğday Meselesi’, 1932-1945” *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010-2(20) ss.1-12

Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2010) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi 23. Baskı

Keyder, Ç. ve Yenal Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim, 1. baskı

Kip, E. (1980) “Türkiye’de İç Ticaret Hadleri”, *Ekonomik Yaklaşım* 1(1):7-36

Kip, E. (1988) “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri” Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.) (1988) *Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, ss.135-162

Koç, M. (2013) “Gastro-anomi ve Gıda Sistemine Yabancılaşma” Koç, M. (der) (2008) *Küresel Gıda Düzeni* içinde, Ankara: Nota Bene ss.57-60

Kovel, J. (2005) *Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?*, çev. Gürol Koca İstanbul: Metis 1. Baskı

Köse A. H. ve Bahçe, S. (2011) “Fiyatı Toplumsal Olarak Yorumlamak:Türkiye Kapitalizminden Sınıf ve Enflasyon Manzaraları”, Köse, A. H. ; Falay, N.; Pınar, A. (der) (2011) *Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim: İzzettin Önder’e Armağan* içinde, Ankara:SAV ss.89-128

Köymen, O. (1988) “Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirman-Eralp’in Tebliğlerine İlişkin Yorum”, Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.) (1988) *Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt ss.233-236

Köymen, O. (1999) “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı ss. 1-5

Köymen, O. (2008) *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*, İstanbul: Yordam

Krugman, P. (2011) “Soaring Food Prices”,
http://krugman.blogs.nytimes.com/2011/02/05/soaring-food-prices/?_r=0
Erişim: 03.11.2013

Lewontin, R. C. (2000) “The Maturing of Capitalist Agriculture: Farmer as Proletarian”, Magdoff Fred vd. (der.) *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*, New York: Monthly Review Press, ss.93-106

Lang, T. (2010) “Crisis? What Crisis? The Normality of the Current Food Crisis”, *Journal of Agrarian Change*, 10 (1): 87–97.

Lenin, V. I. (1988) *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi: Geniş Çaplı Bir İç Pazarın Oluşma Süreci*, çev. Seyhan Erdoğan, Ankara:Sol

Luxemburg, R. (1984) *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul:Kaynak

Magdoff, F. (2012) “Food as a Commodity” *Monthly Review* 63(8)

Marsden, T. (1989) “Restructuring Rurality: From Order to Disorder in Agrarian Political Economy” *Sociologia Ruralis*, XXIX : 312-317

Marx, K. (1986) *1844 Felsefe Yazıları*, çev. Murat Belge, Ankara: V, 1. Baskı

Marx, K. (2000) *Kapital 1. Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol

Marx, K. (2006) *Kapital 3. Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol 5. Baskı

Marx, K. (2012) *Gründrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisi İçin Bir Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan İstanbul: Birikim, 2. Baskı

Mazoyer, M. ve Roudart, L. (2010) *Dünya Tarım Tarihi: Neolitik Çağdan Günümüzdeki Krize*, çev. Şule Ünsaldı, Ankara: Epos, 1.baskı

McAfee, K. (2003) “Neoliberalism on the molecular scale: Economic and genetic reductionism in biotechnology battles” , *Geoforum*, 34:203–219

McCarthy, J. (2004) “Privatizing Conditions of Production: Trade Agreements as Neoliberal Environmental Governance”, *Geoforum* 35: 327–341.

McCauley, D. J. (2006) “Selling out on nature” *Nature*, 443|(7)

McMichael, P. (1991), “Food, the State and the World Economy”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 1, ss.71-85

McMichael, P. (1999) “The Global Crisis Of Wage-labour”, *Studies in Political Economy* 58

McMichael, P. (2000), “Global Food Politics”, in Magdoff F. vd (der) (2000) *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*, New York: Monthly Review Press, ss.125-144

McMichael, P. (2001) “The impact of globalisation, free trade and technology on food and nutrition in the new millennium” , *Proceedings of the Nutrition Society*, 60

McMichael, P. (2006) “Peasant prospects in the neoliberal age”, *New Political Economy*, 11:3, ss.407-418

McMichael, P. (2009a) ”A Food Regime Genealogy”, *The Journal of Peasant Studies*, 36(1): ss.139–169

McMichael, P. (2009b) “A food regime analysis of the ‘world food crisis’” *Agric Hum Values*, 26:281–295

McMichael, P. (2009c) “The Agrofuels Project at Large” *Critical Sociology*, 35(6):825-839

Merkez Bankası, Yıllık Rapor, 1996, Ankara, 1996

Merkez Bankası, Yıllık Rapor, 1997, Ankara, 1997

Minibaş, T. (2006) “Türkiye Tarımının Kapitalistleşmedeki Sancılı Dönüşümü”, *İktisat Dergisi*, 477:3-6

Moreira, M.B.() “Agriculture and Food in the Globalization Age”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, ss.17-28

Oatiz I. vd (2011) “Escalating Food Prices: The threat to poor households and policies to safeguard a Recovery for All” *UNICEF Social and Economic Policy Working Paper*

Oral, N. (2002) “Gıda Sektörü Yabancılaştırılıyor”
<http://bianet.org/bianet/tarim/13145-gida-sektoru-yabancilastiriliyor>
Erişim: 27.04.2014

Oral, N. (2006) *Türkiye Kapitalizminde Tarım ve Sınıflar*, Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası

Oral, N. (2013) *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası*, Ankara: NotaBene

Oyan, O., Özkaya, T., Işın, F. ve Uzmay A. (2001) *Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları Dünü- Bugünü- Geleceği*, İstanbul:TÜSES

Oyan, O. (2004) “Tarımsal Politikalarından Politikasız Bir Tarıma Doğru”, Balkan N. ve Savran, S. (der.) (2004), *Neoliberalizmin Tahribatı: Türkiye’de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*, İstanbul: Metis, 1. Baskı ss.44-68

Oyan, O. (2011) “Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000’li Yıllar”, Köse A. H. vd (der.) (2011) *Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim: İzzettin Önder’e Armağan* içinde, Ankara: SAV, ss.60-88

Önal, N. E. (2012) *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*, Ankara: Yazılama 2. baskı

- Öncü, A. (2008) “Küreselleşme” Başkaya, F. ve Ördek A. (der.) (2008) *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü* içinde, Ankara: Maki Özgür Üniversite Kitaplığı 1. Baskı, ss.741-754
- Önder, İ. (1988), “Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası”, Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.) (1988) *Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt ss.113-133
- Özdemir, Z. (2011) “Türkiye’de Gübre Destekleme Uygulamaları”
<http://journals.istanbul.edu.tr/iuifm/article/download/1023007742/1023007244>.
Erişim: 03.02.2014
- Özüğurlu, M. (2012) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Ankara: NotaBene 2. Baskı
- Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (2008) *Neoliberalizm: Bir Muhalif Seçki*, (çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel)
- Pamuk, Ş.(2009) *Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi, 1820-1914*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 2. baskı
- Pamuk, Ş. (2009) “Türkiye’de Tarım ve İktisadi Gelişme:1880-2000” *Mülkiye Dergisi*, cilt:XXXIII Sayı:262 ss.63-76
- Panayotakis, C. (2008) Capitalism's “Dialectic of Scarcity” and the Emancipatory Project, *Capitalism Nature Socialism*, 14:1, ss.88-107
- Pechlaner G. ve Otero G.(2008) “The Third Food Regime: Neoliberal Globalism and Agricultural- Biotechnology in North America” *Sociologia Ruralis*, 48(4)
- Pechlaner G. ve Otero G. (2010) “The Neoliberal Food Regime: Neoregulation and the New Division of Labor in North America”, *Rural Sociology* 75(2): 179–208
- Perelman, M.(2000) *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, London:Duke University Press
- Peskett, L., Slater, R., Stevens C. ve Dufey, A. (2008) “Biofuels, Agriculture and Poverty Reduction”, *Trade, Industry Policies Monitor*, (39):45-92
- Piesse, J. ve Thirtle, C. (2009) “Three bubbles and a panic: An explanatory review of recent food commodity price events” *Food Policy*, (34) :119–129

Polanyi, K. (2011) *Büyük Dönüşüm-Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim, 10. Baskı

Polaski, S. (2008) “Rising Food Prices, Poverty, and the Doha Round” *Carnegie Endowment for International Peace*

Pontig, C. (2000) *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Uygarlıkların Çöküşü*, çev. Ayşe Başçı-Sander İstanbul:Sabancı Üniversitesi

Robles, M. vd (2009) “When Speculation Matters”, *International Food Policy Institute*

Rossmann, P. (2010) “What ‘financialisation’ means for food workers”
www.grain.org Erişim: 03.11.2013

Savran, S. ve Satlıgan, N. (2008) *Dünya Kapitalizminin Krizi*, İstanbul:Belge, 2. Baskı

Savran, S. (2013) *Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı*, İstanbul: Yordam

Seddon, D. ve Margulies, R. (1984) “The politics of the agrarian question in turkey: Review of a debate”, *The Journal of Peasant Studies*, 11(3), ss. 28-59

Seydioğulları, M. (2012), “Türkiye’de Tütüncülüğün Mevcut Durumu ve Geleceği Üzerine Değerlendirmeler”, *Tütün Eksperleri Derneği Bülteni*, 2012:84 ss.22-26

Sharma, D. (2005) “Trade liberalization in agriculture lessons from the first 10 years of the WTO”
http://www.forumue.de/fileadmin/userupload/publikationen/aghan_2005_tradeliberalization.pdf Erişim: 30.03.2014

Shiva, V. (2006) *Çalınmış Hasat*, çev. Ali K. Saysel, İstanbul: BGST

Smith, A. (2009) *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İstanbul: İş Bankası Kültür, 3. Baskı

Smith, N. (2007) “Nature as Accumulation Strategy” *Socialist Register*

Sönmez, A. (2001) “Doğu Karadeniz Bölgesi Fındık Üretim Kuşağında Toprak Ağılığı, Köylülük ve Kırsal Dönüşüm”, *Toplum ve Bilim*(88) Bahar ss.69-104

Stedile, J. P. (2009) “Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı” , *Mülkiye Dergisi* cilt:XXXIII Sayı:262 ss.99-106.

Stewart, Terence P. vd (2008) “The Global Food Crisis: Urgent Need and Emerging Solutions.” *Sustainable Development Law & Policy*, Fall 31-35, 71-72.

Suiçmez, B. R. (2002) “Tarım Alanındaki Özelleştirmeler”, Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu, Ankara: ZMO ss.74-120

Şengül, H. ve Sarıbal O. (2013) “Makro-Ekonomik Göstergelerle Türkiye Tarımı” Oral, N. (der) *Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politiği* içinde, Ankara:NotaBene ss.131-158

Tanyılmaz, K. (2008) “Düzenleme Okulu”, Başkaya, F. ve Ördek A. (der.) (2008) *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü* içinde, Ankara: Maki Özgür Üniversite Kitaplığı 1. Baskı ss.245-252

Thorner, D. (1966) “Chayanov’s Concept of Peasant Economy”, Thorner, D.; Kerblay, B. ve Smith, R.E.F. (der.) (1966) *Theory of Peasant Economy* içinde, Illionis:Richard D. Irwin ss. xi-xxiv

TİGEM Tohumculuk Sektörü Raporu, 2012

Tokar, B. ve Magdoff, F. (2009) “An Overview of the Food and Agriculture Crisis” <http://monthlyreview.org/2009/07/01/an-overview-of-the-food-and-agriculture-crisis> Erişim: 14.06.2013

Toprak, Z. (1988) “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950” Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.) *Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt ss.19-35.

Tören, T. (2006) “Dünyada ve Türkiye’de Tarım Sektöründe Genel Eğilimler”, http://www.academia.edu/4801864/DUNYADA_VE_TURKIYEDE_TARIM_SEKTORUNDE_GENEL_EGILMLER Erişim: 07.03.2014

Tuncer, T. (2011) “Açılış Konuşması”, Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Haftası Sempozyumu Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası

Türkiye Bankalar Birliği, Bankalarımız Kitabı 2011, 2012 <http://www.tbb.org.tr/tr/arastirma-ve-yayinlar/kitaplar/kitaplar/55> Erişim: 02.04.2014

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) www.tuik.gov.tr

TÜSİAD (2008) *Türkiye’de Tarım ve Gıda: Gelişmeler, Politikalar ve Öneriler*, İstanbul: TÜSİAD

UNCTAD (2009) “Responding to the Global Crisis: Climate Change Mitigation and Development” www.unctad.org Erişim:28.08.2013

Üşür, İ. (2007) “*Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*” ve *Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim*, İstanbul: Belge

Van der Ploeg, J. D. (2010) “The Food Crisis, Industrialized Farming and the Imperial Regime”, *Journal of Agrarian Change*, 10(1): 98–106.

Von Braun, J. (2008) “The World Food Situation: New Driving Forces and Required Actions” *Trade, Industry Policies Monitor*, (39):85-103

Wahl, P. (2009) “Food Speculation The Main Factor of the Price Bubble in 2008” www.weed-online.org Erişim: 18.12.2013

Wallerstein, I. (2012) *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis, 6. Baskı

Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World Economy*, Cambridge:Cambridge University 2. Baskı

Wiggings, S. Ve Levy, S. (2008) “Rising food prices: A Global Crisis Action Needed Now to Avert Poverty and Hunger” *Trade, Industry Policies Monitor*, (39):79-84

Winders B. (2009) “The Vanishing Free Market: The Formation and Spread of the British and US Food Regimes”, *Journal of Agrarian Change*, 9 (3): 315–344

World Bank (2008) “Double Jeopardy: Responding to High Food and Fuel Prices” <http://siteresources.worldbank.org/NEWS/MiscContent/21828409/G8-HL-summit-paper.pdf> Erişim: 07.01.2014

Yaman, M. ve Ertürk-Keskin, N. (2013) *Türkiye’de Tütün: Reji’den TEKEL’e TEKEL’den Bugüne*, Ankara: NotaBene 1. Baskı

Yeldan, E. (2002) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İstanbul: İletişim 6. Baskı

Yeldan, E. (2011) “Küresel Gıda Krizine Doğru”
<http://www.karasaban.net/kuresel-gida-krizine-dogru-erinc-yeldan/>
Erişim: 06.09.2013

Yılmaz, G. (2009) *Suyun Metalaşması: Kıtlığın Nedeni Kıtığa Çare Olabilir mi?*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 1. Baskı

Zeza, A., Azzarri, C., Benjamin, D., Covarrubias, K., Tasciotti, L. ve Gustavo, A.(2009) “The Impact of Rising Food Prices on the Poor”
<ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/011/aj284e/aj284e00.pdf> Erişim: 30.03.2014

Tezler

Biber, A. E.(2011) *Tarımda Kapitalist Gelişme Sürecinin Türkiye Tarımsal Yapılarına ve Dış Ticaretine Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Büke, A. (2008) *Küreselleşme, Ulusötesileşme ve Emperyalizm: Tarım ve Gıda Sosyolojisinin Türkiye Örneğinde Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Önal, N. E. (2007) *1980 Sonrası Devlet Politikalarının Türkiye'nin Tarımsal Dönüşümünde Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Reyhan, H. (2011) *Ekolojik Emperyalizm Sorunu Olarak Gıdaya Tahakküm Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Saka, B. (2012) *Devlet-Köylü İlişkisinde Değişim-Dönüşüm Süreçleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal ve Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ulukan, U. (2009) *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İnternet Kaynakları

<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=111&l=1> Erişim: 24.02.2014

[http://aei.pitt.edu/15701/1/SEC_\(74\)_4955_final.pdf](http://aei.pitt.edu/15701/1/SEC_(74)_4955_final.pdf) Erişim: 28.04.2014

<http://www.antimai.org/dag/dbkalkmek.htm> Erişim: 10.02.2014

<http://www.antimai.org/bs/aataliknbs.htm> Erişim: 25.02.2014

<http://ato.org.tr/bilgi/hekimler-icin-guncel-tibbi-bilgiler/detay/12> Erişim: 02.04.2014

http://besd-bir.org/assets/documents/Turkiye_Kisi_Basna_Kanatli_Eti_Tuketimi_kg.pdf
<http://www.cukobirlik.com.tr/?tekd=150&ikid=2&syf=Mevzuat-Detayi>
Erişim: 01.03.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan1.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan2.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan3.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan4.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan5.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan6.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan7.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan8.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan9.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan10.pdf> Erişim: 17.02.2014

<http://ebulten.bddk.org.tr/haritalama/harita.aspx> Erişim: 02.04.2014

http://www.fao.org/docrep/x2051e/x2051e00.HTM#P45_1647 Erişim: 28.04.2014

<http://faostat3.fao.org/> Erişim: 31.03.2014

<http://haber.sol.org.tr/ekonomi/milletin-efendisi-bankalara-teslim-haberi-82053>

Erişim: 03.01.2014

<http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2008/063008.pdf> Erişim: 07.01.2014

<http://www.imf.org/external/np/res/commod/index.aspx> Erişim: 05.05.2014

http://www.kalkinma.gov.tr/Igili%20Mevzuat%20Belgeleri/30_11_2004%20tarih%20ve%202004-92%20say%C4%B1%C4%B1%20YPK%20Karar%C4%B1_Tar%C4%B1m%20Stratejisi%202006-2010.pdf Erişim: 02.03.2014

<http://www.karasaban.net/ciftcinin-neoliberalizmle-imtihani/> Erişim: 01.02.2014

<http://koop.gtb.gov.tr/data/51f7a5d0487c8e14b445460d/2012%20Y%C4%B1%C4%B1%20Soya%20Raporu.pdf> Erişim: 22.01.2014

<http://www.milliyet.com.tr/denizbank--armut-nasil-finance-edilir-in-pesinde/ekonomi/haberdetayarsiv/11.06.2007/201755/default.htm>
Erişim: 03.01.2014

<https://www.sanayi.gov.tr/Files/Mevzuat/4634-seker-kanunu-15042010184804.pdf>
Erişim: 10.02.2014

<http://www.sekerkurumu.gov.tr/hammadde.aspx> Erişim: 03.02.2014

<http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/imf/mektup.html> Erişim: 10.02.2014

<http://www.tcmb.gov.tr/yeni/niyet/Niyetmektubu.html> Erişim: 10.02.2014

http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/eko_program/program.pdf Erişim: 10.02.2014

http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/eko_program/program.pdf Erişim: 10.02.2014

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/07/20010713.htm#7> Erişim:28.02.2014

http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_sd.durumu?kanun_no=4733

Erişim: 11.02.2014

<http://www.paradergi.com.tr/kap1111,132@300.html> Erişim: 01.02.2014

<https://portal.muhasibat.gov.tr> Erişim: 03.03.2014

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> Erişim:02.03.2014

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060808.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060808.htm> Erişim:02.03.2014

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/11/20061108-1.htm> Erişim: 25.02.2014

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/07/20090723-6.htm> Erişim:30.03.2014

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110224-5.htm> Erişim:30.03.2014

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/05/20120507-3.htm> Erişim:30.03.2014

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130408-5.htm> Erişim:30.03.2014

<http://www.tarimdunyasi.net/?p=317> Erişim:30.03.2014

<http://www.tarim.gov.tr/Sayfalar///Icerikler.aspx?rid=185&NodeValue=185&KonuId=181&zGroup=0&ListName=Icerikler> Erişim:30.03.2014

http://uteg.org/makaleler/turkiyede_biyodizel_uretim_maliyeti.pdf

Erişim:22.02.2014

<http://www.wdm.org.uk/food-and-hunger/five-banks-made-%C2%A322-billion-food-speculation-2010-2012#sthash.BTgrIjJp.dpuf> Erişim: 20.01.2013

http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/ursum_e.htm#aAgreement

Erişim: 24.02.2014

ÖZET

Bu tez çalışması, tarımsal ekonomi-politik yaklaşımı ve ‘metalaşma’ kavramından faydalanarak Türkiye tarımındaki metalaşma pratiklerini hem gıda hem de küçük meta üreticilerinin basit yeniden üretimleri üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Metalaşma süreci sadece daha önce meta-dışı formda bulunan gıda, su ve hatta doğa gibi alanları değil, aynı zamanda bütün toplumsal hayatı kuşatmaktadır.

Dünya ekonomisi 1970’li yıllardan itibaren derin bir yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Neoliberalizm olarak tanımlanan bu sürecin en belirgin özelliği, daha önce metalaşmamış ve piyasalaşmamış alanları, metalaşma ve piyasalaşma dinamiklerine dahil etmesidir. Toprak, su, tohum, tarımsal ürün, beslenme ve tarımsal üretimin kadim bilgisi giderek üreticilerin ellerinden alınmakta, tarımsal üretim sermayenin tahakkümü altına girmektedir.

Türkiye’de de, 2000’li yıllardan itibaren tarımsal destekleme politikalarının büyük ölçüde tasfiye edilmesi ve nitelik değiştirmesi sonucu tarımdaki metalaşma ve piyasa dinamiklerine bağımlı olma durumu giderek güçlenmektedir. Ulusötesi tarım-gıda şirketleri ve banka sermayesi, tarımı desteklemekten vazgeçen devletin yerini almaktadır. Küçük üreticiler tarımsal üretim süreci üzerindeki kontrollerini kaybetmekte, yoksullaşmakta ve mülksüzleşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Dönüşüm, Tarımsal Ekonomi-Politik, Metalaşma, Neoliberalizm, Türkiye

ABSTRACT

This thesis study aims to investigate the commodification practices in Turkish agriculture in terms of both food and the simple reproduction of petty commodity producers, with the help of agrarian political economy approach and the concept ‘commodification’. The commodification process surrounds not only the spaces like food, water, even the whole nature those are formerly out of commodity form, but also whole social life.

From the 1970’s on, the world economy has entered into a profound restructuring process. The most prominent feature of this process, that’s defined as neoliberalism, its inclusion of previously uncommodified and unmarketized spheres into the dynamics of commodification and marketization. The land, water, the seed, agricultural product, nourishment and ancient knowledge of agricultural production are being commodified, as agricultural production increasingly comes under the domination of the capital.

From the 2000’s on, as a result of drastical liquidation and modification of former policies of agricultural support on a large scale, the commodification and the state of dependency on market dynamics have been becoming increasingly reinforced in Turkey. Transnational agro-food companies and finance capital have been substituting the state, which has long abandoned agricultural support policies. Petty producers have been losing their control over the process of agricultural production, and becoming impoverished and dispossessed.

Key Words: Agrarian Change, Agrarian Political-Economy, Commodification, Neoliberalism, Turkey